BiblioTheca

15

RAZISKOVALNE METODE V BIBLIOTEKARSTVU, INFORMACIJSKI ZNANOSTI IN KNJIGARSTVU

RAZISKOVALNE METODE V BIBLIOTEKARSTVU, INFORMACIJSKI ZNANOSTI IN KNJIGARSTVU

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo

RAZISKOVALNE METODE V BIBLIOTEKARSTVU, INFORMACIJSKI ZNANOSTI IN KNJIGARSTVU

Ljubljana 2005

5733336

Zbirka BiblioThecaria 15

ISSN 1580-1586

RAZISKOVALNE METODE V BIBLIOTEKARSTVU, INFORMACIJSKI ZNANOSTI IN KNJIGARSTVU

1. izdaja

Izdal
Oddelek za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Urednica zbirke in učbenika
dr. Alenka Šauperl

Celostno oblikoval
Jurij Kocbek

Natisnila
Tiskarna PLEŠKO, Ljubljana

Narodna in univerzitetna knjižnica LJUBLJANA

Naklada
200 izvodov

06.01.2006

02006002266

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

02(082)

RAZISKOVALNE metode v bibliotekarstvu, informacijski znanosti in knjigarstvu / [urednica Alenka Šauperl]. - Ljubljana : Filozofska fakulteta, Oddelek za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo, 2005. - (BiblioThecaria ; 15)

ISBN 961-237-127-X

1. Šauperl, Alenka, 1960-

222136576

KAZALO

Znanstveno raziskovanje / dr. Alenka Šauperl 7

Zasnova znanstvenega dela / dr. Alenka Šauperl 12

Anketna metoda / dr. Melita Ambrožič 23

Ugotavljanje informacijskih potreb / dr. Maja Žumer 53

Bibliometrijske metode / dr. Primož Južnič 68

Ekspertna študija / dr. Maja Žumer 96

Smeri razvoja slovenskega in evropskega založništva / dr. Miha Kovač 102

Eksperimentalna metoda / dr. Vlasta Zabukovec 123

Akcijsko raziskovanje / dr. Vlasta Zabukovec 133

Kvalitativne raziskovalne metode / dr. Alenka Šauperl 149

Etika v raziskovalnem delu / dr. Alenka Šauperl 163

Alenka Šauperl

ZNANSTVENO RAZISKOVANJE

Slovar slovenskega knjižnega jezika (1991, knj. 5, str. 925) definira znanost kot:

> 1. dejavnost, ki si prizadeva metodično priti do sistematično izpeljanih, urejenih in dokazljivih spoznanj, in
> 2. navadno s prilastkom dejavnost, ki si prizadeva tako priti do takih spoznanj določenega področja, vidika stvarnosti.

Podobno pojasnjuje znanost tudi Veliki splošni leksikon (1998, knj. 8, str. 4924):

> Predmetno področje je lahko vsako stvarno stanje, ki ga je mogoče spoznati neposredno ali s pomožnimi sredstvi: številska in prostorska razmerja (→ matematika, → geometrija), neživa in živa narava (→ naravoslovne znanosti), pojavi družbenega življenja (→ družboslovje).
> Vsaka znanost je za raziskovanje svojega predmetnega področja razvila svoje metode ali jih prevzela od drugih znanosti. K metodologiji znanosti sodi opredelitev predpostavk (→ aksiom), oblikovanje → hipotez in → teorij, pa tudi navajanje stopnje zanesljivosti vsake izjave (→ zakon, → pravilo).

Če sledimo slovarski definiciji v prvem pomenu, vidimo, da ima dejavnost vsaj tri značilnosti. Po eni strani jo opravljamo metodično, torej na določen način. Po drugi strani morajo biti spoznanja dokazljiva, po tretji strani pa izpeljana sistematično in urejeno. Še vedno ne vemo, kaj pravzaprav pomeni metodično in sistematično izpeljevanje spoznanj. Pojasnilo v leksikonu je nekoliko drugačno. Pove, da je vsaka znanost za raziskovanje svojega področja razvila svoje metode ali jih prevzela od drugih znanosti. Izvemo, da se raziskovanje v naravoslovju razlikuje od družboslovnega raziskovanja. Toda kaj so metode?

Pogosto se tudi zamenjuje pojma »metoda« in »metodologija«. Kaj sploh razumemo pod pojmom metodologija?

> Metodologija je logična znanstvena panoga, lahko bi rekli del logike - to pa še posebej velja za splošno metodologijo, ki je iz logike sploh ni mogoče izločiti (Toš, 1987, str. 19).

Njena naloga je:

a) da proučuje in razvija logične okvire znanstvenega spoznanja na določenem znanstvenem področju in

b) da proučuje in razvija raziskovalna sredstva in postopke, ki jih v svojem raziskovanju uporablja, in s pomočjo katerih si prizadeva priti do novih spoznanj.

Metodologija je logična znanstvena disciplina, ki proučuje metodo, razvija njene logične okvire in načela, ki poskuša oceniti, sistematizirati in osvetliti raziskovalne izkušnje kake znanstvene discipline.

Flere (2000, str. 51) navaja, da je metodologija veda, znanost, ki se na normativen način ukvarja z dejavnostjo znanstvenika pri spoznavanju predmeta svojega dela, predpisuje, kako naj znanstvenik pride do resničnega spoznanja na najbolj ekonomičen način. Pri tem se opira na epistemologijo, tj. filozofsko vedo, ki preučuje resničnost znanstvenih spoznanj (episteme = spoznanje, logos = beseda, veda). Mitar (2000, str. 27) pa podaja splošno opredelitev metodologije, ki naj bi bila »znanstvena disciplina, ki raziskuje in razvija logične okvire znanstvenega spoznavanja (ontološke in epistemološke predpostavke znanosti in njihovih teorij) in raziskovalna sredstva in postopke, ki jih znanost uporablja za reševanje problemov«.

> Beseda metoda (grško: methodos, latinsko: methodus) označuje raziskavo, pot in način raziskave. Pri tem imamo običajno v mislih načrtno in sistematično delovanje, usmerjeno k spoznanju, k resnici. Pojem metoda, metodično torej označuje način raziskave, način mišljenja pa tudi način dela, delovanja. Vsaka dejavna, živa znanost ima razvito svojo metodo (metode). Znanost brez metod si ne more odpreti dostopa do novih spoznanj, se ne razvija, je stagnantna (Toš, 1987, str. 19).

Gilli (1974) meni, da mora biti že uporaba neke metode znanstveno delo samo zase. Znanstvena metoda je način, s katerim pridemo do resničnega znanstvenega spoznanja. Določene metode ne moremo formulirati abstraktno, temveč samo glede na neki specifičen problem. Različni znanstveni problemi se zato rešujejo z različnimi metodami.

Mitar (2000, str. 25-26) opozarja, da je treba v okviru pojma metode razlikovati tri medsebojno povezane sestavine, in sicer:

1. metodo kot pristop k pojavu (različne znanosti oz. discipline namreč različno opredelijo svoj pristop k proučevanju določenega dela realnosti, npr. pozitivizem, funkcionalizem ipd.);

2. metodo kot tehniko zbiranja in obdelave podatkov;

3. metodo kot integracijo novih spoznanj (po opredelitvi pristopa in izvedbi postopkov zbiranja in obdelave podatkov, je potrebno nova spoznanja soočiti s starimi, že uveljavljenimi, jih morebiti dopolniti ali oblikovati nova).

Čeprav zdaj vemo, kako so metode in metodologija definirane, še vedno ne vemo, kaj so in kaj pravzaprav pomeni sistematično izpeljati dokazljiva spoznanja. To bomo večinoma spoznali v pričujočem učbeniku. Za filozofsko pojasnilo pa se bomo zatekli k enemu najvplivnejših filozofov znanosti 20. stoletja, Thomasu Kuhnu. Ob proučevanju znanstvenih razprav antičnih in renesančnih mojstrov je ugotovil, da znanost obstoji in se razvija v zaključenih celotah, ki jih je poimenoval »paradigma« (Kuhn, 1998). Paradigma je pojmovno, teorijsko in metodološko jedro, ki je skupno vsem članom posamezne znanstvene skupnosti v svojem času, in predstavlja vzor znanstvene dejavnosti v tem času in v tej skupnosti. To pomeni, da paradigma določa sprejemljive raziskovalne probleme in narekuje pravilne raziskovalne metode za raziskovanje istih problemov. Ker vsebuje temeljne vzorce podajanja znanja in znanstvenih izkušenj, osnovne teoretske modele in modele razlage ter znanstveno terminologijo, omogoča medsebojno komuniciranje članov znanstvene skupnosti. Dejansko z vzorcem in navodili predpisuje, npr. obliko znanstvenega članka, zato da vsi avtorji v člankih zapišejo tiste podatke, ki so pomembni in potrebni za oceno znanstvenega dognanja. To po eni strani omogoča posredovanje znanja uveljavljenim in novim članom znanstvene skupnosti, po drugi strani pa primerjavo in kritiko dognanj. Paradigma torej znanstveni skupnosti omogoča usklajeno delovanje in sporazumevanje, vse z namenom znanstvenega napredka. Ravno določenost paradigme pa znanstveni napredek tudi omejuje. Prav napredovanje znanosti je jedro Kuhnove razprave. Kuhn je namreč ugotovil, da uveljavljena paradigma, ki jo imenuje normalna znanost, ne omogoča neskončnega znanstvenega napredka. V trenutku, ko se stara paradigma izčrpa, ko ni več sposobna razlagati spoznanj, se lahko pojavi nova paradigma. Po znanstveni revoluciji nova paradigma ne izpodrine stare v trenutku. Nekaj časa traja, da se nova paradigma oz. izredna znanost, kot jo imenuje Kuhn, uveljavi med mlajšimi generacijami vodilnih znanstvenikov določene discipline. Stara paradigma se umakne s slovesom njenih nosilcev. Klasičen primer Kuhnove znanstvene revolucije je pojav Einsteinove relativnostne teorije, potem ko Newtonova ni več mogla razložiti vseh fizikalnih pojavov. Bolj domač nam bo primer iz informacijske znanosti.

Dervin in Nilan (1986) sta v svojem preglednem in analitičnem članku opisala pomanjkljivosti dotedanje vodilne paradigme v informacijski znanosti.

To je bilo raziskovanje odziva (*recall*) in natančnosti (*precision*) v informacijskih sistemih, kot ga poznamo v določenih segmentih še danes pod imenom iskanje informacij (information retrieval). Tako natančnost kot odziv sta bila osrednja parametra, izračunana na podlagi števila vseh dokumentov in števila relevantnih dokumentov v podatkovni zbirki. Relevantnost dokumenta, ki ga je sistem priklical na določeno poizvedbo, je bila ocenjena glede na prisotnost enakih besed v naslovu, deskriptorjih in drugih delih surogata dokumenta. Tak dokument pa ni nujno resnično relevanten za uporabnika, zlasti če ga je ta že prebral. Taka, sistemsko orientirana paradigma, po eni strani ni omogočala postavitve teoretičnih temeljev za raziskovanje informacijskih potreb in uporabe informacij, ker ni ponujala primernih definicij in teorij za to. Po drugi strani nismo vedeli, kako ljudje uporabljajo informacije, zato mnogih vprašanj, v zvezi z informacijskimi sistemi in servisi, tudi ni bilo mogoče raziskati. Krog je bil tako sklenjen in da bi napredovali, ga je bilo treba razkleniti. Dervin in Nilan sta predlagala, naj nova paradigma upošteva človeka kot aktivnega udeleženca v informacijskem sistemu.

Od tedaj so se raziskave psihološkega in sociološkega vidika iskanja in uporabe informacij zelo razširile, in kvalitativne raziskave posameznikov in skupin uporabnikov informacijskih sistemov so pogoste. Postavljenih je že veliko definicij in teoretičnih temeljev. Vendar pa sistemska paradigma ni nikoli popolnoma izginila. Kuhnova teorija razvoja znanosti predvideva obstoj le ene normalne znanosti. Po tej teoriji bi bila informacijska znanost predparadigmatska znanost, ko se še ni oblikovala ena sama in vodilna teorija, ki bi oblikovala paradigmo. Popper, Kuhnov učenec in kritik, pa je menil, da je v družbenih in humanističnih znanostih običajno hkratno obstajanje različnih, konkurenčnih paradigem.

Naj so vzporedne paradigme v informacijski znanosti konkurenčne ali ne, v vsakem primeru pojasnjujejo različne segmente informacijskih sistemov in njihovega delovanja ter s tem omogočajo celovitejše spoznavanje našega področja znanosti. V vsakem primeru pa moramo paradigme poznati. Poznati moramo tudi razlike med njimi (npr. razlike v definiciji relevantnega dokumenta). Da bi se lahko vključili v znanstveno razpravo, potrebujemo vsaj osnovno poznavanje terminologije, dosedanjih dosežkov in raziskovalnega aparata. Kot pravi Kuhn, mora znanstvena skupnost z zgledom in literaturo novincem predstaviti raziskovalna vprašanja, veljavne načine raziskovanja teh vprašanj ter načine znanstvenega komuniciranja, torej sporočanja raziskovalnih dosežkov in njihove kritike. Če se vrnemo k slovarski definiciji, novincem morajo uveljavljeni znanstveniki razložiti in pokazati, kaj pomeni sistematično raziskovanje, kakšne so sprejemljive raziskovalne metode in kakšna so dokazljiva spoznanja. Tu torej leži razlog, zakaj se mora vsak novinec v stroki seznaniti z metodami znanstvenega raziskovanja.

Predavatelji na Oddelku za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo Filozofske fakultete v Ljubljani smo za predstavitev izbrali le nekaj raziskovalnih metod, ki so uporabne na našem znanstvenem področju. Menimo, da smo izbrali take, ki bodo koristile večini podiplomskih in dodiplomskih študentov, pa tudi izkušenim bibliotekarjem in informacijskim strokovnjakom, ki skušajo rešiti aktualne probleme v praksi. Upamo, da bodo naši prispevki koristen napotek na začetku seznanjanja z izbrano raziskovalno metodo.

Viri:

Dervin, B., & Nilan, M. 1986. Information needs and uses. V M. E. Williams (Ur.), *Annual Review of Information Science and Technology*, Letn. 21, str. 3-33.

Flere, S. 2000. *Sociološka metodologija*. Maribor: Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta.

Gilli, G. A. 1974. *Kako se istražuje; vodič u društvenim istraživanjima*. Zagreb: Školska knjiga.

Mitar, M. 2000. *Uvod v metodologijo znanstvenega raziskovanja varnostnih pojavov (splošni del)*. Ljubljana: Visoka policijsko-varnostna šola.

Toš, N. 1987. *Metode družboslovnega raziskovanja*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

Kuhn, T. 1998. *Struktura znanstvenih revolucij*. Ljubljana: Krtina.

Popper, K. 1998. *Logika znanstvenega odkritja*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Slovar slovenskega knjižnega jezika. 1991. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Veliki splošni leksikon. 1997. Ljubljana: DZS.

Alenka ŠAUPERL

ZASNOVA ZNANSTVENEGA DELA

1 ZNANSTVENO VPRAŠANJE

Znanstveno delo ima začetek v vprašanju. Pritegne nas neko neodgovorjeno vprašanje, nek nerazrešen problem. Vprašanj je za radovedne v okolju na pretek. Čeprav je na vprašanje »koliko knjig smo danes izposodili«, verjetno vprašanje skrbnega direktorja knjižnice in je nanj mogoče jasno odgovoriti, to še ni dovolj za znanstveno vprašanje oz. raziskovalni problem. Značilnost znanstvenega vprašanja je nedvomno, da je nanj mogoče jasno odgovoriti.

Znanstveno vprašanje mora spremljati več elementov, med njimi tudi namen ali cilj raziskovalnega dela (Mauch in Birch, 1998). Vedeti moramo torej, zakaj nas zanima podatek o številu izposojenih knjig. Kaj bomo z njim počeli? Za kaj bomo ta podatek uporabili? Če želimo ugotoviti obremenitev naših izposojevalcev, potem je to cilj našega raziskovanja. Osnovni namen našega dela je sicer bogatenje svetovne zakladnice znanja s tem, da bomo odgovorili na nerešeno vprašanje. Vendar pa je prvi in osnovni namen našega dela vendarle odgovor na nerešeno vprašanje. Od tega, kako jasen je naš cilj, kako jasno si predstavimo, kaj želimo narediti in zakaj, je odvisen uspeh našega dela. Da bi cilj dosegli, si moramo oblikovati delovni načrt.

Drugi nujni element znanstvenega vprašanja, delovni načrt, opisuje izpeljavo raziskave. Vedeti moramo, kdaj in kako bomo raziskavo izvedli, da bomo na odgovor lahko odgovorili. Če bomo vprašanje o številu izposojenih knjig zastavili na Novega leta dan, bomo odgovor sicer dobili, vendar nam samo ta podatek ne bo mogel pojasniti obremenjenosti izposojevalcev. Če pa bomo isto vprašanje zastavljali od 20. decembra do 5. januarja, bomo morali pojasniti pomen praznič nih dni, ko so lahko izposojevalci bolj ali manj obremenjeni kot druge dni.

Pojasnjevanje je tretji spremljevalni element znanstvenega vprašanja. Komentiranje postopka raziskovalnega dela in njegovih rezultatov je nujen sestavni del poročila o raziskovalnem delu. »Zgodba«, ki jo o raziskavi povemo, mora biti logična in notranje povezana. Prinašati mora vse informacije, ki znanstveni skupnosti omogočajo kritično oceno raziskovalnega dela in ponovitev raziskave.

Ponavljanje raziskav omogoča preverjanje pravilnosti ugotovitev. Omogočajo tudi širjenje znanja, saj ponovitve niso nujno vedno identične. Po drugi strani nova spoznanja izhajajo iz starih. Odgovori na stara vprašanja sprožajo nova vprašanja.

2 RAZISKOVALNI PROJEKT

Tudi seminarska naloga, diplomsko ali magistrsko delo so raziskovalni projekti. Vsakdo naj bi ob začetku svojega raziskovalnega projekta razumel, kakšen je namen in pomen njegovega ali njenega raziskovalnega projekta. Zavedati se je treba potrebnega vložka v obliki denarja, časa, možnosti in truda, ter oceniti njegov potrebni obseg. Znanje in sposobnost za izvedbo raziskovalnega projekta bomo sicer delno pridobili med študijem, delno pa mora to že biti v naravi človeka, ki se projekta loteva. Denar in trud sta lahko omejujoča dejavnika, in kmalu lahko presodimo, ali se bomo lahko vpisali, npr. na magistrski študij. Vendar so možnosti lahko še bolj omejujoče. Če nimamo možnosti vprašati po obremenjenosti izposojevalcev, se raziskave o tem prav gotovo ne moremo lotiti.

Marsikdo se na začetku sprašuje, kakšno je sprejemljivo raziskovalno poročilo. Odgovor na to ni enostaven. Ker nimamo objavljenih kriterijev za sprejemljivo raziskovalno delo, lahko izhajamo le iz meril Ministrstva za šolstvo, znanost in šport, ki s številom objav v določeni kakovostni skupini publikacij meri znanstveno odličnost slovenskih raziskovalcev. Nasplošno lahko rečemo, da je kakovostno tisto magistrsko delo, ki omogoča objavo vsaj enega članka v priznanem tujem znanstvenem časopisu. Journal of Citation Research, ki je dosegljiv med podatkovnimi zbirkami v COBISS/OPAC-u. V Tabeli 1 so predstavljene nekatere mere vpliva pomembnejših časopisov s področja informacijske znanosti. Kakovostno magistrsko in diplomsko delo bi moralo omogočati objavo vsaj enega članka v domačih znanstvenih časopisih. To je tudi nujno za razvoj domače stroke in znanosti, čeprav so take objave po merilih ministrstva manj pomembne.

Tabela 1: Mera vpliva (*impact factor*) nekaterih najvplivnejših časopisov s področja informacijske znanosti (vir: Journal of Citation Research)

Časopis	Mera vpliva		
	2002	2003	2004
Annual Review of Information Scicience and Technology	1,778	2,864	4,292
Journal of the American Society for Information Science and Technology	1,773	1,473	2,086
Journal of Documentation	1,648	1,603	1,542
Information Processing & Management	1,506	1,179	1,295
Information Systems Research	1,326	1,917	3,000
Information & Management	1,299	1,768	1,815
Journal of Information Technology	1,268	0,641	0,850
Library and Information Science	1.125	0,833	3,000
Journal of Management Information Systems	1,043	1,225	1,271
College & Research Libraries	1,181	1,343	1,159

Poglavitna značilnost kakovostnega raziskovalnega dela pa je raziskovalčev (študentov) prispevek v obliki sinteze novega spoznanja, ki nastane iz analize rezultatov lastnih raziskav in analize rezultatov raziskav, ki so jih opravili predhodniki (Mauch in Birch, 1998).

3 DELOVNI NAČRT

Ker je v relativno kratkem času (enega semestra ali nekaj let) treba z raziskavo zaključiti, priporočamo oblikovanje delovnega načrta za izvedbo raziskovalnega projekta. Za ta namen si lahko naredimo tabelo (glej Tabelo 2). Pomembno je, da delo načrtujemo tako, da se čim bolj osredotočamo na raziskovano tematiko. To je včasih težko, ker se pojavlja toliko zanimivih in ne nepomembnih stranpoti. Čim bolj smo že med pripravami osredotočeni na izbrano raziskovalno temo, tem bolje bomo pripravljeni na začetek izvedbe, in manj časa bomo porabili za izvedbo in zaključevanje raziskave.

Tabela 2: Časovni načrt za izvedbo raziskave na primeru dvoletnega raziskovalnega projekta na temo razvoja sistema vsebinskega opisa za knjižnično gradivo.

Deli raziskave	Čas/obdobje
opredelitev raziskovalnega problema in zasnova dela	jan. 2004
zgodovinski razvoj tematike	mar. 2004
model zbiranja in organiziranja podatkov	jun. 2004
natančno oblikovanje raziskovalnega vprašanja in podrobna izdelava metodologije	poletje 2004
uporabniški vidik tematike	nov. 2004
izvedba raziskave	dec. 2004 / jan. 2005
pisanje vmesnega poročila	jan. 2005
analiza rezultatov	feb. / mar. 2005
začetek pisanja raziskovalnega poročila	mar. / jun. 2005
vidiki managementa v tematiki	mar. 2005
implikacije rezultatov v praktičnem delu z uporabniki	maj 2005
zaključevanje raziskovalnega poročila	sep. 2005 / jan. 2006

Tudi kazalo lahko uporabimo kot delovni načrt (Eco, 2003), kot je ilustrirano v Tabeli 3.

Tabela 3: Kazalo kot delovni načrt raziskovalnega projekta

Uvod	Na kratko opišemo raziskovalni problem, motiv za raziskovanje, način (metodo), hipoteze in cilje raziskave.
Pregled dosedanjih objav	Predstavimo relevantne pregledane vire s stališč, ki so pomembni za raziskovalni problem.
Raziskovalna metoda	Utemeljimo izbor raziskovalne metode, jo opišemo in prikažemo zasnovo in potek dela.
Rezultati	Prikažemo rezultate raziskave.
Razprava	Komentiramo rezultate v luči pregledane literature ter motivov, hipotez in ciljev dela.
Zaključek ali povzetek	Na nekaj straneh povzamemo vse prej napisano, od motiva za raziskavo, hipoteze in zastavljenih ciljev, prek interpretacije najpomembnejših virov in izvedbe raziskave, do rezultatov. Dodamo svoje misli o uporabnosti dognanj v praksi in načrte za nadaljnje delo.
Viri	Seznam uporabljene literature. Poglavje je lahko razdeljeno na podpoglavje citiranih virov, to je tistih, na katera smo se pri pisanju sklicevali, ter na podpoglavje uporabljenih virov, to je tistih, ki smo jih sicer pregledali, nismo jih pa neposredno navedli.
Priloge	Priloge vsebujejo podrobnejše podatke o izbranih tematikah.

V takem primeru gre bolj za vsebinski načrt kot za časovnega. Časovna opredelitev natančnega vsebinskega načrta nam bo dajala vzpodbudo ob uspešno zaključenih etapah. Nujno potrebna pa je zlasti v raziskavah, kjer moramo v zbiranje podatkov vključiti druge ljudi, npr. uporabnike knjižnice. V primeru, da za delovni načrt uporabimo kazalo, je koristno, da svoje delo organiziramo še v določenih smiselnih etapah:

1. izbor raziskovalnega problema,
2. iskanje in pregled literature,
3. oblikovanje natančnega raziskovalnega vprašanja,
4. zasnova raziskovalne metodologije,
5. zbiranje podatkov,
6. analiziranje podatkov,
7. predstavitev rezultatov,
8. brušenje in razvejanje hipoteze,
9. vrnitev na točko 2. in nadaljevanje po istem vrstnem redu (če in dokler je to potrebno),
10. zaključek, zapis zaključnega poročila in njegov zagovor.

Čeprav niso vse raziskave eksperimentalne, vse sledijo tem delovnim etapam. Pri delu pa je najvažnejši analitični in sintetični prispevek posameznika. Samo naštevanje zbranih podatkov brez smiselne interpetacije, ni kakovostno raziskovalno delo. Potrebna je sinteza novih spoznanj, ki nastane po analizi rezultatov lastne raziskave in rezultatov predhodnih raziskav.

3.1 Izbor raziskovalnega problema

Raziskovalni problem lahko najdemo pri praktičnem delu v knjižnici ali pri branju objavljenih strokovnih in znanstvenih del. Da lahko oblikujemo raziskovalni problem, moramo okoliščine dobro spoznati in jih tudi dobro razumeti (Busha in Harter, 1980; Walliman, 2001). Vedeti moramo, od kod problem izhaja in kaj nanj vpliva. Obseg problema mora biti v razumnih mejah. Po eni strani nas namreč omejuje čas, v katerem želimo delo zaključiti. Po drugi strani nam enostavna vprašanja ne nudijo dovolj snovi za zahtevnejšo raziskavo, kakršno je npr. magistrsko delo, na preveč kompleksna vprašanja pa težko najdemo odgovor.

3.2 Pregled objavljenih del na temo izbranega raziskovalnega problema

Vedno moramo najprej ugotoviti, v kolikšni meri je bil problem že raziskan. Če je bil raziskan, moramo vedeti, v kolikšni meri je bil raziskan in kam bo sodil naš prispevek. Če menimo, da problem še ni bil raziskan, se moramo v to dobro prepričati, preden se raziskave resnično lotimo.

Ker izhajamo iz predpostavke, da se znanje kopiči, in da se lahko učimo iz tujih napak, nam lahko pregled literature pomaga na več načinov (Neuman, 1994):

- pomaga nam lahko pri natančnem definiranju raziskovalnega problema;
- opozori nas na dejstva, ki so pri raziskovanju pomembna, vendar ne takoj očitna;
- v poročilih o opravljenih raziskavah lahko najdemo napotke ali zamisli za izvedbo raziskave ali za izboljšanje izvedbe raziskave;
- ugotovimo lahko, katere metode so se bolj in katere metode so se manj obnesle in zakaj;
- pridobimo boljšo teoretično podlago za izvedbo izbrane raziskave.

Cilji pregleda literature so v glavnem štirje (Neuman, 1998):

- spoznati želimo raziskovalno področje;
- prikazati želimo razvoj raziskovane problematike in svojo raziskavo navezati na predhodne: zato še posebej skrbno zbiramo raziskovalna poročila, ki obravnavajo podobno temo, kot smo si jo izbrali sami;

- z zgoščeno predstavitvijo dotedanjega dela na raziskovalni problematiki dobimo »sliko celotne pokrajine« (pri tem so posebej pomembni pregledni članki);
- naučiti se želimo čim več o svoji raziskovalni problematiki in njej sorodnih: tako nastanejo nove ideje za reševanje starega problema.

Seveda so vsi štirje cilji najpogosteje med seboj tesno prepleteni. Kot peti cilj pa bi lahko identificirali dejstvo, da avtor zaradi boljšega poznavanja področja postane bolj samozavesten.

Pri pregledu literature bi morali biti vsi, ki študirajo na našem oddelku ali delujejo na področju knjižničarstva in informacijske znanosti še posebej požrtvovalni. Če pa kdo informacijskih virov še ne obvlada, je zdaj skrajni čas, da se z njimi brez zadrege in v celoti seznani. Za iskanje v vzajemnem katalogu COBISS/OPAC izvajajo tečaje splošne knjižnice in Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK). NUK pa stalno izvaja tudi tečaje za uporabo podatkovnih zbirk, ki so članom NUK zdaj dostopne tudi z oddaljenih lokacij izven univerzitetne domene. Prav tako izvaja usposabljanje Centralna tehniška knjižnica in mnoge druge visokošolske in specialne knjižnice. V duhu pravega informacijskega strokovnjaka se je treba pozanimati za datume in se predstavitev aktivno udeležiti. Tak tečaj je priložnost, da predavatelja vprašate za konkretno pomoč pri iskanju virov za svoje delo, da torej poizvedbo opravita skupaj.

Tudi pri uporabi virov iz svetovnega spleta je treba biti profesionalno previden in uporabljati vse kriterije ocenjevanja spletnih virov, ki jih je razvila naša stroka.

O iskanju literature pišejo tudi nekateri avtorji z drugih strokovnih področij, npr. Hladnik (2002), Eco (2003), Walliman (2001). Njihovi nasveti so zanimivi morda ravno zato, ker nimajo poklicnih »predsodkov« glede iskanja gradiva.

Seveda pa kot dobri informacijski strokovnjaki ne smemo zanemariti prav nobenega vira literature. Mentorji in drugi profesorji bodo pripravljeni pomagati pri iskanju prvih virov in znali svetovati, kateri od virov so bolj ali manj kredibilni, bolj ali manj neposredno vezani na raziskovalno tematiko. Tudi kolegi, čeprav se ukvarjajo z drugačno raziskovalno tematiko, bodo morda med svojim branjem naleteli na nekaj, kar bi nam utegnilo priti prav. Predlogi kolegov, ki se ukvarjajo s podobno raziskovalno tematiko, pa so sploh veliko vredni.

Še vedno, in kljub vsem podatkovnim zbirkam, je pomemben način iskanja literature prek bibliografskih navedb v prebrani literaturi. Zajemajmo literaturo čimbolj različnih vrst: članke, monografije, disertacije, poročila. Disertacije so posebej zanimive zato, ker navadno vsebujejo zelo podroben opis metodologije. Tako podrobne opise metodologije imajo lahko le še nekateri metodološki članki.

Pri pregledu literature se moramo ustaviti še pri branju. Znanstveno branje je pravo detektivsko delo. Več skladnih in le v podrobnostih različnih nasvetov glede branja najdemo v delih Kališnika in Laha (1998), Hladnika (2002), Eca (2003), Wallimana (2001), Neumana (1998) in številnih drugih avtorjev, ki pišejo o načinu znanstvenega dela in pisanja. Edini so si v tem, da moramo v uvodu ugotoviti, ali je bilo raziskovalno vprašanje natančno postavljeno. Pomembno je, ali je problem obravnavan teoretično ali praktično. Poiskati moramo, kje in kako so predstavljene hipoteze in cilji raziskave. Podrobno si moramo ogledati tudi raziskovalne metode: ugotoviti moramo, katera raziskovalna metoda je uporabljena, kako je bil opravljen izbor in ali oboje ustreza raziskovalnemu vprašanju in zastavljenim ciljem.

Rezultatov drugih raziskovalcev ne smemo sprejeti brez temeljitega premisleka. Ugotoviti moramo, ali so rezultati jasno predstavljeni. Predvsem pa, ali so skladni z raziskovalnim vprašanjem. Ali rezultati res odgovarjajo na raziskovalno vprašanje? Posebej previdno je treba prebrati diskusijo. Vprašati se moramo, ali avtor v diskusiji odgovarja na vprašanja, ki si jih je zastavil v uvodu. Ugotoviti moramo, ali so hipoteze potrjene ali ovržene in s kakšno verjetnostjo. Interpretacija rezultatov mora biti smiselna glede na informacije, ki so predstavljene v članku. Poudarjam, v članku, kajti do drugih informacij, ki so na voljo avtorju, bralec nima dostopa. Dobri raziskovalni članki pa predstavijo tudi možnosti za nadaljevanje raziskovanja iste problematike ali nove problematike, ki se je ob raziskavi odprla.

Tudi oprema članka priča o njegovi kakovosti. Jedrnati in informativni naslovi so značilni za znanstveno pisanje. Tabele, grafikoni in druge ilustracije morajo biti jasno oblikovane, tako da jih je mogoče razumeti tudi brez komentarja v besedilu. Seveda pa morajo prinašati tiste podatke, ki so za raziskovano problematiko pomembni. Tudi bibliografija članka nam pove, kako se je avtor potrudil. Če je uporabljena samo stara literatura, je to lahko znak, da je avtor pisal pred leti in ni poiskal novejše literature. Lahko pa to tudi pomeni, da problematike kasneje niso raziskovali. Včasih gredo nekatere raziskovalne teme »iz mode« in se jih šele čez čas ponovno lotijo isti ali drugi raziskovalci. Teme poniknejo, ker ni zanimanja zanje, ali pa zato, ker so pretrdi orehi.

Slog članka je zelo informativen. Prvi razlog za nezaupanje je neskladje med naslovom in uvodom ter preostalim delom besedila. Avtor v uvodu lahko obljubi nekaj, potem pa naredi nekaj povsem drugega. Članek mora biti vsebinsko in logično povezan v samem sebi. Slabi članki delajo logične preskoke, ki jim bralec ne more slediti zato, ker ni podrobno seznanjen z vsebino avtorjevih možganov. V slabih člankih se zaključki ne ujemajo z rezultati. Takim člankom ne moremo zaupati, in jih je bolje izpustiti.

Splošni vtis tudi ni zanemarljiv. Če nam je članek všeč, moramo ugotoviti, zakaj nam je všeč. Ali zato, ker smo izvedeli nekaj novega? Važno je, da lahko

rezultate uporabimo pri svojem delu. Članek nas lahko spodbudi, da opravimo podobno raziskavo. Lahko pa je prezahteven in nerazumljiv, zato neuporaben. Kritično branje, kakršno je pravo znanstveno branje, je zahtevna spretnost, s katero se le redki rodijo, večinoma si jo pridobimo šele s trdim delom in izkušnjami.

Hladnik (2002) pravi: »študijsko branje je branje s svinčnikom v rokah«. To drži kljub vsej računalniški tehnologiji, ki jo imamo na razpolago. Uporabljamo originale in fotokopije literature. Pri branju lahko podčrtujemo ali si delamo beležke. Eco (2003) podaja zanimiv primer beleženja na kartotečne listke. Vedno moramo vedeti, kaj smo prepisali iz vira in kaj smo si zabeležili po svoje, ker bomo to kasneje morali na različne načine citirati. Ker se nam bo kmalu nabrala zajetna zbirka gradiva, je prav, da si oblikujemo svoj sistem za oblikovanje in shranjevanje zapiskov, fotokopij in gradiva. Kot profesionalci na področju organizacije informacij ne bi smeli imeti težav z oblikovanjem bibliografskih podatkovnih zbirk, katalogov ali bibliografij, kakorkoli jih želimo imenovati. Odločiti se moramo, ali bomo vanje vpisovali le tisto, kar smo prebrali, ali vse, kar smo kdaj našli. Seveda pa se moramo ob odločitvi za tak sistem odločiti za obliko kataložnega zapisa in načine iskanja.

Vse kar velja za kritično branje pa lahko uporabimo tudi pri pisanju lastnega dela.

3.3 Raziskovalno vprašanje

Šele, ko se dobro seznanimo s področjem, ki ga želimo raziskovati, lahko natančneje oblikujemo raziskovalno vprašanje. Tudi za nas namreč veljajo težave pri formuliranju vprašanja v zgodnjih fazah nastanka informacijske potrebe, kot to opisujejo modeli informacijskega vedenja (za modele glej, npr. Vilar, 2005).

Raziskovalno problematiko si okvirno že lahko zastavimo prej, toda natančno vprašanje, na katerega lahko tudi odgovorimo, terja nekaj več znanja, ki ga pogosto ob začetku raziskovanja, še posebej, če gre za diplomska in magistrska dela, še nimamo. Potem, ko raziskovalno vprašanje postavimo tako natančno, da je nanj mogoče odgovoriti, moramo opredeliti tudi tisto, česar ne bomo raziskali. To so omejitve raziskave. Ni narobe, da ne raziščemo čisto vsega, kar je z našim vprašanjem povezano. Narobe je, da tega ne povemo že takoj na začetku.

Raziskovalno vprašanje je lahko oblikovano na različne načine (Walliman, 2001). Običajno je mnenje, da je pravo raziskovalno vprašanje zastavljeno v obliki hipoteze, npr.: »Člani z univerzitetno izobrazbo preberejo v enem letu dvakrat več knjig kot člani z osnovnošolsko izobrazbo.« Vendar ni vedno tako. Lahko ga oblikujemo kot vprašanje ali niz vprašanj, npr.: »Katere informacije mora vsebovati spletna stran splošnih knjižnic?«

Lahko ga oblikujemo kot trditev, npr.: »Bibliografski opis knjižničnega gradiva pripravimo v skladu z mednarodnimi pravili. Pravila niso osnovana na informacijskih potrebah uporabnikov. Prihaja do razkoraka v tem, kaj uporabniki potrebujejo in vsebino bibliografskega opisa.«

Lahko pa izrazimo samo namero, npr.: »Primerjali bomo predmetnike dodiplomskega študija bibliotekarstva v Sloveniji, Italiji in na Hrvaškem.«

Različne tematike omogočajo in zahtevajo različno oblikovanje raziskovalnega vprašanja. Tudi od raziskovalne metodologije je odvisno, kako bomo vprašanje zastavili (Walliman, 2001).

3.4 Cilji raziskave

Pri delu nam mora biti vedno jasno, zakaj to, kar počnemo, sploh počnemo. Iščemo odgovor na raziskovalno vprašanje. Pri tem bomo naleteli na veliko zanimivih idej in raziskovalnih področij, vendar se ne smemo pustiti premotiti. Zvesti moramo ostati svojemu cilju tako, kot pes slednik kljub mamljivim vonjavam sledi le vonju, ki ga je zapustila iskana oseba. Le osredotočenost nam bo omogočila, da bomo svojo raziskavo uspešno zaključili v izbranem časovnem okviru. Zvestoba zadanemu cilju seveda ne pomeni, da so druge tematike, na katere smo naleteli, manjvredne. Raziskovalci pri tem dejansko neštetokrat naletijo na tematike, ki si jih prihranijo za prihodnje raziskave. S ciljem raziskave pa je tesno povezana tudi raziskovalna metoda, ker metoda omogoča doseganje cilja.

3.5 Raziskovalna metoda

Jasno in natančno raziskovalno vprašanje s svojim ciljem narekuje izbiro raziskovalne metode. Na voljo je paleta raziskovalnih metod in le nekaj jih boste spoznali v našem učbeniku. Druge boste našli v znanstveni in strokovni literaturi.

Pri odločanju za raziskovalno metodo pa moramo premisliti tudi o etičnih vidikih uporabe različnih metod. Ni npr. etično razdeliti vprašalnik za isto stvar istim ljudem večkrat. Tudi o etiki v raziskovanju je več napisanega drugje v tem učbeniku, zato se na tem mestu z njo ne bomo podrobneje ukvarjali.

3.6 Zbiranje in analiza podatkov ter sinteza rezultatov

Zbiranje in analiza podatkov navadno ne potekata hkrati, čeprav ju tu omenjamo skupaj. Tudi metode zbiranja in analize podatkov se lahko razlikujejo. Anketa je npr. metoda zbiranja podatkov. Analiza tako zbranih podatkov pa lahko poteka s statističnimi metodami. Izvedba raziskave pomeni tako zbiranje

kot analizo podatkov, čeprav največkrat pod »izvedbo raziskave« razumemo ravno zbiranje podatkov. Ker je tudi o tem v pričujočem učbeniku drugje več napisanega, se podrobneje tu ne bomo ustavljali. Ponovno naj opozorimo le še na etično vedenje, tako pri zbiranju kot pri analizi podatkov. Zbirajmo res prave dokaze. Ne preobremenjujmo ljudi po nepotrebnem. Analizirajmo vestno in le tiste elemente, ki jih rezultati omogočajo.

Sinteza je izredno pomemben del raziskave, saj pomeni raziskovalčev izvirni prispevek. V luči svojega raziskovalnega vprašanja v sintezi združujemo dejstva iz literature in analiziranih podatkov ter tvorimo odgovor na raziskovalno vprašanje. Hkrati tudi dokazujemo, da smo svoj raziskovalni cilj dosegli. Tudi od etičnosti tega početja je odvisna kakovost raziskovalnega dela. Tu je namreč največ možnosti za spodrsljaj: da sklepamo več, kot nam podatki omogočajo oz. dovoljujejo.

3.7 Zaključek raziskovalnega projekta

Čeprav se nam pri raziskovalnem delu odpirajo vedno nova vprašanja, moramo raziskavo znati zaključiti. Ko opravimo še zadnje dejanje raziskovalnega projekta, zapis poročila, članka, seminarske naloge ali doktorske disertacije, se lahko lotimo novega raziskovalnega projekta, s povsem novo tematiko, se vrnemo in izboljšamo že opravljeno raziskavo ali pa svojo raziskavo le nadaljujemo. Raziskovanja ni nikoli zares konec. Konec moramo pravočasno narediti sami, ali nam ga določi ustanova (npr. profesor z rokom za oddajo seminarske naloge). Najbrž pa tudi sami ne bomo zadovoljni, če svoje raziskave ne bomo zaključil s poročilom, ker ne bomo videli svojih rezultatov v taki obliki, da bi se lahko primerjali s kolegi.

V poročilo napišemo potek raziskovalnega dela in njegove rezultate. To je lahko v obliki članka ali magistrskega dela in podobnih znanstvenih del. O pisanju raziskovalnih poročil je izšlo že več priročnikov in vesten začetnik v raziskovalnem pisanju bo proučil več takih priročnikov. Nekaj jih je bilo v tem prispevku že omenjenih, druge boste raziskovalci znali najti sami v vzajemnem katalogu.

Pisanje raziskovalnega poročila, pa najsi bo to v obliki poročila financerju raziskave, članka ali magistrskega dela, je težavno delo. Morda je najtežje to, da se je treba oddaljiti od svoje raziskovalne tematike, da bi poročilo lahko zapisali pregledno, logično in primerno tudi za povprečno poučenega strokovnjaka s področja obravnavane tematike. Sami lahko svoje delo ocenjujemo tako, kot ocenjujemo druga dela, ko jih beremo (Buscha in Harter, 1980). Pri branju lastnega dela skušajmo pozabiti vse, kar o raziskovalnem problemu vemo. Biti moramo neusmiljeni do samih sebe. Kritiki neprecenljive vrednosti pa so kolegi, še posebno, če znajo biti dobronamerno kritični. Tudi recenzijski

postopek, ki ga vodijo nekatere revije za nove prispevke, je namenjen ravno taki dobronamerni kolegijalni kritiki. Seveda pa dobra kritika ne vsebuje le hvale. Graja je tista, ki nam omogoča izboljšanje in napredek.

4 ZAKLJUČEK

Nezmotljivost in absolutna resnica sta pojma, ki sta rezervirana samo za paraznanost. V znanosti pa smo vsi zmotljivi in večne absolutne resnice ni. Dokaz za to so znanstvene revolucije, kakršno je npr. povzročila Einsteinova relativnostna teorija. Z raziskovanjem se resnici bolj ali manj približujemo, in to, ali smo se ji približali, je odvisno predvsem od naše natančnosti in etičnosti. Z natančno uporabo veljavnih raziskovalnih metod, poročanjem po ustaljenih navadah za znanstvena dela in etičnim delom na vseh ravneh, se bomo z odgovori na svoja raziskovalna vprašanja in doseganjem svojih raziskovalnih ciljev tudi sami približali resnici. Kot pravi Popper (1998): »Ponavljanje raziskav in kritiziranje metodologije, rezultatov in spoznanj tvorijo ključ do večanja obsega znanja.«

Viri:

Busha, C. H., Harter, S.P. 1980. *Research methods in librarianship: techniques and interpretation*. San Diego: Academic Press.

Eco, U. 2003. *Kako napišemo diplomsko nalogo*. Ljubljana: Vale-Novak.

Hladnik, M. 2002. *Praktični spisovnik ali Šola strokovnega ubesedovanja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Kališnik, M., Lah, L. 1998. *Uvod v znanstvenoraziskovalno metodologijo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Fakulteta za arhitekturo.

Kuhn, T. 1998. *Struktura znanstvenih revolucij*. Ljubljana: Krtina.

Mauch, J. E., Birch, J.W. 1998. *Guide to the successful thesis and dissertation: a handbook for students and faculty*. 4th ed. New York: Marcel Dekker.

Neuman, W. L. 1994. *Social research methods: qualitative and quantitative approaches*. 2nd ed. Boston: Allyn and Bacon.

Popper, K. R. 1998. *Logika znanstvenega odkritja*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Vilar, P. 2005. Informacijsko vedenje. *Knjižnica*, letn. 49, št. 1-2, str. 77-104.

Walliman, N. 2001. *Your research project: a step-by-step guide for the first time researcher*. London: Sage.

Melita Ambrožič

ANKETNA METODA

Uvod

Ena izmed znanstvenih metod zbiranja podatkov v okviru raziskovalnega procesa je anketna metoda (ang. survey research), ki omogoča zbiranje kvantitativnih podatkov in sodi med kvantitativne metode. Zanje je značilno, da se podatki zbirajo s pomočjo merjenja, torej postopka, pri katerem raziskovalec (skladno z določenimi pravili) pripisuje številke ali druge simbole izkustvenim lastnostim, spremenljivkam[1]. Za anketno metodo je značilno tudi, da praviloma ne proučujemo celotne populacije (tj. vseh enot določene celote) ampak na ustrezen način iz nje izberemo samo določene enote, manjši skupek, tj. *vzorec*, in pridobimo podatke, ki omogočajo posploševanja značilnosti, mnenj, prepričanj itd. celotne populacije. Tehnike tovrstnih študij omogočajo prihranek časa in sredstev, ne da bi se zmanjšala učinkovitost, zanesljivost in adekvatnost informacij v raziskovalnem procesu.

Pregled anketnih vprašalnikov, ki so jih v obdobju 2000-2004 uporabili študentje bibliotekarstva kot instrument za zbiranje podatkov v okviru svojih diplomskih del, pokaže kar nekaj slabosti, tako v vsebini vprašalnikov (zlasti zato, ker raziskovalni problem in hipoteze niso dovolj natančno opredeljene) kot pri oblikovanju ter vrstnem redu posameznih vprašanj. V prispevku bomo zato opozorili na osnovne značilnosti anketne metode, predstavili bomo vrste in oblike vprašanj ter najpogostejše napake pri njihovem oblikovanju, spregovorili pa tudi o načrtovanju vprašalnika in sami izvedbi ankete.

1 ZBIRANJE PODATKOV S SPRAŠEVANJEM

1.1 Anketna metoda

Spraševanje (in odgovarjanje) je ena izmed najpomembnejših in tudi najpogostejših oblik zbiranja podatkov v družboslovnem raziskovanju. Je ena

---

[1] Ločimo neposredno in posredno merjenje. Za neposredno merjenje gre takrat, ko iz predmeta samega neposredno izhaja možnost merjenja, predmet je neposredno merljiv, ima merski značaj v svoji naravi (npr. denar, prebivalstvo). Pri številnih družbenih pojavih pa ne moremo govoriti o njihovi neposredni merljivosti, zato postane merjenje resen metodološki problem, in je treba uporabiti posredne načine merjenja. To pomeni, da je treba oblikovati indikatorje kvantitativnega značaja. Pojav, ki je izključno kvalitativen, izrazimo prek drugega pojava, ki ga je moč meriti, mersko izraziti.

najstarejših spoznavnih metod, gre pa pri njej pretežno za komunikacijo (verbalno ali neverbalno) med dvema osebama, ki sta pogosto v različnem medsebojnem odnosu, komunikacija pa ne poteka ločeno od ožjega ali širšega družbenega konteksta. »Pri tem komunikacijo definiramo kot »prenos informacije« od enega subjekta k drugemu ob pogoju, da oba subjekta razumeta informacijo na isti način. Pri vsakem spraševanju sta bistvena problema: način vzpostavitve pripravljenosti vprašane osebe in ali le-ta razume zastavljena vprašanja.« (Mitar, 2000. str. 91) Pri načrtovanju spraševanja (intervju, anketa) oz. vsake komunikacije s ciljem pridobitve informacij, ki ustrezajo načelom znanosti, moramo poznati odgovore na naslednja vprašanja: kdo sprašuje, koga sprašuje, kaj se sprašuje, kako se sprašuje, s kakšnim ciljem se sprašuje, kakšen bo učinek oz. rezultat spraševanja, kraj spraševanja, čas spraševanja, dolžina trajanja komunikacije, družbeni kontekst oz. družbene okoliščine (koliko oseb je prisotnih ob spraševanju), tehnični kontekst oz. tehnična sredstva, s pomočjo katerih poteka komunikacija (ustno spraševanje, z anketarjem, telefonsko itd.).

Za razliko od običajnih komunikacij med pripadniki določenih skupin, gre pri metodi spraševanja za to, da pomeni stik dveh tujih oseb, pri čemer je ena udeležena kot izvajalec določenega raziskovanja. Izpraševalec stopa v stik z ljudmi, ki pa ga zanimajo le glede na določene lastnosti, mnenja, stališča ipd. Raziskovalna situacija spraševanja temelji na naravni obliki interakcij med posamezniki.

Anketno metodo opredeli Vujević (1990, str. 99) kot posebno metodo za zbiranje podatkov, s pomočjo katere zbiramo podatke o stališčih in mišljenjih spraševancev, česar ni mogoče le z metodo opazovanja. Po njegovem pa anketa v znanstvenem raziskovanju ni le postavljanje vprašanj in zbiranje odgovorov nanje, gre za postavljanje določenih vprašanj določeni vrsti ljudi, na določen način, in sicer da bi zbrali resnične odgovore.

V širšem smislu je anketa vsako zbiranje podatkov s pomočjo postavljanja vprašanj - spraševanja, vendar pa vprašanja lahko postavljamo na različne načine in o različnih stvareh, in glede na to razlikujemo:

- INTERVJU je vrsta ankete, pri kateri se vprašanja postavljajo ustno in dajejo ustni odgovori;
- ANKETA v *ožjem smislu* je pisno zbiranje podatkov o stališčih in mišljenjih na reprezentativnem vzorcu anketirancev s pomočjo vprašalnika;
- TEST je posebna vrsta ankete, pri kateri s pomočjo oblikovanih vprašanj zbiramo podatke o znanju, sposobnostih in interesih raziskovane populacije.

V družbenih vedah sta se kot osnovni metodi spraševanja uveljavili *intervju* in *anketa*, zgodovinsko starejša je prva. Intervju v znanstvenem pomenu so najprej razvili na področju psihologije in medicine predvsem kot diagnostični

in terapevtski intervju, kasneje je ta metoda našla svoje mesto tudi na področju bibliotekarstva in informacijske znanosti. Metoda ankete pa je doživela hiter razvoj zlasti pri raziskovanju javnega mnenja in stališč volilcev.

S spraševanjem zbiramo individualne podatke, da bi jih ob vrednotenju združili v agregatne podatke, sprašujemo torej posameznike. Cilj vrednotenja, s spraševanjem zbranih podatkov, ni le v njihovem opisovanju, marveč v iskanju njihove medsebojne povezanosti. S spraševanjem lahko ugotavljamo tako subjektivna kot objektivna stanja in pridobivamo subjektivno posredovane informacije o problemu (predmetu) raziskovanja. Subjektivnost je pogojena z značilnostmi vira informacij (sposobnost opazovanja in izražanja, pripravljenost sodelovati, iskrenost, razumevanje vprašanj, sociodemografske in druge značilnosti) in s samim potekom intervjuja oz. ankete (značilnosti vprašalnika, priprava in izvedba spraševanja, značilnosti situacije itd.).

Metoda intervjuja in metoda ankete (v ožjem smislu) nista primerni za zbiranje tistih podatkov, ki jih lažje in hitreje dobimo na druge načine, prav tako je zbiranje podatkov večkrat treba dopolniti še z drugimi metodami, npr. z opazovanjem dejanskega vedenja udeležencev raziskave. Z metodo ankete jih lahko sprašujemo po relativno preprostih in vsakdanjih vprašanjih, ki zahtevajo njihovo povprečno informiranost, znanje in sposobnosti, intervju pa je bolj primeren takrat, ko se proučujejo teme, ki predpostavljajo večjo informiranost, strokovnost in sposobnost izbrane osebe, oziroma ko gre za teme, ki so bolj osebnega značaja (Mitar, 2000, str. 101). Za izvedbo intervjuja potrebujemo usposobljenega spraševalca, za izvedbo ankete pa lahko uporabimo tudi manj usposobljene osebe ali jo izvedemo po pošti.

1.2 Vrste in načini spraševanja

- Glede na stopnjo standardizacije spraševanja ločimo navadni intervju, intenzivni intervju ter spraševanje s pomočjo standardiziranega vprašalnika.
  Navadni intervju ima eksplorativni cilj, spraševancu ponudimo le okvirno temo, o kateri se z izpraševalcem prosto pogovarja, le-ta pa mu z vmesnimi vprašanji pomaga precizirati odgovore.
  Intenzivni intervju poteka na osnovi izoblikovane sheme vprašanj, ki pa niso standardizirana, izpraševalec lahko postavlja dodatna vprašanja.
  Pri *standardiziranem vprašalniku* so vprašanja in njihovo zaporedje vnaprej oblikovana, v razgovoru je manj spontanosti, rezultati pa so bolj zanesljivi.

- Spraševanje lahko izvedemo ustno ali pisno. Pri pisnem je težava v običajno majhnem deležu vrnjenih vprašalnikov, vprašanje je tudi, če so odgovori dejansko bolj resnični kot pri ustnem spraševanju.

- Spraševanje lahko izvajamo s posamezniki ali v skupinah (tj. v obliki skupinske diskusije, ki jo usmerja vodja s pomočjo zastavljenih vprašanj, pogovor pa poteka na izbrano temo). Skupinska diskusija seveda ne služi za ugotavljanje individualnih podatkov, ampak za zbiranje glavnih misli za lažje kasnejše individualno spraševanje oz. za študij skupinskih procesov. Uporabljamo jo zlasti za zbiranje podatkov za preverjanje hipotez in postavljanje znanstvenih trditev ali v predraziskavah za postavljanje hipotez. Pri skupinskem razgovoru kot udeleženec raziskave ne nastopa posameznik, ampak spraševalec vodi istočasno raziskovalni razgovor z več osebami, zbranimi v istem prostoru. Poteka lahko v obliki ustnega spraševanja ali pa kot pisna anketa v skupinski situaciji. Uveljavila se je zlasti oblika pisnega spraševanja v manjših skupinah, kjer pa obstaja nevarnost, da udeleženci razumejo situacijo kot šolsko okolje v času pisanja izpita - kar zavira normalen potek interakcije med anketarjem in skupino oz. njenimi člani. Skupinska diskusija lahko poteka v obliki sproščenih interakcij med člani skupine ali pa udeleženci v skupini nastopajo nasproti spraševalcu kot posamezniku. Raziskujemo lahko naravne skupine ali pa jih umetno oblikujemo. Situacija skupinskega spraševanja je lahko bolj ali manj kontrolirana[2].
- Ločimo še med enkratnim spraševanjem, ki predstavlja časovni presek, in panelnim spraševanjem, ki nakazuje spremembe v daljšem časovnem obdobju.

2 INTERVJU IN ANKETA V OŽJEM POMENU BESEDE

2.1 Intervju

Znanstveni intervju oz. znanstveni razgovor je vsako zbiranje podatkov s pomočjo govorne komunikacije, pri kateri gre za spraševanje in odgovarjanje, cilj pa je dobljene odgovore uporabiti v znanstvene namene. Intervju je najbolj fleksibilen način za zbiranje podatkov, hkrati pa tudi najdražji. Glede na različne kriterije (namen, vsebino, način izvedbe ipd.) razlikujemo več vrst intervjujev. Poznamo prosti in standardizirani intervju. Prosti je podoben običajnemu razgovoru, udeležencu se omogoči svobodno govorjenje, da bi se otresel zadržkov. Standardizirani intervju pa je tako formalno kot vsebinsko razdelan, in je razgovor voden po vnaprej izdelanem vprašalniku. Z vidika prisotnosti oz.

---

[2] Pri skupinskem spraševanju naj skupina ne bo prevelika (zajema naj med 5 in 10 člani) in naj bo čimbolj homogena glede na socialne in osebnostne značilnosti posameznikov. Heterogenost skupine lahko v tolikšni meri vpliva na odnose znotraj skupine, da gre le še za posameznike, ne pa za skupino v pravem pomenu besede (npr. komuniciranje med učenci in učitelji v isti skupini ne bo potekalo normalno).

vrste vnaprej pripravljenih vprašanj, razlikujemo nestrukturirani intervju (vprašanja in možni odgovori niso pripravljeni vnaprej), delnostrukturirani intervju (vnaprej so pripravljena odprta vprašanja), strukturirani intervju (vprašanja in možni odgovori so pripravljeni vnaprej). Omenili bi še usmerjeni intervju (ang. focused interview), pri katerem so teme in hipoteze za pogovor izbrane vnaprej, vprašanja pa niso vnaprej točno oblikovana, ampak je prepuščeno udeležencem intervjuja, da sami strukturirajo oz. opredelijo temeljna vprašanja.

Intervju je torej ustna anketa. Za razliko od ankete v ožjem smislu, kjer so vprašanja postavljena pisno in se nanje tudi pisno odgovarja, se pri intervjuju zastavljajo ustno in prav tako dobivajo odgovori. Vse, kar velja za sestavljanje vprašalnika za anketo v ožjem smislu, velja tudi za pripravo vprašalnika za strukturirani intervju, saj je le-ta vnaprej pripravljen in ima vse značilnosti (formalne in vsebinske) kot vprašalnik ankete v ožjem smislu. Razlika je le v tem, da anketar ta vprašanja postavlja ustno in beleži odgovore anketiranca, razlika je torej v načinu spraševanja. Način, kako bomo izpraševanje izvedli, pa je odvisen od vsebine vprašalnika, pismenosti ter dostopnosti anketirancev. Če je vsebina taka, da so potrebna dodatna pojasnila, se bomo raje odločili za ustno spraševanje.

Z intervjujem lahko odpravimo slabosti pisne ankete. Z dodatnimi pojasnili preprečimo, da udeleženec ne bi želel odgovarjati dalje, izboljša se tudi kvaliteta odgovorov, izvedemo ga lahko celo z nepismenimi osebami. Popolna prilagoditev situaciji in spraševancu je ena izmed osnovnih dobrih lastnosti odprtega intervjuja. Ima pa intervju tudi slabosti. Predvsem zelo podraži raziskovanje in - ne moremo zagotoviti standardiziranih pogojev, ker se odvija v različnih okoljih z različnimi anketarji. Vloga anketarja je v tej obliki raziskovalnega spraševanja nedvomno mnogo pomembnejša kot pri standardiziranem postopku. Anketarje je zato potrebno za izvedbo intervjuja bolje pripraviti kot pa za izvedbo pisne ankete. Izvedba intervjuja zahteva od spraševalca tudi posebne kvalitete: splošno razgledanost ter osebno sposobnost in izurjenost. Znati mora ustvariti takšno psihološko atmosfero, da bo intervjuvanec pripravljen sodelovati (že na začetku spraševanja mora nanj narediti dober vtis) in dobro poznati vsako vprašanje, ki ga bo zastavil, tako da ga tudi morebitna prekinitev s strani vprašanca ne bo zmotila. Priporočila za izvedbo dobrega intervjuja bi bila naslednja (Busha in Harter, 1980, str. 78-79):

1. bodi vnaprej dobro pripravljen, poznati moraš temo in namen študije;
2. bodi prijazen in spoštljiv, intervjuvanci naj se med intervjujem ne počutijo nelagodno;
3. pristopaj vsem intervjuvancem kot k posameznikom, prepričaj jih, da so njihova stališča vredna in pomembna za raziskavo, ki jo opravljaš;
4. hkrati zastavi le eno vprašanje in bodi prepričan, da je postavljeno jasno in koncizno;

5. intervjuvancem ne »polagaj besed v usta« - ne vsiljuj jim odgovorov, saj zbiraš njihove odgovore in ne svoje;
6. kakršen koli odgovor dobiš, ostani nevtralen, nikakor ne smeš reagirati ne odobravajoče ne negativno;
7. ne pokaži svojega mnenja, tudi če veš, da je odgovor na vprašanje mogoče napačen.
8. nikoli se ne prerekaj z intervjuvanci in ne komentiraj njihovih stališč;
9. pri zapisovanju odgovorov bodi nevtralen, da bodo zbrani podatki točni in objektivni;
10. po zaključku intervjuja se ne pozabi zahvaliti udeležencem za njihovo sodelovanje in pomoč pri izvedbi raziskave.

2.2 Anketa v ožjem pomenu

Pri anketi v ožjem pomenu besede (tj. pisni anketi) mislimo na proučevanje stališč in mišljenj s pomočjo *vprašalnika*. Takšna anketa je najbolj pogosta metoda za zbiranje podatkov v družbenih vedah, in se večkrat že kar smatra kot celotno raziskovanje. Vujević (1990, str. 100) še posebej opozarja, da je anketa le metoda za zbiranje podatkov, ne pa že celotno raziskovanje[3]. Kljub temu, da je veliko uspešno izvedenih anket, jih je prav toliko tudi neuspešnih. Napake v glavnem izvirajo iz napačno izbranega vzorca oz. nezmožnosti njegove realizacije. Odločilnega pomena je tudi dobro poznavanje problematike, ki jo proučujemo, značilnosti anketirancev in same ankete.

Kot metoda nam pisna anketa omogoča zbiranje podatkov o človeškem vedenju, ki ga določajo tudi dejavniki, kot so sposobnosti, stališča, mišljenje, pogled na svet, čustva, karakter, vrednote ipd., ki jih z drugimi metodami, npr. z opazovanjem, ne bi mogli zbrati. Zbiramo lahko podatke tako o preteklosti, sedanjosti kot o prihodnosti. Kot metoda je ekonomična, saj lahko v kratkem času zberemo veliko število podatkov. Ima pa tudi slabosti, saj lahko anketiranci odgovorijo le na tista vprašanja, na katera želijo ali so sposobni odgovoriti. Težave lahko nastanejo tako pri pridobivanju kot kasnejši interpretaciji podatkov, kajti:

- raven strokovnosti oz. znanja anketirancev je različna, in tudi njihovi odgovori nimajo enake vrednosti, kljub temu pa jih pri statistični obdelavi obdelamo enakovredno[4];

---

[3] "Tisti, ki ankete ne razumejo kot faze za zbiranje podatkov znotraj kompleksnega procesa raziskovanja, začenjajo svoje raziskovanje z izdelavo ankete. Tako zbirajo podatke, ne da bi prej določili problem, cilje, hipoteze, variable, indikatorje in dobijo množico podatkov, iz katerih marsikdaj ni možno izvleči ničesar. Če zbiranje podatkov ne izhaja iz določene teorije, je te podatke težko povzdigniti na nivo teorije." (Vujević, 1990, str. 100)

[4] Primer navaja Vujević (1990, str. 102), in sicer da anketiranci z višjo stopnjo izobrazbe npr. v večji meri izjavljajo, da so sredstva obveščanja nerazumljiva kot pa tisti z nižjo izobrazbo. Vzrok pa ni v slabšem razumevanju posredovanih informacij, ampak v večji kritičnosti, ki je posledica višje izobrazbe.

- psihološke težave nastajajo zato, ker je sámo anketo težko prilagoditi vsem anketirancem. Za ene je lahko prelahka, drugim je pretežka. Zato anket ne smemo delati za povprečnega anketiranca, kot zatrjuje del metodologov, ampak za najnižji nivo, sicer bodo anketiranci dajali odgovore tudi na tista vprašanja, ki jih sploh ne razumejo;
- vpliv družbe se kaže v tendenci, da anketiranci dajejo odgovore v skladu z družbenimi vrednotami svojega okolja, zato lahko dobimo rezultate, ki so boljši od dejanskega stanja. To preprečimo z anonimnostjo ankete in vključitvijo indirektnih vprašanj.

3 OBLIKE IN VRSTE ANKETNIH VPRAŠANJ

3.1 Oblikovanje vprašanj

Če smo kot metodo za zbiranje podatkov izbrali anketo, moramo najprej določiti, katere podatke sploh potrebujemo. Operacionalizacija variabel šele določa vsebino anketnih vprašanj. Vprašanj v vprašalnik ne uvajamo naključno, vsako od njih se nanaša na določen indikator, indikator se nanaša na variablo, variabla na hipotezo in hipoteza na raziskovalni problem. Zato mora biti vsako vprašanje vezano na neko hipotezo, in ker podatke zbiramo zato, da preverimo naše hipoteze, to določa tudi način obdelave podatkov.

Če vprašanja za anketo oblikujemo vnaprej, je omogočena standardizacija raziskovalnega postopka. Kot razloge za standardizacijo raziskovalnega postopka bi navedli naslednje:

1. raziskovalec običajno ni istočasno tudi zbiralec podatkov, zato mora vnaprej izgraditi takšne instrumente (orodja) za zbiranje podatkov, da bodo le-ti ustrezali njegovim raziskovalnim potrebam oz. ciljem;
2. v raziskavo je ponavadi vključenih več zbiralcev podatkov, raziskovalni postopki morajo biti zato poenoteni do te mere, da lahko podatke, ki so jih zbrali različni anketarji, medsebojno primerjamo;
3. namen raziskave je v primerjanju in smiselnem povezovanju zbranih podatkov, v opisovanju in pojasnjevanju raziskovalnih procesov in pojavov. Pri tem si želimo ustvariti celovit pregled nad določenim problemom, kar pa zahteva standardizirane postopke, ki zavezujejo tako raziskovalca kot tudi njegove pomočnike v procesu raziskave. Če vprašanj za standardizirano anketo ne bi pripravili vnaprej, bi jih anketarji zastavljali različno, različna formulacija istega vprašanja pa lahko bistveno vpliva na odgovore.

Ključnega pomena pri oblikovanju vprašanj je pravilen izbor pojmov oz. besed, ki bodo sprožale besedne reakcije anketirancev, vezane na isto vsebinsko jedro. Anketiranec jih mora razumeti in dojeti pravo bistvo vsakega vprašanja ter na vprašanja pravilno odgovoriti. Pri oblikovanju vprašanj moramo upoštevati naslednja priporočila metodologov:

- vprašanje naj bo čimbolj enostavno, čim krajše in brez zapletenih slovničnih in stilističnih konstrukcij;
- vsako vprašanje naj bo vsebinsko pomembno in vezano na eno ali več hipotez;
- vprašanja morajo biti smiselno enovita, in ne smejo skrivati v sebi dveh ali več vprašanj hkrati;
- vprašanja naj ne vsebujejo nejasnih predpostavk ali hipotetskih konstruktov (če bi, bi...);
- vprašanja naj ne bodo prezahtevna glede na spominske zmožnosti anketiranca. Ne smemo precenjevati njegove sposobnosti razlikovanja med posameznimi dogodki, stvarmi, pojavi;
- prav tako ne smemo s preveč poenostavljenimi vprašanji anketirancev podcenjevati;
- dobro oblikovana vprašanja morajo biti nevtralna, ne pa sugestivna;
- sugestivna vprašanja uvedemo v vprašalnik le v primeru, če želimo preverjati trdnost reakcij anketiranca;
- izogibati se moramo formulacijam, ki bi lahko vzbudile občutek, da gre za izpitna vprašanja;
- vprašanja morajo biti natančna, da ne ustvarjajo zmede, nerazumevanja;
- ne ponavljajmo istega vprašanja (samo) z drugačno formulacijo.

Če želimo pravilno zajeti opazovane reakcije, predvsem pa jih povzročiti, je pomembna tudi izbira prave vrste vprašanj. Vsaka vrsta vprašanja ima svoje prednosti in slabosti, in če jih poznamo, bomo za potrebe konkretnega raziskovanja izbrali tista, ki nam bodo zagotovila čim boljše podatke za preverjanje naše hipoteze. Pri odločanju glede izbire vrste vprašanj, moramo upoštevati zlasti obseg predznanja o raziskovalnem problemu, cilje in obseg načrtovane raziskave, predvideni način obdelave podatkov ter značilnosti populacije, ki jo nameravamo zajeti v raziskavi. Kombinacija različnih vrst vprašanj omogoča polno aktiviranje anketiranca, njegovo sprostitev in koncentracijo, kar posledično vpliva na kvaliteto rezultatov.

3.2 Vrste vprašanj glede na vsebino

Vprašanja o dejstvih so usmerjena v načeloma primerljiva dejstva, ki se nanašajo ali na samega anketiranca (npr. starost, spol, poklic, delovne izkušnje,

članstvo v profesionalnih organizacijah, položaj na delovnem mestu ipd.), ali pa na znane osebe ali skupine (npr. poklic očeta). Vprašanja o dejstvih postavljamo zato, da bi lahko ugotavljali razmerja med značilnostmi anketiranca (neodvisno spremenljivko) in predmetom raziskave (odvisno spremenljivko). Bistvo te vrste vprašanj je v tem, da lahko dobljene odgovore o dejanskem stanju preverimo neodvisno od anketiranca.

Z vprašanji o mnenjih in stališčih ugotavljamo osebna stališča (želje, občutke, motive). Postavljamo jih zaradi merjenja smeri in intenzitete mnenj anketirancev o proučevanem predmetu. Mnenjska vprašanja so na sploh bolj kočljiva kot vprašanja o dejstvih, zato je kakršnokoli dodatno interpretiranje vprašanj v morebitnem razgovoru med anketarjem in anketirancem lahko škodljivo.

Primeri mnenjskih vprašanj

1. Je zasebnost prebivalstva ogrožena zaradi naraščajočega kopičenja osebnih podatkov v vladnih evidencah, bankah, knjižnicah itd.?
   a. da
   b. ne
   c. ne vem zagotovo
   d. o tem nimam mnenja

2. Knjižničarji morajo skrbno nadzirati izposojo gradiv, ki vsebujejo radikalne in nevarne ideje.
   a. močno se strinjam
   b. se strinjam
   c. se ne morem odločiti
   d. se ne strinjam
   e. močno se ne strinjam

3. Lahko pojasnite, zakaj naj bi splošne knjižnice nabavljale oz. naj ne bi nabavljale pornografskih časopisov?

Včasih nas zanima, koliko anketiranci vedo o določeni temi, kako in kdaj so do tega znanja prišli. V tem primeru bomo v raziskavo vključili *vprašanja o informiranosti anketirancev,* npr.:

1. Kdo je predsednik Zveze bibliotekarskih društev Slovenije?
2. Kdaj je bil sprejet Etični kodeks slovenskih knjižničarjev?
3. Kdaj je bil sprejet Manifest Zveze bibliotekarskih društev Slovenije o razvoju slovenskih knjižnic in knjižničarstva?

4. Kako in kdaj ste se seznanili z novim knjižničnim oddelkom za avdiovizualno gradivo?

Samozaznavna vprašanja (ang. self-perception questions) zastavljamo zato, da pridobimo mnenje anketiranca o samem sebi, o svoji dejavnosti oz. v primerjavi z drugimi, npr.:

1. Kako aktivni ste v društvu bibliotekarjev?
   a. zelo aktiven
   b. aktiven
   c. zmerno aktiven
   d. popolnoma neaktiven

2. Če bi kot direktor knjižnice poskušali oceniti, kako vam uspeva zagotavljati sodelovanje vašega knjižničnega osebja, kako bi ocenili svojo uspešnost?
   a. zelo uspešen
   b. uspešen
   c. neuspešen
   d. zelo neuspešen
   e. ne vem

3. Bi lahko primerjali svojo delovno uspešnost na sedanjem delovnem mestu danes in pred letom dni?
   a. veliko slabša
   b. slabša
   c. enaka
   d. boljša
   e. veliko boljša

Včasih nas zanima, kako bi anketiranci ravnali v določenih razmerah ali kako sprejemajo določeno spremembo, ki bo v bodočnosti vplivala tudi nanje, zanimajo nas torej podatki o *ravnanju anketiranca v določenih okoliščinah* (preteklih, sedanjih, bodočih, hipotetičnih...), npr.:

1. Če bi bilo glasovanje o povišanju davkov na premoženje, iz katerega bi bila sredstva namenjena za vašo splošno knjižnico, bi se glasovanja oz. referenduma udeležili in kako bi glasovali?
   a. ne bi se udeležil glasovanja
   b. glasoval bi za povišanje davka
   c. glasoval bi proti povišanju davka
   d. glasoval bi za povišanje in hkrati poskušal za to pridobiti še čimveč drugih

e. glasoval bi zoper povišanje in hkrati poskušal za tako odločitev prepričati še čimveč drugih
f. ne vem (neodločen)

Projekcijska vprašanja vključimo v anketo v primeru, če želimo posreden način odgovarjanja, in sicer z izražanjem osebnih občutij, stališč ali prepričanj anketiranca s pomočjo druge osebe ali skupine oseb. Uporabna so še zlasti v primeru kontroverznih ali občutljivih tem. Običajno ima vprašanje dva nivoja, na prvem je vprašanje projekcijsko, posredno, na drugem pa bolj osebno oz. neposredno, npr.:

1. Kaj večina vaših sodelavcev meni o tem, da je direktor knjižnice ženska?
   a. to za knjižnico ni dobro
   b. ni pomembno kakšnega spola je oseba, ki vodi knjižnico
   c. ženske so uspešnejše direktorice knjižnic
   d. sodelavci o tem nimajo mnenja

2. Menite, da lahko direktor ženskega spola vodi mešani delovni kolektiv ravno tako dobro kot direktor moškega spola?
   a. da
   b. ne
   c. ne vem
   d. nimam mnenja o tem

3.3 Vrste vprašanj glede na način odgovarjanja

Glede na to ali je anketirancu pri odgovarjanju na vprašanje dana popolna svoboda pri odgovoru ali pa lahko le izbira med ponujenimi odgovori, ločimo dve osnovni vrsti vprašanj: odprta in zaprta vprašanja, uporabimo pa lahko tudi kombinacijo le-teh, tj. polodprta vprašanja.

3.3.1 Odprta vprašanja

Odgovorov ne omejujemo z vnaprej postavljenimi odgovornimi kategorijami, ampak dovoljujemo anketirancu prost odgovor, izražen z lastnimi besedami. Ob vprašanju zato pustimo prazen prostor za odgovor. Število takšnih vprašanj bo odvisno od ciljev ankete (npr. ali je eksplorativna), pri čemer pa je treba upoštevati omejitve glede časa, prostora in vsebine. »Možnost odprtih odgovorov v anketnih vprašalnikih dajemo takrat, ko smo na začetku spoznavanja problema (t. i. pilotske raziskave), oziroma takrat, ko hočemo dobiti dopolnitev in pojasnitev že prej navedenih stališč. Običajno je v anketnem

vprašalniku manjše število vprašanj z odprtimi odgovori, vendar pa je nepisano pravilo, da je na koncu vprašalnika dana anketirani osebi možnost, da sama pove svoja stališča, pripombe in predloge.« (Mitar, 2000, str. 107) Npr.:

»Kaj bi morala po vašem mnenju knjižnica najprej izboljšati?«

»Če bi bili vi odgovorna oseba za Veliko čitalnico NUK-a, kaj bi poskušali izboljšati oz. spremeniti?«

»Prosim, če na kratko navedete najpogostejše težave, ki jih imate v knjižnici pri uporabi zbirke glasbenih zgoščenk?«

Dobre lastnosti odprtih vprašanj:

- ker odgovori niso vnaprej omejeni z raziskovalčevim mnenjem, lahko zajamemo "dejansko situacijo" popolneje;
- jih je enostavno sestaviti;
- odprta vprašanja predstavljajo neke vrste samokontrolo verodostojnosti odgovorov;
- so zelo primerna za eksplorativne študije, saj omogočajo iskanje povezav, zbiranje podatkov za postavljanje hipotez ter sestavljanje zaprtih vprašanj (imajo torej hevristično vrednost).

Slabe lastnosti odprtih vprašanj:

- onemogočajo oz. otežkočajo kvantitativno obdelavo zabeleženih reakcij (obdelujemo jih z metodo analize vsebine);
- na taka vprašanja dobimo le malo odgovorov, pri nekaterih anketirancih pa vplivajo celo negativno na njihovo motiviranost (se jim zdijo preveč naporna, vzamejo preveč časa ipd.);
- ne moremo jih zastaviti veliko;
- kvaliteta odgovorov je pri odprtih vprašanjih v veliki meri odvisna od anketirancev (zlasti od njihove stopnje izobrazbe oz. sposobnosti pisnega izražanja);
- kvaliteta odgovorov je odvisna tudi od stopnje sposobnosti in prizadevnosti anketarja.

Odprta vprašanja je dobro zastavljati v pripravljalnih fazah raziskovalnega procesa, ker lahko na osnovi analize odgovorov odkrivamo problem raziskovanja, postavljamo hipoteze in oblikujemo zaprta vprašanja.

3.3.2 Zaprta vprašanja

Zaprta vprašanja so tista, kjer so poleg vprašanja ponujeni tudi odgovori z navedenimi alternativami. Uporabljamo jih v procesu preverjanja hipotez, saj omogočajo posploševanja. Običajno jih zastavljamo v treh osnovnih oblikah - kot *dihotomna*, *običajna izbirna* in *kumulativna*.

- *Dihotomna (alternativna) vprašanja:* anketiranec ima možnost izbire med dvema, običajno nasprotujočima si možnostima. Gre za najbolj omejeno obliko zaprtih vprašanj. Prednost je v njihovi enostavnosti, tako za anketiranje kot za kasnejšo obdelavo in vrednotenje. Zunanji videz enostavnosti, ki ga ustvarjajo dihotomna vprašanja in z njimi zbrani podatki, pa kljub temu zahteva široko raziskovalčevo znanje in poznavanje raziskovalnega problema. Taka vprašanja so učinkovita le v raziskovanju določenih kategorij anketirancev, drugi pa kažejo zoper taka vprašanja odpor. Anketiranci imajo običajno možnost izbrati odgovor DA ali NE[5]. Na takšna vprašanja dobimo le podatek o tem, če se nekdo npr. s trditvijo strinja, ne omogočajo pa merjenja kvantitete ali kvalitete oziroma intenzivnosti tega strinjanja.
- *Izbirna (multipla) vprašanja* razširjajo možnost izbire odgovorov med dvema skrajnostima, in sicer z več vmesnimi kategorijami, med katerimi anketiranec svobodno izbira eno. Poznamo dve vrsti izbirnih vprašanj, in sicer izbirna vprašanja s kategorijami v rangih (ordinalne lestvice) in vprašanja v obliki popisov, seznamov, katalogov ipd., pri čemer vsaka kategorija predstavlja enoto množice, in ni vključena v kontinuum (nominalna lestvica).
- *Kumulativna vprašanja* imajo vse lastnosti običajnih izbirnih vprašanj. Pri teh vprašanjih je anketirancu dana možnost, da med postavljenimi odgovornimi kategorijami izbere eno ali več (lahko tudi vse), v skladu s situacijo, pogoji oz. mnenji. Je kvalitetno višja oblika izbirnega vprašanja. Npr.: »Kaj predvsem bi bilo treba storiti, da bi več študentov obiskovalo fakultetno knjižnico?« Običajno ponudimo med 3 in 5 možnih odgovorov, redkeje 7, vprašani osebi pa je treba ponuditi tudi možnost, da odgovori »ne vem« (pri polodprtih vprašanjih bo to odgovor »drugo, kaj«).

Pri zaprtih vprašanjih ločimo vprašanja s ponujenimi *odgovori naštevanja* in *odgovori intenzivnosti*.

- *Zaprta vprašanja* naštevanja imajo lahko veliko število ponujenih odgovorov. Anketirancu ni težko odgovoriti, saj le zaokroži odgovore, ki mu

---

[5] Z uporabo dihotomnih vprašanj, deloma pa tudi ob izbirnih vprašanjih, lahko pridemo do vidnih popačenj raziskovalne slike, do katerih pride zaradi vrstnega reda odgovornih kategorij v vprašanju. Ni namreč vseeno, v kakšnem zaporedju postavljamo odgovorne kategorije. Anketiranec po razporeditvi možnih odgovorov v tekstu vprašanja pogosto zaključuje, kar anketar od njega pričakuje. Tak škodljiv vpliv običajno odpravimo z obračanjem alternativ v polovici vseh vprašanj.

ustrezajo, in je torej vsak ponujeni odgovor v bistvu dihotomno vprašanje, na katerega odgovori pritrdilno ali nikalno.

- Če merimo kvantitativne variable, uporabimo *zaprta vprašanja intenzivnosti.* Ni priporočljivo uporabiti več kot pet stopenj intenzivnosti, saj jih več anketiranci težko razločujejo, kakor tudi ne manj kot pet stopenjj, da bi lahko ustrezno merili spremembe variabel. Kvantitativne variable lahko niansirajo v eno ali v dve smeri, kar moramo upoštevati pri izdelavi anketnih vprašanj. Če variirajo samo v eno smer, moramo paziti, da so med posameznimi stopnjami enaki razmaki in da zajemajo celotno variacijo. Vemo npr., da variabla znanje variira v eni smeri, od nikakršnega do maksimalnega znanja, kar ocenjujemo z lestvico od nezadovoljivega do odličnega znanja. Drug primer je variabla zadovoljstva, ki variira v obe smeri, od nevtralnega do maksimalnega zadovoljstva ter obratno - od nevtralnega do maksimalnega nezadovoljstva. Pet razpoložljivih intenzivnosti moramo torej opredeliti kot dve za razlikovanje zadovoljstva, dve za razlikovanje nezadovoljstva in eno za nevtralno. Odgovore moramo oblikovati tako, da bomo anketirance medsebojno lahko jasno razlikovali, zato se izogibamo uporabi kategorije »delno«. Vujević (1990, str. 107) navaja primere slabo in dobro oblikovanih možnih kategorij odgovorov. Kot slabe navaja: popolnoma zadovoljen, delno zadovoljen, popolnoma nezadovoljen. Kot dobre pa: zelo zadovoljen, zadovoljen, enako zadovoljen kot nezadovoljen, nezadovoljen, zelo nezadovoljen. Če pa bi npr. vedeli, da med anketiranci sploh ni nezadovoljnih, bi oblikovali interval od nevtralnega do maksimalnega zadovoljstva, v obliki petih enakih intervalov.

Pri družboslovnem raziskovanju se pogosto uporabljajo *merske lestvice,* kjer so ponujeni fiksni odgovori, ki merijo intenzivnost mnenj anketirancev. Veliko izbirnih vprašanj ponuja več možnih odgovorov, anketiranec pa med ponujenimi izbere »najbolj primernega«. Odgovori na lestvici so prekodirani. Lestvice se uporabljajo na različnih področjih, zlasti pa pri merjenju stališč, vrednostnih orientacij, torej pri raziskovanju subjektivne plati družbenega življenja (z anketo namreč lahko raziskujemo skoraj vse družbene pojave, vendar smo omejeni na zaznavo subjektivne plati teh pojavov). Nekateri že vsakemu merjenju pravijo lestvica, vendar gre pri lestvicah za formalizacijo razvrščanja pojavov, skladno z logičnimi pravili, pri merjenju v ožjem smislu pa gre tudi za stopnjevanje intenzitete. Lestvico lahko definiramo kot operacionaliziran inštrument za metodično merjenje enodimenzionalnih lastnosti pojavov. Gre za razvrščanje pojavov, dogodkov skladno s pravili povezovanja oštevilčenja z opazljivimi pojavi. Pri oblikovanju lestvice moramo zagotoviti enodimenzionalnost (nanašati se morajo na eno lastnost, čeprav je lahko sestavljena iz večjega števila komponent) -vsebinska homogenost lestvic zagotavlja njihovo zanesljivost in veljavnost.

Glede na naravo merjenja, obstaja tudi več lestvic, in sicer *nominalne* (poimenovalne), ordinalne (npr. Guttmanova lestvica oz. skalogram), *intervalne* ter *kardinalne lestvice*[6]

Med intervalnimi lestvicami so najbolj znane Likertove sumacijske lestvice, ki so oblikovane tako, da pokažejo razlike med anketiranci, ki imajo različna mnenja o proučevanem objektu. Vsebujejo večje število trditev, ki se nanašajo na isto spremenljivko, le da gre za izražanje z različnimi stavki. Spremenljivka je praviloma določeno stališče, mnenje.

Primer vprašanja, kjer uporabimo lestvico: »Kako bi ocenili kakovost knjižnične zbirke vaše knjižnice?«

a. zelo slaba zbirka (vrednost = 1)
b. slaba zbirka (vrednost = 2)
c. ustrezna zbirka (vrednost = 3)
d. dobra zbirka (vrednost = 4)
e. zelo dobra zbirka (vrednost = 5)

Če nameravamo v vprašalniku uporabiti lestvice, je zelo pomembno, da opravimo predtest vprašalnika z določenim številom anketirancev. Pri vprašanjih, kjer smo uporabili lestvice, izračunamo povprečne vrednosti pri posameznih objektih ocenjevanja, in če se vrednosti zelo malo razlikujejo (so na sredini med najvišjo in najnižjo vrednostjo), takšna vprašanja preoblikujemo ali jih ne uvrstimo v vprašalnik.

Instrument, ki se pojavlja v sklopu merjenja, in se uporablja predvsem v anketah, je *semantični diferencial.* Izhaja iz psihologije, uporaben pa je tudi na področju bibliotekarstva in informacijske znanosti. Avtor tega instrumenta je C. Osgood. Z njim se merijo stališča do posameznih pojavov, zlasti njihovi

---

[6] **Nominalne lestvice** uporabljamo za registracijo sprememb kvalitativnih variabel. Vsaka kvalitativna variacija dobi določeno število kot posebno oznako. Številka ima v tem primeru drugačno funkcijo kot pri tistih, ki jih uporabljamo za razlikovanje velikosti. Npr. nogometni vratar ima številko 1, vendar se pri tem v ničemer ne razlikuje 11-krat od igralca, ki nosi številko 11. Tudi njihovo povprečje ne more biti igralec s številko 6.
Ordinalne lestvice predstavljajo kvantitativno klasifikacijo. Podatki se razvrščajo v kontinuum in ve se, če je nek podatek večji oz. manjši od drugega na tem kontinuumu. S to lestvico določimo vrstni red podatkov. To seveda ne pomeni, da je npr. prvi dvakrat večji ali manjši od drugega. Določen je le vrstni red, ne vemo pa, kolikšna je razlika med posameznimi mesti. Razlika v rangu je vedno 1, čeprav so dejanske razlike različne.
Intervalne lestvice upoštevajo razliko med posameznimi podatki, in vemo, kako velika je. Stopnje takšne lestvice dobimo tako, da množimo velikost, ki smo jo vzeli kot enoto mere (npr. toplomer). Pomanjkljivost teh lestvic je, da se ne začenjajo z absolutno ničlo. Med intervalnimi lestvicami so najbolj znane Likertove sumacijske lestvice, ki so oblikovane tako, da pokažejo razlike med anketiranci, ki imajo različna mnenja o proučevanem objektu. Vsebujejo večje število trditev, ki se nanašajo na isto spremenljivko, le da gre za izražanje z različnimi stavki. Spremenljivka je praviloma določeno stališče, mnenje.
Kardinalne lestvice: razen enakih intervalov obstaja tudi absolutna ničla, popolna odsotnost določenega pojava. Merimo npr. stopnjo šolanosti, absolutna ničla bi predstavljala odsotnost obiskovanja šole, nato bi sledili enaki letni intervali obiskovanja šole. Znana je npr. Thurstonova lestvica, ki je primerna za merjenje čustvene komponente stališča.

skriti pomeni, in sicer preko parov skrajnih atributov v obliki pridevnikov. Uporabimo lahko tudi pare antonimov (beseda z nasprotnim pomenom) ter sedemstopenjsko lestvico vrednosti. Anketiranci izbirajo vrednosti na kontinuumu med najbolj pozitivnim in najbolj negativnim pridevnikom.

Primer vprašanja: Kako bi ocenili vodjo knjižnice?

slabo	1	2	3	4	5	6	7	dobro
neorganizirano	1	2	3	4	5	6	7	organizirano
neurejeno	1	2	3	4	5	6	7	urejeno
neprijazno	1	2	3	4	5	6	7	prijazno
temno	1	2	3	4	5	6	7	svetlo
skupaj								

Da bi izračunali skupno vrednotenje vodje, seštejemo izbrane (označene) vrednosti posamezne kolone in seštevek delimo s številom ponujenih parov atributov (vrstic s kontinuumi). Pri uporabi semantičnega diferenciala pa moramo biti pozorni na to, da so nekateri posamezniki, zlasti manj izobraženi, nagnjeni k izbiri skrajnih odgovorov (najvišjih ali najnižjih številk). Podobno velja pri Likertovih lestvicah. Pri semantičnem diferencialu je treba upoštevati tudi, da imajo pridevniki pri pripadnikih posameznih družbenih skupin lahko različne pomene, ali pa da jim nekateri sploh niso poznani.

3.3.3 Polodprta vprašanja

Polodprta vprašanja povezujejo dobre lastnosti odprtih in zaprtih vprašanj. Anketirancu omogočajo prost odgovor na zastavljeno vprašanje ali pa odgovor, v skladu s ponujenimi odgovornimi kategorijami. Npr. »Katera lastnost oz. kvaliteta je za družbeno uveljavitev človeka najpomembnejša?« a) izobrazba, b) poštenost, c) tovarištvo, d) katera druga, navedite katera.

3.4 Vrste vprašanj gleda na pomen v vprašalniku

- *Uvodna vprašanja:* odnos anketiranca do ankete v celoti je marsikdaj odvisen ravno od prvih vprašanj. Ta naj bodo nevtralna, ustvariti morajo le dober stik med anketirancem in anketarjem in anketiranca pritegniti k anketi.
- *Glavna vprašanja* realizirajo temeljni raziskovalni interes, z njimi zbiramo osnovne informacije o raziskovalnem problemu.
- *Nadaljevalna vprašanja* dopolnjujejo, dograjujejo, so vsebinsko vezana na glavna vprašanja, z njimi beležimo podrobnejše reakcije ob glavnem vprašanju.

- *Filter vprašanja:* iz nadaljnjega spraševanja izločimo vse tiste anketirance, ki so nanje odgovorili negativno oz. pozitivno glede na smisel vprašanja.
- *Skupinska vprašanja* (baterijska vprašanja): skupino vprašanj uvedemo v vprašalnik tam, kjer anketiranec z odgovorom na eno samo vprašanje ne more dati celovitega odgovora v zvezi z določenim problemom.

3.5 Neposredna (direktna) in posredna (indirektna) vprašanja

Z neposrednimi vprašanji anketiranca vprašamo točno tisto, kar želimo od njega izvedeti. Zastavljamo jih takrat, ko ne pričakujemo težav, povezanih z dajanjem iskrenih odgovorov. V nekaterih primerih pa anketiranci ne želijo dati pravega odgovora, da ne bi izpadli v slabi luči (npr. vprašanje o obiskovanju gledališča, branju knjig ipd.), zato uporabimo posredna vprašanja. Le-ta navzven ne kažejo svoje bodoče uporabe in raziskovalcu omogočajo, da po stranski poti pride do iskrenega odgovora. Reakcija anketiranca na posredno vprašanje je ugodnejša kot pri neposrednih vprašanjih. Namesto neposrednih podatkov dajejo indice o stanju. Anketirance bi npr. vprašali, če si uspejo od prostega časa odtrgati še čas za obiskovanje gledališča. Včasih pa, ko želimo pridobiti iskrene odgovore, ne zadoščajo niti posredna vprašanja, in moramo uvesti "projektivna" vprašanja. Če bomo npr. zaposlenega vprašali, kaj misli o določenih ukrepih direktorja, bo odgovor manj iskren, kot če ga bomo vprašali, kaj mislijo delavci o ukrepih direktorja - v tem primeru bo projiciral svoje mišljenje v mišljenje delavcev.

3.6 Vrste vprašanj glede na posebne namene v vprašalniku ali analizi

- *Zvijačna vprašanja* (trik vprašanja): odgovori nam služijo za kontrolo budnosti in resnicoljubnosti anketiranca.
- *Kontrolna vprašanja:* njihov namen je preverjanje iskrenosti izjav. Vprašanje, ki smo ga postavili na začetku spraševanja, v enaki ali podobni obliki ponovimo na koncu spraševanja.
- *Anekdotična vprašanja:* anketiranec v odgovoru ocenjuje ravnanja iz posameznih opisov, iz česar lahko sklepamo, s katerim od navedenih opisov oz. s katero od nastopajočih oseb v opisih se identificira.
- *Vprašanja v obliki dialoga* so pomožna oblika vprašanj, s katerimi anketirancu predstavimo problem le v dveh variantah. V vprašanje je vključen odgovor, ki ga zastavimo tako, da se anketiranec lahko odloči za eno izmed dveh, v razgovoru nastopajočih, oseb.
- *Sugestivna vprašanja:* z namenom merjenja trdnosti stališč oz. mnenj anketiranca, vprašanja namerno oblikujemo tako, da mu ponudijo enostranski odgovor.

- *Trendna vprašanja* nam omogočajo vpogled v razvoj mnenj in stališč. Podobna, včasih celo enako oblikovana vprašanja ponavljamo v časovnih presledkih skozi več raziskav (npr. v okviru raziskav Slovensko javno mnenje). To nam omogoča primerjanje in ugotavljanje sprememb v mnenjih in stališčih.

4 NAPAKE PRI OBLIKOVANJU VPRAŠANJ

Pri oblikovanju vprašanj lahko naredimo več vrst napak, in sicer:

- *nerazumljiva vprašanja* oblikujemo v primeru, ko uporabimo besede, ki jih anketiranci ne razumejo in so razumljive le sestavljalcu ankete[7]. Zato moramo jeziku ankete posvetiti posebno pozornost, anketiranci bodo namreč odgovarjali tudi, če vprašanja ne bodo razumeli;
- *nejasna vprašanja* so pogosto ovira za pravilno razumevanje vprašanj. Vprašanje mora biti v anketi vedno zastavljeno tako, da ga razume tudi oseba z najnižjo izobrazbo. V posameznem vprašanju naj bo praviloma zajeta samo ena vsebina, in sicer na tak način, da je njen pomen istoveten tako tistemu, ki sprašuje, kot tistemu, ki odgovarja[8];
- če postavljamo *presplošna vprašanja*, bodo takšni tudi odgovori (npr. pri raziskovanju bivalnih, študijskih in drugih problemov študentov, jih npr. ne bomo vprašali »Kako se počutite na fakulteti?«);
- *slabo omejena vsebina vprašanja*: anketirancev npr. ne bomo vprašali, »Katera dežela je najbolj napredna?«, kajti različni ljudje imajo o terminu »napredna« najrazličnejše predstave;
- izogibati se moramo *nepersonaliziranih vprašanj*, saj so odgovori na personalizirana ponavadi natančnejši. Tako npr. ne bomo vprašali, če se nekdo strinja s programom usposabljanja, ampak če bi se on vključil v usposabljanje ali ne;
- če pri zaprtih vprašanjih ponujeni *odgovori niso dovolj izčrpni*, anketirancu vsiljujemo odgovor, ki bi ga v normalnih razmerah in ob odprtem vprašanju ne dal;
- *preveč možnih odgovorov* pri enem vprašanju, je za učinkovitost vprašanja škodljivo, kajti anketiranec v trenutku ne more pravilno opredeliti svojega mnenja, stališča, položaja;

---

[7] Uporabimo nerazumljive besede oz. nejasne termine kot npr.: »Ali se ukvarjate s konjičkom?« (Pri tem nas zanimajo tiste prostočasne aktivnosti posameznika, ki niso pridobitne narave, in so vezane na njegov močan osebni interes, ni pa nujno, da anketiranec ve, kaj pomeni beseda konjiček).

[8] Primer nejasnega vprašanja: »Kolikšen je bil približno mesečni dohodek članov vaše družine v preteklem mesecu?« Ni namreč jasno, kaj je mesečni dohodek in kaj se vanj všteva ter kdo so člani družine. Ali namesto vprašanja: „Koliko revij prebirate redno?“, bomo vprašali: „Bi prosim navedli naslove revij, ki jih prebirate redno.«

- če postavljamo *predolga vprašanja*, anketirani na koncu že pozabi, kaj je bil vprašan na začetku, oz. kaj ga sprašujemo;
- uporaba *čustveno obarvanih in stereotipnih besed* vpliva na vrsto izbranega odgovora. Ne dobimo npr. istega odgovora, če uporabljamo besede: domovina, uporaba vojske, dopolniti zakon... ali pa naša dežela, začeti vojno, spremeniti ustavo..., čeprav imajo isti smisel;
- praviloma se moramo izogibati uporabi s*ugestivnih vprašanj*, s katerimi anketirance že vnaprej usmerjamo k določenim odgovorom (npr. določene probleme posebej poudarjamo ali določene odgovore postavljamo na mesto, kjer je večja verjetnost, da jih bodo anketiranci obkrožali; sklicujemo se na mnenja avtoritet; pri naštevanju možnih odgovorov argumente navajamo enostransko itd.);
- uporaba *neprimernega jezika* (tujk, ozko strokovnih izrazov, žargonskega jezika, tehničnih terminov ipd.) povzroči, da anketiranec njihovega pomena ne bo pravilno razumel. Če želimo dobiti veljavne odgovore, moramo torej paziti tudi na slovnično korektnost jezika in enostavnost jezika.

Pri oblikovanju vprašanj moramo upoštevati tudi možnost *socializacije odgovorov* (anketiranci ne navajajo svojih stališč, ampak stališče, ki je splošno sprejeto v njihovem okolju) ter *stopnjo pripravljenosti za sodelovanje* v anketi oz. intervjuju. Na eni strani vpliva na pripravljenost sodelovati splošno stališče okolja do koristnosti tovrstnih raziskav, po drugi strani pa konkretne izkušnje ljudi iz predhodnih podobnih raziskav (če le-te niso prinesle nobenih rezultatov, verjetno ne bodo več pripravljeni sodelovati). Vedeti moramo tudi, da lahko nekatera vprašanja še dodatno sprožijo *obrambne mehanizme* - dobili bomo napačen odgovor ali pa bo ostalo vprašanje neodgovorjeno. Če bomo anketirancem zastavljali vprašanja, na katera se bojijo odgovoriti zaradi morebitnih posledic (npr. »Ali ste že kradli knjige v knjižnici, pa vas pri tem niso ujeli?«), bomo verjetno dobili napačne odgovore ali pa odgovorov sploh ne bo.

Ponavadi pri sestavljanju vprašanj nehote delamo napake, saj želimo s samo anketo dobiti veljavne rezultate. Seveda pa v praksi žal srečujemo tudi raziskave, ki želijo zbrati vnaprej želene rezultate, in njihovi izvajalci pri pripravi vprašanj namensko naredijo določene napake.

5 VPRAŠALNIK

5.1 Načrtovanje vprašalnika

Vprašalnik je obrazec, tehnični pripomoček oz. sredstvo, ki omogoča realizacijo standardiziranega spraševanja, globinskega intervjuja, pisne ankete

in drugih specializiranih oblik raziskovalnega spraševanja. Vprašalnik je torej spisek vprašanj, ki so pripravljena tako, da lahko anketiranec nanje odgovarja brez pomoči anketarja - pisno ali pa so vprašanja pripravljena za ustno anketiranje. Vprašalnik pripravimo v fazi načrtovanja raziskave, in je pripomoček, ki služi raziskovalcu, da zagotovi načrtnost, sistematičnost, dokumentiranost in nadzorovanost uporabe metode spraševanja[9]. Dober vprašalnik olajša in poenostavi stik z vprašano osebo in omogoči enoznačno razumevanje zastavljenih vprašanj.

Pri izdelavi vprašalnika naj bi si najprej odgovorili na naslednja vprašanja (Mitar, 2000, str. 103-104):

1. kdo bo izpolnjeval vprašalnik (raziskovalec sam, anketar, anketiranec sam) in kako (bo obkrožal vprašanja ali izpisoval odgovore v celoti);
2. koga bomo spraševali (ciljna skupina glede na izobrazbo, poklic, spol, starost ipd.);
3. kaj ga bomo spraševali (kaj je namen vprašalnika - ugotoviti npr. objektivna dejstva ali subjektivna mnenja, katere so glavne teme);
4. število vprašanj v vprašalniku (običajno se šteje, da je možno odgovoriti kvalitetno na največ 60 vprašanj v eni uri);
5. kakšna bo verbalna postavitev vprašanj (preprosta ali zapletena);
6. kakšna bo »tehnična« postavitev vprašanj (odprta oz. zaprta vprašanja, splošna oz. konkretna, o preverljivih dejstvih, o stališčih, posredna oz. neposredna, enopomenska (jasna), večpomenska (nejasna), kontrolna itd.);
7. kakšen bo vrstni red vprašanj (psihološki, logični);
8. kako bomo obdelovali vprašalnik (ročno, z računalnikom);
9. ali bomo vprašalnik uporabili samo v konkretnem primeru ali pa večkrat (npr. panelne raziskave);
10. kakšen bo estetski videz vprašalnika (bo pregleden, nepregleden, estetsko izbrane črke, primeren format ipd.);
11. kako bomo izvedli anketiranje (bo anketa anonimna ali ne; bomo anketiranje izvedli s pomočjo anketarjev, pisno, telefonsko, po faksu ali e-pošti).

---

[9] Gilli (1974) opozarja, da je vprašalnik tipičen instrument t. i. tradicionalne metodologije, saj je enak za vse in se ga na enak način posreduje vsem anketirancem, pri tem pa se zanemarja dejstvo, da vsi člani družbe niso enaki. Zavrača tudi mnenja, da je vprašalnik t. i. čuvaj nevtralnosti in je prepričan, da se ta metoda intervjuja uporablja zlasti zaradi "komoditete". Navaja pa tudi primere, ko je pisni vprašalnik koristna metoda za zbiranje podatkov, in sicer v primeru, ko raziskovalec že tako dobro pozna raziskovalni problem, da z oblikovanjem vprašalnika oz. vprašanj ne bo več "silil" objekt raziskovanja k določenemu načinu razmišljanja.

Upoštevati moramo, da bo angažiranost anketiranca odvisna od:

a) njegove zainteresiranosti za raziskovalno temo,
b) pravilne razporeditve vprašanj v vprašalniku,
c) aktivnosti anketarja v toku spraševanja,
d) zunanjega izgleda vprašalnika in njegove specifične grafične oblikovanosti.

Pri načrtovanju vprašalnika razlikujemo dva osnovna pristopa, tj. mikro in makro načrtovanje, odgovoriti pa si moramo tudi na vprašanja glede predtesta, obdelave podatkov in tehnične priprave vprašalnika.

5.1.1 Makronačrtovanje vprašalnika

Ob makronačrtovanju vprašalnika se nam zastavljajo tri osnovna vprašanja:

a) kako naj bodo vprašanja razporejena,
b) ali je v enem vprašalniku mogoče kombinirati povsem različne teme,
c) v kakšni meri potrebna napetost spraševanja omejuje čas trajanja anketiranja.

Makronačrtovanje zajema načrtovanje vsebinskih povezav med skupinami vprašanj, tj. načrtovanje vsebinskih sklopov in povezav med njimi. Z mikro in makronačrtovanjem moramo ustvariti tako komunikacijsko celoto, ki med spraševanjem omogoča optimalno napetost. Normalna krivulja napetosti kaže, da je anketirančevo zanimanje v začetku in na koncu anketiranja manjše, kar ob makronačrtovanju vprašalnika narekuje razporeditev manj pomembnih vprašanj v začetni in zaključni del, medtem ko v srednji del vprašalnika vključujemo vprašanja, ki zahtevajo optimalno emocionalno, čustveno ali intelektualno angažiranost anketiranca.

Povezano vključevanje več različnih tem v vprašalnik je dovoljeno in včasih celo priporočljivo (manjši stroški). Vprašalnik, ki vključuje več raziskovalnih tem oz. problemov, imenujemo »omnibus« vprašalnik.

Ob t. i. baterijskih (skupinskih) vprašanjih se npr. zastavlja vprašanje, ali vsa vprašanja, ki obravnavajo isti problem, vključiti v vprašalnik kot samostojno enoto, tj. povezano, ali pa je posamezna vprašanja bolje razvrstiti po vprašalniku ločeno. Povezana razvrstitev vprašanj manjša zmedo, ki jo povzroči nepovezano spraševanje o isti problematiki, slaba stran pa je v tem, da anketirancu vsiljuje konsistentnost in ga sili k iskanju (tudi izmišljenih) dogovorov, ki so v skladu z odgovori na predhodna vprašanja.

Čas trajanja anketiranja naj ne bi bil daljši kot 30 minut, saj je anketiranje, ki traja daljši čas, neučinkovito, in se anketiranec med odgovarjanjem na vpra-

šanja preveč utrudi. Rezultati raziskav pa so pokazali, da je daljše anketiranje še bolj problematično z vidika anketarja, če izvajamo anketo ustno. Vprašalnik naj bo izdelan tako, da bo ustrezal tudi predvideni obdelavi zabeleženih reakcij udeležencev raziskave. Tehnična izvedba vprašanj in vprašalnika mora omogočati hitro beleženje verbalnih reakcij ter učinkovito in nedvoumno prenašanje anketarjevih beležk na medij za nadaljnjo obdelavo (večinoma računalnik).

5.1.2 Mikronačrtovanje vprašalnika

Zajema drobno načrtovanje vprašalnika, tj. načrtovanje vsebinskih povezav med vprašanji, ki stojijo neposredno drugo poleg drugega, ter načrtovanje razporeditve vprašanj, ki na različne načine sprašujejo po istem problemu, in ki po vsebini tvorijo skupino vprašanj (skupinska vprašanja). Zlasti pomembno je vprašanje vrstnega reda anketnih vprašanj, pri katerem moramo upoštevati anketirančevo doživljanje vsebine vprašanj ter vsebinsko logiko vprašanj.

Vujević (1990, str. 110) opozarja na pomen vrstnega reda vprašanj, saj je od njega odvisna vrednost dobljenih podatkov. Pri razporejanju vprašanj naj bi upoštevali, kako anketiranec doživlja vsebino vprašanj, ter na drugi strani logični vrstni red vprašanj. Glede na to poznamo naslednji obliki vrstnega reda vprašanj:

- *psihološki vrstni* red upošteva anketirančevo doživljanje vsebine vprašanj, zato naj bi bila razvrščena tako, da ga pritegnejo. Uvodna vprašanja naj bi bila nekakšno »iskanje nasvetov« od anketiranca, težja vprašanja naj bi jim sledila. Paziti moramo na prehode od lažjih na težja vprašanja, pri »neprijetnih« vprašanjih pa dati anketirancu možnost, da »opraviči« svoj negativni odgovor;
- pri *logičnem vrstnem redu* upoštevamo sámo logiko vsebine. Princip *tehnike lijaka* (od splošnega h konkretnemu) je v tem, da razporejamo vprašanja glede na stopnjo specializiranosti, od splošnih vprašanj k vse bolj specializiranim. S tem anketiranca postopoma uvajamo v problematiko, in potem na specifična vprašanja lažje odgovarja, kot če bi jih dali na začetek.

  Tehniko t. i. *obrnjenega lijaka* (od konkretnega k splošnemu) uporabimo v primeru, če vemo, da anketiranci nimajo izoblikovanega stališča o nekih splošnih vprašanjih. S konkretnimi vprašanji jih vodimo proti splošnemu mišljenju.

Pri mikronačrtovanju vprašalnika moramo upoštevati tudi t. i. *»posledice sevanja«*, ki se kažejo v dejstvu, da vsako predhodno vprašanje ustvarja vsebinski in smiselni okvir vsem nadaljnjim vprašanjem. Posledice sevanja se najbolj očitno kažejo v nenehnem prizadevanju anketiranca, da med danimi odgovori ne bi ustvarjal protislovij. Postopek za ublažitev posledic sevanja je

vezan na vključevanje raznih »blažilnih« vprašanj ter na prostorsko razmikanje vsebinsko povezanih vprašanj.

Načelo postopnosti pri razporeditvi vprašanj omogoča enostavno vključevanje anketiranca v raziskovalni razgovor in njegovo zainteresiranost, saj postopoma prehaja od enostavnih na težja vprašanja, ki ga tako ne presenetijo. Izogibati se moramo vprašanj, ki bi anketiranca spravila v neprijeten položaj. Vprašalnik mora biti zgrajen tako, da omogoča tudi enakomerno in naravno prehajanje iz enega vsebinskega bloka vprašanj na drugega (omogoča naravno menjavanje teme raziskovalnega razgovora). Demografska vprašanja (spol, starost, izobrazba, dohodki ipd.) bomo razporedili na konec vprašalnika, da se anketiranec ne bi počutil nelagodno, ker bi moral že na začetku posredovati, za njega mogoče »občutljive«, podatke.

5.2 Uvodni del ankete

Anketo sestavlja poleg vprašalnika še uvod, v katerem poskušamo potencialne anketirance pridobiti za sodelovanje v anketi, in jim posredovati osnovne podatke o raziskavi. Raziskovalec se mora predstaviti in omeniti ustanovo, ki izvaja raziskovanje. Anketirancu je treba predstaviti temo ankete, ki mora biti razvidna tudi iz njenega naslova, ter pojasniti, po kakšnem ključu je bil ravno on izbran za sodelovanje v anketi. Pojasniti mu moramo, kaj želimo doseči z anketiranjem (cilji ankete), in zakaj naj se potrudi in sodeluje v anketi in na vprašanja odgovori iskreno, ga seznaniti z osnovnimi navodili za izpolnjevanje vprašalnika, ter izpostaviti, da je anketa anonimna in pojasniti, na kakšen način je zagotovljena anonimnost. Anketiranca zanima tudi, kje in kako bodo dostopni rezultati raziskave. Ob koncu uvodnega teksta se mu bomo zahvalili za morebitno sodelovanje ter navedli kontaktne podatke, če bo morebiti želel preveriti verodostojnost raziskave ali postaviti dodatna vprašanja o njej.

5.3 Predhodna (pilotska) raziskava, predtest in načrtovanje analize rezultatov

Pomen *pilotske raziskave* za graditev vprašalnika je predvsem v tem, da nam rezultati pomagajo natančneje opredeliti in omejiti raziskovalni problem. Podatki, ki jih zberemo v predhodni raziskavi, nam predstavljajo logično osnovo za izdelavo vprašalnika in če so dobro ter popolnoma izkoriščeni, nam štedijo čas in napor, saj nas že vnaprej odvračajo od napačnih izhodiščnih hipotez.

Predtest je namenjen preverjanju učinkovitosti že oblikovanega vprašalnika. Je neke vrste raziskava v malem, ki pokaže vse dobre in slabe strani vprašalnika in načrtovanih raziskovalnih postopkov. Glede na tako funkcijo, mora biti pri predtestu celoten postopek anketiranja izveden tako, kot bo tekel kasneje v pravi raziskavi. V predtestu uporabimo dokončno verzijo vprašalnika,

morebitne dodatne popravke bomo vnesli le na osnovi skrbne analize rezultatov predtesta.

Globalni *načrt analize* ankete izhaja iz izhodiščnih hipotez, ki jih bomo preverjali na osnovi zbranih podatkov (potrjevali ali zavračali). Po predhodni raziskavi in realizaciji rezultatov predtesta, je treba izdelati dokončen načrt analize, ki omogoča še zadnje popravke vprašalnika. V načrtu določimo, s katerimi metodami in orodji bomo obdelali podatke, predvidimo križanja podatkov dveh ali več vprašanj, način predstavitve rezultatov itd.

5.4 Zanesljivost in veljavnost vprašalnika

Zanesljivost vprašalnika kot instrumenta za zbiranje podatkov je odvisna *od stopnje njegove standardiziranosti*. Pravilno oblikovanje vprašanj pogojuje zanesljivost oz. vpliva nanjo. Zanesljivost posameznih vprašanj lahko preizkušamo s pomočjo *retest metode.* Veljavnost podatkov pa je odvisna od tega, če so vprašanja dejansko veljavni indikatorji za teoretično koncipirane znakovne dimenzije, ki naj bodo merjene. Veljavnost pogojuje tudi situacija spraševanja. Preizkušanje veljavnosti pri vprašanjih, ki zbirajo podatke o dejstvih, je enostavnejše kot pa pri mnenjskih vprašanjih.

5.5 Tehnična priprava vprašalnika

Vprašalnik je običajno tehnično pripravljen tako, da predstavlja obkrožanje številk pred odgovornimi kategorijami istočasno tudi šifre vprašanj. Bolj zapleten je sistem šifriranja kumulativnih vprašanj, kjer posamezne odgovorne kategorije razporejamo v skupine. Pri *šifriranju* gre za prenašanje zbranih podatkov, izjav in zapisov v sistem za obdelavo primernih šifer[10]

Šifre služijo predvsem učinkoviti obdelavi zbranih podatkov, omogočijo pa tudi hitrejše in preciznejše beleženje podatkov v toku anketnega razgovora. Pozorni moramo biti tudi na *grafično izvedbo* vprašalnika, ki mora ustrezati raziskovalnim namenom (primeren papir, ustrezna velikost črk, dovolj velik prostor za odgovore ipd.).

---

[10] Zato vprašanja in možnih odgovorov ne bomo zapisali v naslednji obliki: 7. »Kako pogosto berete vašemu otroku? (obkroži)«

vsak dan	nekajkrat na teden	nekajkrat na mesec	nekajkrat na leto

ampak npr. v obliki:

a) vsak dan b) nekajkrat na teden c) nekajkrat na mesec d) nekajkrat na leto

ki nam pri obdelavi vprašalnika omogoča uporabo naslednjih šifer vprašanj: 7a, 7b, 7c in 7d; le-ta bodo imela npr. vrednost 0 ali 1 oziroma vrednosti iz ponujene lestvice.

6 IZVEDBA ANKETE OZ. ANKETIRANJE

Individualno anketiranje

Gre za primer, ko anketiramo enega samega udeleženca raziskave. Tak način ima svoje prednosti in slabosti. Prednost je v tem, da se lahko vsakemu anketirancu posebej prilagodimo in mu dajemo dodatna pojasnila ter s tem zagotovimo bolj kvalitetne odgovore. Slabost je, da je tak način anketiranja drag, pogoji so manj standardizirani in ni mogoče zagotoviti popolne anonimnosti.

Skupinsko anketiranje

Gre za hkratno anketiranje skupine udeležencev ankete. Tak način je cenejši in hitrejši, zagotovljena je večja standardiziranost. Je pa na enem mestu težko zbrati udeležence, ki naj bi jih z raziskovanjem zajeli. Večkrat je narejena napaka, in se anketira tiste, ki jih je lažje zbrati, s čimer pa ni zagotovljena reprezentativnost vzorca (npr. anketiranje tistih študentov, ki so na predavanjih).

Pisna anketa po pošti

Vlogo raziskovalnega instrumenta prevzame pisni vprašalnik, ki ga pošljemo anketirancem, ki smo jih uvrstili v vzorec. Vprašalnik morajo izpolniti in ga poslati (vrniti) na določen naslov. Prednost tovrstnega anketiranja je zlasti v tem, da:

a) zahteva manjši napor in nižje stroške izvedbe;
b) zajame ljudi, za katere bi sicer težko našli ustrezen čas in mesto za anketiranje;
c) zajamemo lahko večji vzorec;
d) pisno spraševanje omogoča, da anketiranec odgovore bolj preudari oz. premisli, ob odprtih vprašanjih pa ima več časa za natančnejše odgovore;
e) vprašalnik lahko izpolnjuje v času, ki mu najbolj ustreza;
f) anketiranec ima občutek anonimnosti in zasebnosti, saj anketar ni prisoten;
f) anketiranec se bolj skoncentrira na raziskovalno temo in lažje vrednoti ponujene odgovore;
g) postopek je bolj standardiziran.

Zahtevnost tovrstnega anketiranja se kaže zlasti v potrebi po primernem oblikovanju vprašanj, saj dodatnih pojasnil anketarja v tem primeru ni. Kot slabe lastnosti poštne ankete pa bi lahko omenili:

a) nizek delež vrnjenih anket in vprašljivost posploševanja rezultatov, saj se tisti, ki ankete vrnejo, razlikujejo od tistih, ki jih ne;
b) pod videzem individualnega odgovora se lahko skriva mnenje skupine (npr. družine);

c) pogojev, v katerih se anketa izpolnjuje, ne moremo nadzorovati;
d) vprašanja vplivajo na različne anketirance različno, kar onemogoča enotno vsebinsko obdelavo in primerjavo (stopnja »pismenosti« anketirancev pomembno vpliva na rezultate);
e) odsotnost spraševalca se odraža v zanesljivosti rezultatov.

Uporabnost pisne ankete na splošno je omejena na manj obsežne raziskave. Učinkovitost je odvisna od izbrane populacije, sproščenosti anketirancev, njihovih navad ipd. Kot dobre, so se pisne ankete izkazale pri specializirani vrsti anketirancev. Priporočljiva je njihova uporaba zlasti v fazi predhodne raziskave, ne pa toliko za verifikacijo hipotez.

Telefonska anketa

Gre za danes dokaj priljubljeno in razširjeno ter eno najcenejših in najhitrejših oblik zbiranja podatkov (še zlasti v primeru računalniško izvedenih telefonskih anket) in vzpostavljanja stikov z anketiranci. Anketa je sicer omejena na imetnike telefona, in odgovori ne morejo brez zadržkov služiti za znanstveno raziskovanje oz. posploševanje, vendar pa je v državah, kjer je pokritost gospodinjstev s telefonskimi priključki visoka, možno zagotoviti primeren vzorec anketirancev. Osebni pristop in prizadevnost spraševalca sta večinoma nagrajena z dobrim sodelovanjem anketiranca, le-ta je tudi pod manjšim psihičnim pritiskom, saj lahko zvezo preprosto prekine. Je pa treba upoštevati tudi odnos ljudi do telefona na splošno, kajti v predstavah mnogih le-ta ni dovolj nevtralen oz. ne zagotavlja popolne anonimnosti anketiranca. Do prekinitve ankete lahko pride tudi v primeru, če je le-ta predolga (več kot 20 minut). Telefonske ankete največ uporabljamo v tržnih in komunikacijskih raziskavah, na področju bibliotekarstva pa je, npr. v Sloveniji, ta metoda dokaj neizkoriščena.

7 SPRAŠEVALEC (ANKETAR)

7.1 Vedenje spraševalca v raziskovalnem razgovoru

Če anketo izvajamo v obliki intervjuja (ustno), se moramo zavedati, da je vedenje anketarja v raziskovalnem razgovoru bistvenega pomena za vrednost rezultatov, ki jih zberemo. Raziskovalec, ki anketiranja običajno ne izvaja sam, ne more popolnoma kontrolirati vseh vplivov, ki jih v potek raziskave vnaša spraševalec s svojim subjektivnim nastopom, zato je običajno spraševalec najšibkejša točka raziskave. Vplivi, ki jih vnaša v rezultate raziskave, so lahko namerni ali nenamerni. Glede pristopa in vedenja spraševalca v raziskovalnem razgovoru, razlikujemo tri osnovne modele.

Blago spraševanje

Med spraševalcem in anketirancem se ustvari odnos zaupanja. Anketar je potrpežljiv in pripravljen poslušati anketiranca, da bi našel pot do njega in do odgovorov, ki jih anketiranec sicer ne bi dal. Anketar izraža simpatije in privrženost anketirancu (seveda pa ne njegovim izjavam!) kot osebnosti. Tak pristop je primeren zlasti za predhodno ali dodatno anketiranje, v literaturi pa najdemo opozorila, da je primeren le za anketirance iz višjih slojev, pri nižjih slojih pa lahko ustvarja agresivnost.

Nevtralno spraševanje

Pomeni maksimalno objektivizacijo anketarjevega vedenja, ki omogoča konstantne reakcije, četudi se spraševalci menjajo. Gre za izrazito neoseben anketarjev pristop do anketiranca ali pa le-ta pri anketirancu vsaj poskuša vzpodbuditi občutek, da brez njegovega sodelovanja ne bo mogel izvesti svoje delovne naloge. Pri tem je anketar nevsiljiv in zadržan.

Grobo spraševanje

Spraševalec nastopa avtoritativno in agresivno, vztraja na iskrenih odgovorih, celo odkrito ugovarja anketirancu. Tehniko grobega spraševanja lahko uporabljajo le posebej šolani spraševalci. Optimalna oblika grobega intervjuja je t. i. antagonistični intervju, kjer anketar z namerno izbranimi žaljivkami in zbadljivimi komentarji ustvarja maksimalno distanco med seboj in anketirancem. Metoda je znana v psihiatriji, sicer pa se uporablja bolj kot dopolnilno raziskovanje.

Blaga in groba oblika intervjuja sta primernejši za vse vrste nestandardiziranega raziskovanja, nevtralna oblika pa je primerna za standardizirano raziskovanje.

7.2 Osebnost spraševalca

Idelanih spraševalcev je malo. Osnovne lastnosti anketarja naj bi bile: sposobnost komuniciranja, visoko razvit čut odgovornosti, sposobnost razumevanja posameznih vprašanj, čustvena uravnoteženost, sposobnost opazovanja in dojemanja odgovorov ter hitrega reagiranja na odgovore in njihovo beleženje, temeljitost in natančnost ter osebno zanimanje za raziskovalni problem.

7.3 Kontrola spraševalcev

V fazi analize podatkov ne smemo podcenjevati pomembnosti napak, ki izvirajo iz dela anketarja. Zato je delo anketarja v času zbiranja podatkov nujno nadzirati, kar lahko naredimo na več načinov. S t. i. disciplinsko kontrolo

ugotavljamo, če je anketar res obiskal anketirance, določene z vzorcem. Vsebinsko kontrolo izvajamo na ta način, da z izbranim številom anketirancev ponovimo že izvedeno anketo oz. razgovor. Z logično in vsebinsko kontrolo vprašalnikov pa preprečimo tehnične pomanjkljivosti anketarjevega dela ter slabo izpolnjene vprašalnike. Organizacija anketiranja mora biti takšna, da omogoča vse tri kontrole istočasno.

8 ETIKA ZNANSTVENEGA RAZISKOVANJA

V znanstvenem raziskovanju različnih družbenih pojavov je osnovni cilj »pridobivanje« znanja o njih, vendar pa je prisotna tudi težnja po spremembi določenih dogajanj, organizacij, posameznikov, pa tudi soočenje z interesi oz. vrednotami tako raziskovalcev kot udeležencev raziskav. Zlasti na področju empiričnega raziskovanja se pojavljajo različna etična vprašanja, ki jih moramo upoštevati pri načrtovanju in izvedbi raziskav, tudi anketnih. Raziskovalci ne delamo v praznem okolju, ampak smo del družbenega okolja, ki ga proučujemo, prav tako imamo sami določene družbene vrednote, ki lahko vplivajo na zbiranje podatkov, njihovo obdelavo in interpretacijo.

Etična vprašanja, ki so povezana zlasti z vedenjem raziskovalca in posledicami njegovega vedenja zanj, za osebe, ki so vključene v raziskavo, in za druge raziskovalce, so zlasti: vprašanje obveščenosti in soglasja vključenih oseb, varovanje njihove zasebnosti, možne škode za posamezne udeležence, vprašanje izkoriščanja udeležencev raziskave ter možne posledice za prihodnje raziskave.

Mitar (2000, str. 133) opozarja, da bi si morali pred znanstvenim raziskovanjem postaviti zlasti naslednja vprašanja:

1. ali obstajajo etična ali politična vprašanja glede izbire problema oz. selekcije posameznih vzorcev in izključitve drugih;
2. je raziskava sponzorirana ali sponzorji lahko vplivajo na način oblikovanja problema, na načrtovanje in izvedbo raziskave, interpretacijo podatkov itd.;
3. ali lahko pričakujemo kakršno koli oškodovanje v raziskavo vključenih oseb? Bodo koristi zanje večje kot škoda? Ali je treba udeležence raziskave zavarovati ali ne pred prikritim proučevanjem;
4. ali bomo izvedli potrebne ukrepe za zmanjšanje in/ali preprečitev škode (npr. zagotovitev zaupnosti z anonimnostjo);
5. ali je pred izvedbo raziskave nujno pridobiti soglasje udeležencev? Če da, od njih osebno ali od koga drugega (npr. odgovorne osebe knjižnice).

V primeru anketnih raziskav na področju bibliotekarstva bomo zato pozorni pri izbiri in pojasnitvi raziskovalnega problema, skrbno bomo opredelili

populacijo ter izbrali vzorec anketirancev in opozorili na omejitve pri morebitnem posploševanju rezultatov raziskave na celotno populacijo, zagotovili bomo anonimnost anketirancev in objavljali le agregatne podatke, anketirancem bomo zagotovili možnost prostovoljnega sodelovanja v raziskavi, isti vzorec anketirancev ne bomo anketirali prepogosto, pri obdelavi in predstavitvi podatkov bomo uporabljali ustrezne statistične metode, pri interpretaciji rezultatov pa se bomo trudili ohraniti vrednostno nevtralna stališča. Zavedati se moramo, da anketna metoda in uporaba vprašalnika zahtevata ustrezno metodološko predznanje. Izvajanje poenostavljenih oz. slabih anket ter površna obdelava podatkov in razlaga rezultatov namreč negativno vplivajo na podobo bibliotekarstva kot znanosti.

Citirani viri:

Busha, C. H., Harter, S. P. 1980. *Research methods in librarianship: techniques and interpretation*. New York: Academic Press.

Flere, S. 2000. *Sociološka metodologija*. Maribor: Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta.

Gilli, G. A. 1974. *Kako se istražuje; vodič u društvenim istraživanjima*. Zagreb: Školska knjiga.

Mitar, M. 2000. *Uvod v metodologijo znanstvenega raziskovanja varnostnih pojavov (splošni del)*. Ljubljana: Visoka policijsko-varnostna šola.

Toš, N. 1987. *Metode družboslovnega raziskovanja*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

Toš, N., Hafner-Fink, M. 1998. *Metode družboslovnega raziskovanja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Vujević, M. 1990. *Uvodjenje u znanstveni rad: u području društvenih znanosti*. Zagreb: Informator.

Ostali viri:

Adams, G. R., Schvanendat, J. D.: *Understanding Research Methods*. New York : Longman, 1985.

Bailey, K. D.: *Methods of Social Research*, 3th Ed. New York: Free Press, 1987.

Berry, R.: *How to write a research paper*. Oxford: Pergamon Press, 1986. 2nd Ed.

Blagden, J.: *Do we really need libraries?* New York; London: C. Bingley Ltd. ; K.G. Saur, 1980.

Filej Ž., Hafner Fink, M.: *Telefonsko anketiranje v družboslovnem raziskovanju*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1999.

Hannagan, T.: *The effective use of statistics: a practical guide for managers*. London: Kogan Page Ltd., 1990.

Line, M. B.: *Library surveys*. London: Clive Bingley, 1982. 2nd Ed.

Moore, N.: *How to do research*. London: Library Association, 1988. 2nd Ed.

Pečujlić, M.: *Metodologija društvenih nauka*. Beograd: Suvremena administracija, 1982.

Powell, R. R.: *Basic research methods for librarians*. Greenwich (Connecticut) ; London (UK): Ablex Publishing Corporation, 2003.

Slater, M.: *Research methods in library and information studies*. London: Library Association, 1990.

Zelenika, R.: *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*. Beograd: Savremeno pakovanje, 1988.

Zelenika, R.: *Znanost o znanosti*. Rijeka: Ekonomski fakultet Sveučilišta, 2004.

Žugaj, M.: *Osnove znanstvenog i stručnog rada*. Samobor: "Zagreb", 1989.

Žugaj, M. & Salitrežić, S.: *Uvod u znanstvenoistraživački rad*. Varaždin: Fakultet za organizaciju i informatiku, 1985.

Maja Žumer

UGOTAVLJANJE INFORMACIJSKIH POTREB

Glavni vir za oblikovanje vsebine tega poglavja je bila knjiga Davida Nicholasa »Assessing information needs: Tools, techniques and concepts for the Internet age«, 2nd edition (London:ASLIB, 2000).

1 KAJ SO INFORMACIJSKE POTREBE?

Na pojem ›informacijska potreba‹ pogosto naletimo v družbi, ki sebe imenuje›informacijska'. Pri tem se večina, ki o tem piše, zanaša na intuitivno razumevanje pojma, in ga pogosto ne definira, pri tem pa prihaja do nesporazumov in nejasnosti, saj se pogosto ne razlikuje med informacijskimi potrebami, željami, zahtevami in uporabo informacij. Predpogoj za znanstveno obravnavo pa je seveda jasna in nedvoumna definicija.

Maurice Line(1969) je med prvimi definiral informacijsko potrebo kot potrebo po »informacijah, ki pripomorejo k opravilu ali raziskavi in jih kot take razpozna uporabnik sam«. Informacijska potreba torej nastopi, ko posameznik razpozna vrzel v svojem znanju, od tod tudi poimenovanje »stanje pomankljivega« (ang. anomalous state of knowledge, ASK) (Belkin et al., 1982). Informacijska potreba torej kaže na to, da bi posameznik moral imeti neke informacije, da bi uspešno opravil neko nalogo, rešil problem ali se zadovoljivo ukvarjal s konjičkom ali interesno dejavnostjo. Beseda *moral* kaže na vrednostno sodbo: izpolnitev potrebe je za osebo potrebna ali zaželena in kot tako jo zazna ta oseba sama.

Zavedati se moramo, da ljudje nimamo informacijskih potreb samih po sebi, v resnici občutimo nek problem ali težavo v povezavi z opravljanjem poklica, raziskavo ali pri razvedrilu. Ta problem ali težavo rešimo s tem, da pridobimo in uporabimo ustrezne informacije. Informacijska potreba izhaja torej iz želje po izpolnitvi treh osnovnih človeških potreb: fizioloških, psiholoških in kognitivnih. Uspeh pri izpolnjevanju osnovnih potreb je odvisen tudi od uspešnosti izpolnjevanja ustreznih informacijskih potreb. Osnovne potrebe so sicer primarne, vendar ima pomanjkanje informacij v sodobni družbi lahko resne ali celo usodne posledice za posameznika.

Vsega tega se morajo informacijski strokovnjaki zavedati. Če naj uspešno pomagajo ljudem izpolnjevati njihove informacijske potrebe, morajo poznati okoliščine in probleme, ki informacijsko potrebo povzročijo, naravo informacijskih potreb in načine njihovega zadovoljevanja.

2 VRSTE INFORMACIJSKIH POTREB

Informacijske potrebe se med seboj razlikujejo tudi glede na to, kako jih posameznik zaznava ali izraža. Tako ločimo:

- nerazpoznane (speče) informacijske potrebe,
- neizražene informacijske potrebe,
- informacijske želje,
- informacijske zahteve,
- uporabo informacij.

O informacijski potrebi govorimo, kadar mislimo na informacije, ki so posamezniku objektivno potrebne. Pri željah in zahtevah pa govorimo o posameznikovem subjektivnem odnosu do potrebnih informacij.

Če bi nekdo objektivno potreboval neke informacije, pa se tega ne zaveda ali pa se ne zaveda obstoja potrebnih informacij, govorimo o nerazpoznani informacijski potrebi. Pogosto se npr. ne zavedamo, da so informacije, ki jih imamo, zastarele. Ne zavedamo se vrzeli v svojem znanju, torej se tudi ne zavedamo informacijske potrebe. Včasih pa nekaj pomembnega zvemo povsem slučajno; objektivno je sicer informacijska potreba obstajala, nismo pa se je zavedali, in informacij nismo iskali. Če upoštevamo ogromno (in vedno večjo) količino informacij, ki nastajajo vsak dan, si lahko predstavljamo, koliko nerazpoznanih informacijskih potreb imamo. V precejšnji meri uspeh svetovnega spleta lahko pripišemo prav temu, da ljudje ob deskanju odkrivajo svoje nerazpoznane informacijske potrebe in odgovore nanje.

Ker se ljudje ne moremo zanašati na to, da bomo slučajno našli potrebne ali zanimive informacije, rabimo pri tem pomoč. Informacijski strokovnjaki tu lahko pomagajo, saj ti po eni strani vedo, kaj je na voljo, po drugi pa poznajo svoje uporabnike. Informacijski strokovnjaki na osnovi svojih izkušenj in znanja usmerjajo uporabnike k neznanim informacijskim virom in storitvam in jim s tem pomagajo premagovati informacijsko eksplozijo. Ne nazadnje je tudi dobro načrtovanje spletne strani knjižnic lahko učinkovito orodje za razpoznavanje in zadovoljevanje spečih informacijskih potreb uporabnikov.

O neizraženi informacijski potrebi govorimo, ko se nekdo svoje informacijske potrebe sicer zaveda, je pa iz različnih razlogov noče, ne more ali ne želi razrešiti. Ovire ali omejitve so lahko npr. preobloženost z informacijami, občutek nemoči pa tudi prevelik napor ali celo cena. V precejšnji meri na odnos do informacijskih potreb vpliva motivacija posameznika, da dobro opravi delo ali reši problem. Ne glede na to, ali gre za objektivne ali subjektivne razloge, so lahko posledice odločitve, da informacijske potrebe ne izrazimo, škodljive, če gre za bistvene, pomembne informacije.

Informacijske želje se nanašajo na informacije, ki jih posameznik želi pridobiti. Seveda se v precejšnji meri pokrivajo z informacijskimi potrebami, zavedati pa se moramo, da si iz različnih razlogov ljudje ne želijo vsega, kar rabijo, pa tudi ne rabijo vsega, kar si želijo. Tako imamo po eni strani nerazpoznane in neizražene informacijske potrebe (posameznik ne želi, kar rabi), na drugi strani pa želje po nepotrebnih ali neprimernih informacijah, kar lahko pripišemo potrošniški mentaliteti tudi na tem področju.

Zanimivo pa je, da se ugotavljanje informacijskih potreb pogosto reducira prav na ugotavljanje informacijskih želja. Uporabnike sprašujemo, katere informacije bi želeli pridobiti, kakšne informacijske vire in storitve bi želeli uporabljati. In uporabniki praviloma odgovorijo pritrdilno na možnosti, ki jih v resnici ne bi uporabljali. Rezultati takih študij so zato pogosto lahko zavajajoči.

Informacijska zahteva pa pomeni zavestno akcijo posameznika, da pridobi zaželeno informacijo. Tu lahko govorimo o iskanju informacij oz. o poizvedovanju, če gre za iskanje v za to posebej pripravljenih virih. Tudi poizvedovanje, kot najbolj usmerjen način iskanja informacij, ima lahko več oblik: oblikovanje poizvedbe, lahko pa tudi brskanje. Pri informacijski zahtevi se posameznik sreča z informacijskim sistemom, informacijskim virom in/ali informacijskim strokovnjakom. Tudi informacijske zahteve niso identične z informacijskimi potrebami, razmislek je podoben kot pri informacijskih željah.

Pravi končni cilj pa je uporaba informacij. Objektivno je uporabo informacij težko ugotavljati, in jo pogosto merimo le posredno: s sistemskimi dnevniki, analizo citatov, analizo izposoje v knjižnicah... Poleg analize uporabe in uporabnikov pa je potrebno omeniti tudi analizo ne-uporabe.

3 NAMEN UGOTAVLJANJA INFORMACIJSKIH POTREB

Povsem jasno je, da je ugotavljanje informacijskih potreb nujno potrebno za vrednotenje in načrtovanje najrazličnejših informacijskih virov, sistemov in storitev. Med konkretnimi cilji so, npr.:

- ugotavljanje informacijskih potreb izbrane uporabniške skupine in primerjanje različnih skupin;
- spremljanje in vrednotenje uspešnosti in primernosti obstoječih informacijskih sistemov z uporabniškega stališča;
- načrtovanje novih informacijskih virov in storitev;
- zaznavanje vrzeli v ponudbi informacijskih virov in storitev;
- spremljanje sprememb v zahtevah uporabniških skupin;
- načrtovanje personaliziranih informacijskih sistemov;
- izboljšanje komunikacije med uporabnikom in informacijskim strokovnjakom, še posebej izboljšanje referenčnega intervjuja.

4 ZNAČILNOSTI INFORMACIJSKIH POTREB

Če želimo načrtno spremljati informacijske potrebe, moramo poznati njihove bistvene značilnosti. Najpomembnejše so:

- tematika, področje,
- namen informacije,
- narava informacije,
- nivo zahtevnosti,
- stališče,
- količina,
- kvaliteta,
- čas/aktualnost/ažurnost,
- hitrost dostopa,
- kraj.

4.1 Tematika, področje

Tematika je najočitnejša značilnost informacijske potrebe. Tega se informacijski strokovnjaki dobro zavedajo in informacijske vire (od knjižničnih zbirk do spletnih strani in portalov) praviloma organizirajo po vsebini. Raziskave vedno znova potrjujejo, da je poizvedovanje po vsebini daleč najpogostejše v knjižničnih katalogih in seveda še toliko bolj v drugih bibliografskih podatkovnih zbirkah. Tu bi seveda lahko razpravljali o večji ali manjši primernosti različnih orodij za opredeljevanje vsebine (klasifikacijski sistemi, geslovniki) in metod (predkoordinacija, postkoordinacija) in drugem, vendar to presega obseg in namen tega poglavja. Zato le nekaj besed o:

- številu tem,
- specifičnosti tem,
- težavah ob specifikaciji tematike.

Tematiko konkretne informacijske zahteve lahko le redko opišemo z eno samo temo, pa naj gre za retrospektivno poizvedbo ali profil SDI. Potrebno je zaznati vse delne teme, pa tudi odnose med njimi. Podobno velja za specifičnost ali splošnost teme.

Velik problem pa predstavlja uporabniška specifikacija tematike. Nejasno opredeljena tema je lahko posledica uporabnikovega neznanja ali neizkušenosti, lahko pa tudi pomislekov glede zaupnosti. Nasploh velja, da se terminologija, s katero uporabniki opisujejo tematiko svoje informacijske potrebe, praviloma

precej razlikuje od terminologije informacijskih virov (Bates, 2002). Uporabniki ne poznajo, npr. sintakse predmetnih nizov ali strukture klasifikacijskih šifer in praviloma tudi ne želijo investirati časa in truda v njihovo spoznavanje.

4.2 Namen informacije

Pri obravnavi informacijskih potreb ne moremo spregledati tudi namena zaželenih informacij, ta namreč podrobneje opredeli, katere informacije so potrebne. Informacijska potreba izhaja iz različnih okoliščin, ki jih lahko grupiramo v naslednje skupine:

- odgovor na konkretno vprašanje (vsakodnevni pristop);
- spremljanje nekega področja (sprotni pristop);
- podrobno informiranje o novem področju;
- obnovitev znanja;
- informacije, ki omogočajo razumevanje ozadja in okoliščin;
- pridobitev novih idej, informacij.

Prvo skupino, odgovor na konkretno vprašanje, dobro poznajo informatorji, saj so to najpogostejša vprašanja, s katerimi se uporabniki obračajo nanje, vprašanja tipa: kdo, kje, kdaj, kaj, zakaj, kako. Odgovori na taka vprašanja so lahko zelo preprosti, informator odgovor že pozna ali pa ga najde v dobro znanem viru, lahko pa odgovor zahteva daljše ›raziskovanje‹. Pogosto uporabniki odgovore na ta vprašanja kar sami iščejo v referenčnih virih, zadnje čase pa predvsem na svetovnem spletu.

Tudi potrebo po spremljanju nekega področja knjižničarji dobro poznajo, saj že tradicionalno ponujajo tovrstno storitev v obliki biltenov novosti, tudi po naročilu za posamezne uporabnike in njihova ožja interesna področja. Pri sistemih za poizvedovanje pa to storitev imenujemo selektivna diseminacija informacij ali SDI. Zaradi ogromne količine informacij je seveda uporaba sistemov za poizvedovanje nujna.

Podrobno informiranje o nekem novem področju ni tako pogosta vrsta informacijske potrebe, najpogosteje se z njo srečajo znanstveniki, ki začenjajo novo raziskavo na novem področju. Če pa upoštevamo napovedi, da bodo mlajše generacije v svoji delovni dobi najmanj enkrat zamenjale poklic, bo ta vrsta informacijskih potreb še bolj razširjena.

O obnovitvi znanja verjetno ne gre izgubljati besed, po potrebnih orodjih in storitvah pa je najbliže podrobnemu informiranju o novem področju.

Ko govorimo o razumevanju ozadja in okoliščin, seveda najprej pomislimo na novinarje. Gre za zelo različne teme, ki jih poznajo v glavnih potezah, potrebujejo pa dodatne informacije, ki vse postavijo v kontekst. Na podoben

način potrebujejo informacije tudi politiki. V našem okolju je zaenkrat na žalost informacijska pomoč tema dvema uporabniškima skupina še neizkoriščena zaposlitvena možnost.

Pridobitev novih idej ali informacij je v tem seznamu nekaj posebnega: to je edina vrsta informacijskih potreb, kjer uporabnik ne ve natančno, kaj išče, zato je poizvedovanje nestrukturirano in neusmerjeno, pogosta je uporaba brskanja. V tem primeru so tudi kriteriji za kvaliteto in uspešnost poizvedovanja drugačni: veliko število zadetkov ni nič slabega, in pričakuje se, da bo uporabnik med veliko količino nerelevantnih informacij morda slučajno našel nekaj zanimivega. Spletni iskalniki in iskanje po celotnem besedilu so prav za to vsto informacijske potrebe zelo primerni.

4.3 Narava informacije

To skupino je najlaže opredeliti z naštevanjem, kaj vanjo spada. Gre za razlikovanje, npr. med zahtevami po teoretičnih ali aplikativnih informacijah, opisnih, zgodovinskih, statističnih, metodoloških. Uporabniku so praviloma na neko temo na voljo vsi tipi, gotovo pa (morda z izjemo podrobnega informiranja o novem področju) ne bodo vsi zaželeni. Narava zaželene informacije je seveda predvsem odvisna od uporabnikovih značilnosti in namena. Teoretične informacije bodo praviloma zanimive le za raziskovalce, opisne in statistične informacije pa bodo imele prednost pri praktikih. Zanimivo je, da redki sistemi vsebinskega označevanja in razvrščanja upoštevajo ta pomemben vidik informacijske potrebe.

4.4 Nivo zahtevnosti

Ta značilnost informacijske potrebe je izrazito vezana na posameznika, ki informacijo zahteva, oz. na njegove intelektualne sposobnosti in poznavanje področja. Poudariti je potrebno, da tu ne gre le za preproste značilnosti ciljne publike, saj bo npr. vrhunski znanstvenik morda zahteval poljudne informacije iz področja, ki ga ne pozna.

Širok razpon med najzahtevnejšimi specializiranimi informacijami in tistimi na najosnovnejšem nivoju, seveda predstavlja težavo. Zato uskladitev zahtevanega nivoja zahtevnosti nekega uporabnika in množice razpoložljivih informacij ni lahka naloga. Kot posebno storitev na tem področju lahko omenimo objavljanje poljudnih povzetkov rezultatov znanstvenih raziskav v dnevnem tisku.

Nekateri avtorji (tudi Nicholas) so zaskrbljeni, da zaradi povečane količine informacij v medijih, namenjenih splošni javnosti, prihaja do zniževanja nivoja. Ta pojav imenuje›informacijska slabohranjenost': velika količina površnih informacij, ki javnosti ne povečujejo resnične informiranosti.

4.5 Stališče

Predvsem za informacije na področju družboslovja in humanistike je značilno, da opisujejo določeno stališče do tematike, predvsem:

- pripadnost neki teoriji ali modelu,
- politično usmeritev,
- pozitiven / negativen pristop,
- tematsko usmerjenost (pri interdisciplinarnosti).

V družboslovju se pripadnost teoriji kaže, npr. kot feminizem ali materializem, znane so filozofske in psihološke›šole'. V naravoslovju, kjer so morda take ›šole‹ manj izrazite, prihaja do razlikovanja v etičnih stališčih, npr. ob genetskih raziskavah ali kloniranju. Ker pripadnost teoriji večinoma ni opredeljena z običajnimi orodji vsebinske obdelave, si uporabniki pomagajo z omejevanjem iskanja na avtorje ali organizacije, ki so prestavniki›šol'.

Predvsem na družboslovje je omejeno razlikovanje stališč glede na politično usmeritev: levo/desno, radikalno, konzervativno, liberalno. Uporabnik pogosto potrebuje in želi informacije, ki so v skladu z njegovimi političnimi stališči, vendar temu ni vedno tako: politik se bo npr. želel informirati o stališčih svojih političnih konkurentov. Področje ›politične obarvanosti‹ informacij povzroča pri informacijskih strokovnjakih pogosto nekakšno zadrego: te informacije seveda niso v skladu z načeli o objektivnosti in ›pravičnosti‹. Vendar gre za pomembno lastnost informacijske potrebe, ki je informacijski strokovnjaki, če želijo nuditi kvalitetne storitve, ne morejo spregledati.

Tudi specifikacija pozitivnega ali negativnega pogleda na neko tematiko je možna in legitimna informacijska zahteva. Primeri negativnega pogleda so, npr. ›hate‹ spletne strani ali zbirke politično obremenjujočih podatkov.

Tematska opredelitev pa je primer vrednostno nevtralnega stališča. Nanaša se na interdisciplinarne tematike, kjer želi uporabnih pridobiti informacije s stališča ene od ved, npr. ekološke problematike s stališča organske kemije ali kriminološke teme s stališča psihologije.

4.6 Količina

Količina informacije, ki je zahtevana za rešitev nekega problema, je odvisna od problema, predvsem pa značilnosti uporabnika ali uporabniške skupine in okoliščin. Nasploh velja, da se s povečevanjem količine razpoložljivih informacij povečuje tudi informacijski apetit. Če je bil včasih poglavitni problem pridobiti informacije, pa je zdaj večji problem ›predelati‹ vse informacije, ki so na voljo, ali pa se jim celo izogniti. Večina uporabnikov ob svoji

informacijski zahtevi opredeli tudi pričakovano količino. Niso redke specifikacije kot ›nekaj strani‹, ›nekaj člankov‹, po drugi strani pa tudi ›vse, kar je na voljo‹. Izkušenejši uporabniki vedo, da več podatkov ne pomeni nujno tudi več znanja.

4.7 Kvaliteta

Ocena kvalitete informacije je do neke mere subjektivna, ni pa dvoma, da uporabniki pripisujejo kvaliteti velik pomen. Zaradi velike količine informacij seveda nikoli ni možno pridobiti vseh, selekcija je potrebna, najidealnejša selekcija je glede na kvaliteto. Razumljiva je želja uporabnika, da pridobi le nekaj najkvalitetnejših člankov na neko temo.

Ko informacijska eksplozija še ni bila tako akuten problem, je npr. za znanstvene informacije veljalo, da je prav, da o njihovi kvaliteti razsojajo le znanstveniki sami, potem ko so pridobili vse razpoložljive informacije. Danes to ni vedno možno, zato morajo pogosto že informacijski strokovnjaki filtrirati pridobljene informacije glede na kvaliteto, preden jih predajo uporabniku. Pri tem so pomembni kriteriji:

- ugled avtorja, izdajatelja, založnika (...) informacijskega vira,
- ugled časnika, časopisa,
- recenzije, ocene, kritike.

Seveda so to že znani kriteriji, ki jih informacijski strokovnjaki tradicionalno uporabljajo za selekcijo referenčnih virov.

4.8 Čas/aktualnost/ažurnost

Pri časovnih karakteristikah sta najpomembnejša dva vidika: časovni razpon zahtevanih informacij in ažurnost. Prvi je odvisen od hitrosti zastarevanja informacij zahtevanega tematskega področja. Kot nam kaže analiza citiranja, s katero zastarevanje navadno ugotavljamo, je zastarevanje najhitrejše v tehniki in naravoslovju, v družboslovju in še bolj v humanistiki je počasnejše. Če po eni strani lahko domnevamo, da bodo pet let stare informacije s področja računalništva povsem zastarele, pa za zgodovinarja informacije nikoli ne zastarijo. Starost informacij je zelo pogost kriterij omejevanja, če uporabnik pričakuje, da bo informacij preveč. Ne nazadnje k temu pripomore tudi razvrščanje zadetkov poizvedovanja, ki je najpogosteje po času, začenši z najnovejšimi.

Ažurnost je drugi vidik časovnih karakteristik. Praviloma želimo ažurne informacije, kaj pa to konkretno pomeni, je odvisno od tematskega področja. Pri računalniškem vodenju procesov, borznih podatkih je to vprašanje sekund

ali delčkov sekund, pri meteoroloških podatkih od minut do ur (odvisno od uporabe), pri raziskavah pa vse od nekaj dni do nekaj mesecev. Tradicionalni sistemi znanstvenega informiranja ne omogočajo zelo ažurnih informacij, zaostanek je praviloma do nekaj mesecev, veliko bolj ažurne so lahko storitve na svetovnem spletu. Vendar je ažurnost spletnih strani včasih varljiva: žal prepogosto naletimo na povsem zastarele strani, večkrat pa tudi ni jasno navedeno, kdaj je bila stran nazadnje ažurirana.

4.9 Hitrost dostopa

Pomembna zahteva uporabnikov je tudi, kako hitro zahtevajo informacije. Delno je ta kriterij povezan s hitrostjo spreminjanja informacij, delno pa je odvisen tudi od konkretnih okoliščin uporabnikove informacijske potrebe. Tradicionalne storitve ne omogočajo velike hitrosti dostopa do informacij: nakup gradiva v knjižnici, nekaj dni za obdelavo gradiva, uporaba klasične pošte za medknjižnično izposojo, nekaj dni za izvedbo zahtevnejše poizvedbe. Elektronski časopisi, elektronska medknjižnična izposoja in internet so razmere zelo spremenili: po eni strani ponujajo nove možnosti, po drugi strani pa so se s tem tudi bistveno povečale zahteve uporabnikov. Uporabniki zahtevajo hiter dostop do informacij, ne nazadnje tudi zato, ker je hitrost dostopa predpogoj za ažurnost. Knjižnice se na potrebo po hitrosti v svojih tradicionalnih storitvah prepočasi odzivajo, in tudi to je eden od razlogov, da ljudje knjižnice ne vidijo (več) kot najpomembnejšega dejavnika v informacijski verigi.

4.10 Kraj

Kljub globalizaciji je geografski izvor podatkov v nekaterih primerih pomemben. Tu seveda ne govorimo o informacijah o nekem geografskem področju; v tem primeru gre za tematiko. Obstaja pa tudi tu neka povezava, pogosto pričakujemo, da bodo najkvalitetnejše informacije o nekem geografskem področju od tam tudi izhajale. Pogosteje pa uporabniki želijo informacije iz nekega področja zato, ker zaupajo znanstvenim raziskavam v neki regiji, državi, univerzi. Drugi, z geografskim izvorom povezan kriterij za informacijski vir, pa je tudi jezik. Razprava o ›krivičnosti‹ pojava, da so odmevne le raziskave, katerih izsledki so objavljeni v angleščini v ameriških revijah, bi presegala namen tega poglavja. Ne glede na to pa moramo kot pomembno karakteristiko informacijske potrebe upoštevati, da morajo biti informacije omejene na jezike, ki jih uporabnik zna.

5 ZNAČILNOSTI UPORABNIKOV, KI VPLIVAJO NA INFORMACIJSKE POTREBE

Kot je bilo že večkrat omenjeno, bodo na pridobivanje in uporabo informacij vplivale tudi lastnosti uporabnikov, npr.:

- poklic/izobrazba,
- narodnost/kulturno okolje,
- osebnostne lastnosti,
- informacijska pismenost in izkušnje,
- spol,
- starost,
- dostop do informacijskih virov,
- informacije, ki jih uporabnik že ima.

5.1 Poklic/izobrazba

Povsem jasno je, da narava nekaterih poklicev narekuje informacijsko vedênje, in torej tudi informacijske potrebe: novinarji morajo biti na tekočem z dnevnimi dogodki, pravniki morajo poznati stanje v zakonodaji in povezave med pravnimi primeri, znanstveniki morajo poznati tuje raziskave na svojem področju. Zato ni presenetljivo dejstvo, da so bili računalniški sistemi za poizvedovanje, namenjeni pravnikom, pogosto med prvimi in da so vodili v razvoju novih rešitev.

5.2 Narodnost/kulturno okolje

Neprimerno bi bilo le s pripadnostjo narodu razlagati značilnosti in razlike v informacijskem vedenju, kljub nekaterim stereotipom, ki jih poznamo. Odgovor morda lahko iščemo v izobraževalnem sistemu, ki lahko spodbuja določene vzorce obnašanja, usmerja na skupine informacijskih virov. Ne nazadnje bi morale biti opazne tudi razlike pri programih informacijskega opismenjevanja v obveznem šolstvu.

5.3 Osebnostne lastnosti

Številne raziskave potrjujejo, da imajo osebnostne lastnosti uporabnikov velik vpliv na njihovo informacijsko vedenje. Nicholas kot najpomembnejše našteva:

- Vztrajnost
  Lastnost, ki pove, kako dolgo bo nekdo iskal informacije, uporabljal nove in nove strategije in vire.
- Temeljitost
  Temeljitost pomeni pripravljenost za iskanje v globino, do zadnjih podrobnosti, natančnost pri vrednotenju.
- Urejenost
  Urejenost je dvojen kriterij: pri izvajanju poizvedbe in pri shranjevanju rezultatov.
- Motivacija
  Motivacija je lahko zunanja ali notranja, v vsakem primeru pa bo bistveno vplivala na vztrajnost in temeljitost.
- Odprtost za informacije
  Pripravljenost na sprejemanje informacij iz okolja (prijateljev, kolegov, informacijskih strokovnjakov) in različnih virov.

Podrobnejša razprava o vplivu osebnostnih lastnosti na informacijsko vedenje posameznikov seveda presega obseg tega poglavja. Zato le nekaj zaključnih ugotovitev. Z raziskavami dokazane razlike v informacijskem vedenju, ki so posledica osebnostnih lastnosti, pomenijo, da v resnici ni realno pričakovati, da bo vsem uporabnikom enako dobro ustrezal en sam informacijski sistem, vir ali storitev. Zato načrtovalci informacijskih sistemov v zadnjem času že pripravljajo personalizirane sisteme, take, ki si jih uporabnik lahko tako po funkcionalnosti kot po vmesniku prilagodi sam. Informacijski posredniki, knjižničarji, informacijski opismenjevalci in drugi informacijski strokovnjaki bi se razlik morali zavedati in jih upoštevati pri svojem vsakdanjem delu in načrtovanju virov, sistemov in storitev.

5.4 Informacijska pismenost in izkušnje

Uporabljamo tisto, kar poznamo in znamo uporabljati. Informacijsko vedenje posameznika bo torej bistveno odvisno od njegovega znanja in izkušenj s pridobivanjem informacij. Enako lahko trdimo tudi za izražanje (ali neizražanje) informacijskih potreb in pripravljenost (ali nepripravljenost) za pomoč zaprositi informacijskega posrednika.

5.5 Spol

Raziskave informacijskega vedenja kažejo, da je informacijsko vedenje odvisno tudi od spola. Razlage so različne: od osebnostnih razlik, ki so vezane na spol, do komunikacijskih in socialnih spretnosti. Raziskave uspešnosti iskanja

v online informacijskih virih npr. kažejo, da imajo ženske pri tem nasploh več težav. Nicholas ob tem hudomušno pripomni, da je to lahko le dokaz, da so ženske bolj resnicoljubne in samokritične.

5.6 Starost

Ob obravnavi vpliva starosti na informacijsko vedenje pogosto pomislimo le na to, da so mladi spretnejši in uspešnejši pri uporabi modernih informacijskih virov in storitev, pozabljamo pa, da starost prinaša tudi znanje in izkušnje.

5.7 Razpoložljiv čas

Uporabniki se med seboj bistveno razlikujejo tudi po tem, kako hitro rabijo informacije in koliko časa imajo na voljo za njihovo pridobivanje in procesiranje. Ne smemo pozabiti, da sta dva kriterija lahko neodvisna.

Nasploh lahko trdimo, da je pomanjkanje časa med najpomembnejšimi ovirami pri pridobivanju informacij, kar je svojevrstnem paradoks, saj ravno pritiski sodobnega načina življenja objektivno povečujejo naše informacijske potrebe.

5.8 Dostop do informacijskih virov in njihova cena

Ljudje tudi v svojem informacijskem vedenju ravnamo po principu najmanjšega odpora: uporabljamo vire, ki so preprosti in blizu. Dostop do informacij v fizičnem ali prenesenem pomenu je torej bistven kriterij, enako velja za ceno. Oboje bo povratno vplivalo na uporabnikovo zaznavo in izražanje informacijske potrebe. S ceno pridobivanja informacij se knjižnice, ki opravljajo javno službo, še do nedavnega niso zelo ukvarjale, so se pa razmere v zadnjih letih dramatično spremenile. Informacije namreč nikoli niso brezplačne (ker nekdo račun pač mora poravnati), in so pogosto celo zelo drage. Od tod težnja k zmanjševanju stroškov in kako upravičiti ceno informacije? Morda s prikazom (finančne) škode, če bi informacije ne bilo, kar je seveda lažje na področjih, kjer imajo (kvalitetne, pravočasne) informacije neposreden finančni učinek. Težje je takrat, ko moramo dokazovati pomen za družbo kot celoto.

5.9 Informacije, ki jih uporabnik že ima, preobloženost

V informacijsko bogatem zahodnem svetu pogosto kot problem ne navajamo pomanjkanja informacij (čeprav tudi tu prihaja do velikih razlik med posamezniki ali celo skupinami), ampak preobloženost z informacijami. Informacije so sicer na voljo, nimamo pa časa, da bi jih predelali in uporabili. Ker

porabimo veliko in vedno več časa za izločanje nerelevantnih informacij, se nam razpoložljiv čas za uporabo relevantnih informacij v resnici zmanjšuje. To vodi v informacijsko podhranjenost v razmerah informacijskega obilja. In pri tem nam nova tehnologija ne pomaga veliko, saj še povečuje število informacijskih kanalov.

6 NAČINI ZBIRANJA PODATKOV

Metodo zbiranja podatkov za proučevanje informacijskih potreb moramo pazljivo izbrati. Metoda zbiranja namreč vpliva na vrsto in kakovost podatkov, je pa odvisna tudi od populacije in vzorca, ki ga obravnavamo.

Uprabljamo štiri glavne metode: intervju, vprašalnik, dnevnik in opazovanje. Najpogosteje raziskovalci izberejo intervju, saj nam daje možnost kombiniranja kvantitativne in kvalitativne študije, z odprtimi vprašanji pa omogočimo tudi odgovore, ki jih vnaprej nismo predvideli. Intervju ima lahko različne oblike: oseben odprt pogovor, strukturiran intervju, skupinski intervju in druge. Njihove značilnosti, prednosti, slabosti in načini zapisovanja intervjuja ter obdelave podatkov so opisani v drugem poglavju.

Vprašalnik je druga zelo široko uporabljena metoda zbiranja podatkov pri družboslovnih raziskavah. Prednost je, da ga lahko izvedemo hitreje in enostavneje in je lahko tudi bolj objektiven, saj osebni vpliv v celoti izločimo. Problem je lahko slaba odzivnost, predvsem pa dejstvo, da je dober vprašalnik izredno težko oblikovati: vprašanja vsebujejo žargon, niso povsem nevtralna ali ne vsem povsem razumljiva. Tudi ta problematika je podrobneje obravnavana drugje v tem učbeniku.

Opazovanje se pogosto uporablja za ugotavljanje, kako in v kakšnih okoliščinah ljudje v nekem realnem okolju uporabljajo informacije. Prednost te metode je, da ne trati časa opazovancev, daje neposredne podatke (in ne opazovančevega mnenja ali poročila o nečem) in je dobra osnova za podrobnejše, bolj specifične študije. Pomisleki ali težave so lahko, da samo dejstvo, da so opazovani, spreminja ravnanje opazovancev; je lahko časovno potratno, če ni velike in stalne aktivnosti; težko je opazovanja objektivno opisati in interpretirati; vzorec je praviloma zelo majhen.

Dnevniki so metodološko zapis samoopazovanja. Zahtevajo veliko sodelovanje udeležencev in lahko nudijo zelo podrobne in izčrpne podatke. Kvaliteta podatkov je odvisna od resnicoljubnosti in izčrpnosti zapisovanja ter velikosti vzorca. Razmeroma težka je tudi obdelava in analiza. Sistemski dnevniki so posebna oblika dnevnikov, zelo vabljiva, ker nastaja avtomatsko: gre za zapis računalniških transakcij in z njim lahko proučujemo značilnosti uporabe računalniškega sistema. Prednost je, da se dogaja brez intervencije raziskovalca,

omogoča velike količine podrobnih podatkov in omogoča kvalitetne statistične analize. Opozoriti pa je potrebno tudi na slabosti: iz sistemskega dnevnika sicer vidimo, kako je uporabnik poizvedoval, ne pa njegovega namena in zadovoljstva. Težko je tudi identificirati, katere transakcije pripadajo enemu uporabniku in kdaj se je začelo delo novega uporabnika. O uporabnikih nimamo nobenih podatkov.

Omeniti pa je potrebno še dve zelo specifični metodi: analizo citiranja in analizo knjižnične izposoje. Citiranje je oprijemljiv dokaz, da je bila neka informacija (znanstveni članek, revija…) uporabljena. Lahko rečemo, da citiranje ni samo dokaz uporabe, ampak tudi dejstva, da je avtor to delo izbral na osnovi kvalitete, uporabnosti. Razprava o prednostih, slabostih in omejitvah analize citiranja presega obseg tega poglavja, so pa podatki o citiranju lahko dragocen vir za proučevanje informacijske rabe in preferenc nekega informacijskega okolja.

Tudi analiza knjižnične izposoje, ki je bila nekdaj glavna metoda spremljanja informacijske rabe, ima nekaj slabosti: spremlja le izposojo na dom, ne v čitalnici (kjer uporabniki berejo revije!), izposoja tudi še ne pomeni branja in uporabe. Pri analizi izposoje se moramo torej zavedati, da spremljamo le majhen segment uporabe knjižničnega gradiva.

7 ZAKLJUČEK

Z ugotavljanjem informacijskih potreb postavljamo uporabnika v ospredje, s tem pa zagotovimo, da bo ponudba informacij namenska, usmerjena in cenovno upravičena. Zato bi tesen stik med uporabnikom in informacijsko storitvijo moral biti prva prioriteta informacijskih strokovnjakov. Žal je bilo področje preučevanja informacijskih potreb pogosto zelo zanemarjeno. Kvalitetnih študij informacijskih potreb je malo, kar lahko pripišemo različnim vzrokom:

- informacijski strokovnjaki še vedno menijo, da uporabnikov ni potrebno spraševati po njihovih mnenjih, pogledih in željah v ›strokovnih zadevah‹;
- informacijski strokovnjaki pozornost še vedno primarno usmerjajo k informacijskim sistemom, ne uporabnikom;
- informacijski strokovnjaki so pogosto introvertirani in izolirani, kar ne omogoča tesnih stikov z uporabniki;
- pridobivanje kvalitetnih podatkov je organizacijsko in finančno zahtevno, zato ga je težko upravičevati v razmerah, ki narekujejo varčevanje;
- ne obstaja standardiziran splošno priznan metodološki okvir ugotavljanja informacijskih potreb;
- raziskave informacijskih potreb so zelo zahtevne.

Razlogi, kot jih navaja Nicholas, so mešanica objektivnih in subjektivnih dejavnikov. Med objektivne lahko prištevamo zahtevnost in ceno raziskav, subjektivne, ki povzemajo odnos informacijskih strokovnjakov do uporabnikov, pa lahko v precejšnji meri pripišemo podcenjevanju uporabnikov (»ki ne vedo, kaj rabijo«) in pretiranemu poveličevanju tehnologije. Ali je res upravičeno vedno znova pridobivati novo in novo računalniško programsko in strojno opremo, ne da bi preverili, kakšna je bila uporaba prejšnje in kaj uporabniki res rabijo?

Naj bo to poglavje spodbuda h kvalitetnejšim študijam uporabnikov, takim, ki bodo razlikovale med študijem uporabniških potreb, želja, uporabe informacijskih virov in storitev, zadovoljstva, seznanjenosti itd.; in takim, ki se ne bodo ustavljale samo na opisu stanja, ampak ga bodo nadgradile z načrtovanjem novih informacijskih virov, sistemov in storitev. Le tako bodo knjižnice tudi v očeh uporabnikov postale pomemben dejavnik v informacijski verigi in ne le zastarela konkurenca internetu.

Viri:

Bates, M. 2003. *Task Force Recommendation 2.3 Research and Design Review: Improving User Access to Library Catalog and Portal Information. [online].* Washington, DC: Library of Congress, June 2003. [uporabljeno 2005-08-14]. Dostopno na URL: http://www.loc.gov/catdir/bibcontrol/2.3BatesReport6-03.doc.pdf.

Belkin, N. J.,R. N.Oddy, H. M. Brooks. 1982. Ask for information retrieval: Part i. Background and theory. *Journal of Documentation,* letn. 38, št. 2, str. 61-71.

Line, M. 1969. Information requirements in the social sciences: some considerations. *Journal of Librarianship,* letn. 1, št. 1, str. 1-19.

Nicholas, D. 2000. *Assessing information needs: tools, techniques and concepts for the Internet age.* London: Aslib.

Primož Južnič

BIBLIOMETRIJSKE METODE

1 UVOD

Pričujoče besedilo obravnava analize in raziskovanje s pomočjo bibliometrijskih metod ter njune rezultate, bibliometrijske[1] kazalce/indikatorje. Obravnave bibliometrijskih metod ni mogoče ločiti od bibliometrije kot raziskovalnega področja ter tudi širše od področja, ki ga ima za predmet raziskovanja. To raziskovalno področje je znanost sama, objava raziskovalnih rezultatov pa predmet bibliometrijskih analiz in raziskav. Na vseh področjih raziskovanja povezujemo raziskovalne metode s predmetom, ki ga z njimi proučujemo, in bibliometrija pri tem ni izjema.

Poglavitni vzrok za posebnost bibliometrijskih metod je v tem, da z njimi raziskujemo raziskovanje samo. Torej nekaj, kar je nedvomno zelo zapleten in težko dojemljiv predmet raziskovanja. Znanstveno raziskovalno delo, še posebej tisto fundamentalno in v akademskem okolju, je nerutinska dejavnost in njegovih rezultatov ni enostavno meriti in ocenjevati. Znanost je temelj tistega, čemur danes rečemo produkcija (novega) znanja. A se zaradi specifičnosti svojega predmeta in področja delovanja, znanstveno raziskovanje najbolj "upira" razumevanju tega istega, področju raziskovanja samemu. Pa vendar je znanost tudi draga dejavnost, vanjo se vlagajo zelo velika sredstva. Zato niso samo sami znanstveniki tisti, ki želijo imeti merila, ki bi kazala na njihovo relativno vrednost, v primerjavi z drugimi raziskovalci, v obliki kvantitativnih meril, ki se kažejo kot bolj ali manj »objektivna«. To žeijo imeti tudi drugi – od tistih, ki financirajo znanstveno raziskovanje, do tistih, ki skrbijo za neumoren potek znanstvenega informiranja in komuniciranja, torej knjižničarji.

Opredelitev oz. definicij znanosti je nedvomno veliko in so praviloma vezane na specifičnost izhodišč oz. pristopa posamezne vede ali raziskovalnega področja. Bibliotekarstvo in informacijska znanost jo tako vidi v kontekstu svojega raziskovalnega področja. Znanstvenik uporablja »informacije«, ki jih je sam pridobil, s svojim raziskovalnim delom, skupaj z informacijami, ki jih pridobi iz dela (praviloma objav) drugih znanstvenikov in raziskovalcev, kot dokaze, s katerimi podpre svoje ugotovitve. S tem je šele kompletiran oz.

---

[1] Nekateri uporabljajo tudi izraz bibliometrične. Po mnenju slavistov je izraz bibliometrijski bolj ustrezen, in zato ga bomo uporabljali (Jambrovič, Marinčič, Južnič, 1999/2000).

popolnjen njegov prispevek k nekemu splošnemu znanstvenemu znanju. Toda kakorkoli gledamo na znanost, je prispevek posameznika k temu znanju končan šele takrat, ko drugi znanstveniki in raziskovalci sprejmejo njegove ugotovitve kot dejstva in jih povežejo z rezultati svojega lastnega raziskovanja. Kolektivno, skupno znanstveno delo integrira takšna dejstva in jih izgradi v strukturirane sisteme, koncepte, ki jih drži skupaj določena združevalna teorija. Ko znanost, kot vse druge oblike strukturiranega znanja, napreduje in se razvija, se pojavljajo nova dejstva, in stara počasi tonejo v pozabo (Vickery, 2004).

V znanost je vgrajena želja oz. prizadevanje k samoregulaciji in samoorganizaciji. Ta usmerja samo znanstveno raziskovanje k temu, da čimbolj izrablja dane vire. Znanstveniki sami posvečajo pozornost raziskovalnemu delu drugih znanstvenikov, zato da bi ti to storili tudi z njihovim delom. Tako lahko na znanost gledamo kot na proces znanstvenega informiranja in komuniciranja, kot na neke vrste trg, kjer se te informacije menjujejo. Informacije so namreč nujne in so osnova znanstvene produkcije, torej raziskovanja samega.

In tu je še vedno pogosto težava, ki ji lahko rečemo tudi metodološka zagata. Osnovni problem je v tem, da merjenja uspešnosti, vrednotenja, ki je nedvomno izjemno pomembno in nujno za racionalno organizacijo znanosti same, ne gre enostavno operacionalizirati in uporabljati za merjenje znanstvenega raziskovanja. Rezultat znanstvenega raziskovanja je znanstvena informacija. Kako lahko opredelimo znanstveno informacijo tako, da jo operacionaliziramo, torej pripravimo za merjenje? Znanstvena informacija je semantična po svojem značaju, kar pomeni, da jo moramo tudi razumeti, preden jo začnemo meriti. Še več, če gledamo na znanstveno informacijo kot rezultat, torej output določenega procesa, moramo na isti način razumeti tudi vložek, input. In tu imamo samo eno možnost. Znanstvene informacije lahko operacionaliziramo, torej pripravimo za merjenje, predvsem v obliki objav raziskovalnih rezultatov. Ta proces lahko tudi vidimo kot analogijo z materialno produkcijo. Namreč proces znanstvenega informiranja deluje kot veliko tržišče znanstvenih informacij, na katerem obstaja ponudba in povpraševanje, ki jo lahko merimo podobno kot merimo materialno produkcijo.

Objavljeni rezultati raziskovalnega dela so postali osnovni mehanizem tudi za ocenjevanja kvalitete raziskovalnega dela, kar je pomembno za napredovanje znotraj akademske ali raziskovalne ustanove ali za pridobivanje sredstev za nadaljnje raziskovalno delo. Tako je v večini razvitih dežel, pa tudi drugje jim sledijo, pač glede na stopnjo razvoja in potreb. Vprašanje produktivnosti v znanstvenem raziskovanju in s tem tudi meril za njeno merjenje, še nikoli ni bilo tako aktualno kot danes. Zbiranje kvantitativnih kazalcev o znanstvenih dosežkih je brez dvoma izjemno privlačno iz vrste vzrokov. Odločitve o zaposlitvah in napredovanjih oz. drugih akademskih zadevah, financiranju raziskovalnih nalog in projektov so pomembne, posebno takrat, ko so

mesta ali sredstva omejena. Kvantitativni podatki o dosežkih so zato povsod pomemben podatek, ki lahko tako ali drugače podprejo takšne odločitve. Predvsem želi vsaka družba doseči optimalno izrabo resursov, ki so ji dani na voljo tudi na področju znanstvenega raziskovanja, in zato potrebuje metode, ki bodo izrabo teh resursov lahko objektivno preverile.

Torej so predmet raziskovanja bibliometrije in njenih metod predvsem zaključni del znanstvenega raziskovanja, objave. Teh je vedno več, s tem pa je potreba po raziskovanju in analizah, opravljenih s pomočjo bibliometrijskih metod, vedno večja.

Drugi vzrok velike razširjenosti uporabe bibliometrijskih metod je v odličnih orodjih, merilih in bazah podatkov, ki jih lahko uporabljamo pri bibliometrijskih raziskavah. Njihova vse večja dostopnost in razširjenost je imela tudi velik vpliv na vse večjo uporabo bibliometrijskih metod. Ker so bili podatki in informacijski viri vse bolj dostopni, se je tudi odprla potreba po bolj natančnem razumevanju vsebine in metod bibliometrije. Tako se je raziskovalni interes v bibliometriji delno usmeril tudi v odkrivanje tega, kaj bibliometrijske metode pravzaprav merijo. Drugače povedano, postalo je nujno, da pred uporabo bibliometrijskih metod v katerikoli analizi ali raziskavi moramo vedeti, kaj z njimi merimo in kaj nam rezultati povedo.

Teh analiz in raziskav je res veliko. Rezultati se objavljajo v vrsti strokovnih revij, kot so predvsem Scientometrics, Journal of Documentation, Journal of the American Society of Information Science in še v vrsti drugih revij s področja bibliotekarstva in informacijske znanosti ter drugih ved, predvsem sociologije, ki se prav tako ukvarjajo z znanostjo, Rezultati posameznih bibliometrijskih analiz in raziskav posameznih strok in še posebej revij, pogosto najdejo prostor v revijah, ki prinašajo rezultate raziskovanja drugih strok. Raste pa tudi število aplikativnih projektov za znanega naročnika, ki poskušajo z rezultati, dobljenimi z analizo citiranja, postaviti kazalce/indikatorje, s katerimi je možno meriti kvaliteto določenega raziskovalnega dela.

2 BIBLIOMETRIJA V BIBLIOTEKARSTVU IN INFORMACIJSKI ZNANOSTI

V pričujočem besedilu ne bomo obravnavali bibliometrije kot področja raziskovanja niti ne kot posebnega znanstvenega področja. Bibliometrijo lahko namreč obravnavamo kot eno izmed raziskovalnih metod v bibliotekarstvu in informacijski znanosti, ki ima poleg teoretičnega tudi zelo veliko praktično uporabnost. Vsebuje kvantitativno analizo in statistiko, da bi analizirala objave, praviloma raziskovalnih rezultatov. Raziskovalci lahko z njo raziščejo vpliv posameznega raziskovalce, raziskovalne skupine ali ustanove, revije in podob-

no. V knjižnicah jo lahko uporabljalo kot metode pri selekciji in deselekciji predvsem periodičnih oz. serijskih publikacij. Lahko je uporabljamo tudi kot metodo, s katero ovrednotimo, ali ocenjujemo znanstvene dosežke in s tem uspešnost celotne nacionalne znanstvene politike. Pogosto pozabljamo na to, da s pomočjo bibliometrijskih metod tudi lažje in kvalitetnejše iščemo po bibliografskih bazah podatkov baz s polnimi besedili ali pa na svetovnem spletu.

Bibliometrija je v bistvu združitev oz. skupna uporaba dveh metod: bibliografije in statistike. Zato so se tudi prvi bibliometrijski poizkusi ali bolje rečeno analize imenovali statistična bibliografija. Bibliografija je najstarejša bibliotekarska metoda. Zanjo bi lahko rekli, da je v marsičem oblikovala bibliotekarstvo kot vedo/znanost ter s tem nadgradila knjižničarstvo kot dejavnost. Zgodovinsko gledano težko razumemo, zakaj je po teh obetavnih začetkih, bibliotekarstvo izgubilo primat nad bibliometrijo in jo prepustilo drugim strokovnjakom, predvsem znanstvenikom iz različnih naravoslovnih in biomedicinskih ved ter sociologom znanosti. Verjetno je eden od vzrokov v tem, da je bibliotekarstvo še pred 30 leti veljalo in je tudi bilo predvsem humanistična veda. Statistika, kot eden od produktov matematike, in v osnovi celo matematična metoda, jim je bila kot raziskovalna metoda zato tuja, odveč in predvsem malo razumljiva. Tako so naši »predhodniki« zamudili priložnost in prepustili to izjemno zanimivo področje raziskovanja drugim strokovnjakom.

Danes je položaj drugačen ali se vsaj spreminja. Bibliotekarstvo in informacijska znanost po vseh svojih značilnostih in zato tudi opredelitvah velja za družboslovno znanost. Statistične metode so v družboslovju vsesplošno uporabne in uveljavljene metode. Bibliotekarstvo, že po definiciji svojega strokovnega področja, dela z objavljenim (včasih izključno s tiskanim, danes vse več tudi z drugimi mediji) gradivom, ki prinašajo rezultate raziskovalnega dela. Zato so bibliometrijske metode osnovne metode raziskovalnega dela tudi v samem bibliotekarskem raziskovanju.

Predvsem se moramo zavedati, da so bibliometrijske metode in njihovi rezultati pridobile na pomenu skladno z vse večjim pomenom, ki ga ima znanstveno raziskovanje samo. Večji je pomen znanosti, višja so finančna vlaganja vanjo, večji pomen dobiva znanje o uspešnosti te znanosti. Ovrednotenje, evaluacija znanstvene uspešnosti je ena od pomembnih ciljev sodobne družbe v celoti. Tisto, kar se je začelo kot evidenca in zbiranje informacij, ter oblikovalo na osnovi znanstvene radovednosti, je danes postala nuja in potreba.

Omenimo samo primer Evropske unije, skupnosti držav, ki smo se ji pred kratkim pridružili. Že več kot desetletje se intenzivno dela na ovrednotenju družbenoekonomskega vpliva t. i. R&D kot bistvenega rezultata znanstvene in tehnološke politike, ki jo vodi Evropska unija in njene članice. Tudi tu je rezultat predlog uporabe kvalitetno izdelane bibliometrijske metodologije opazovanja in ovrednotenje raziskovalnega dela, ki jo še posebej želijo razširiti oz. narediti

uporabno tudi za nove interdisciplinarne projekte (van Raan, 2000). Ali povedano drugače, vsako ovrednotenje uspešnosti oz. kvalitete znanstvenega raziskovalnega dela nujno vsebuje tudi bibliometrijske indikatorje/kazalce.

Pri uporabi bibliometrijskih metod je pomembna izbira informacijskega vira. Te najdemo v različnih bibliografskih bazah podatkov, baz s polnimi besedili, praviloma elektronskih revij in seveda svetovnega spleta. Torej tam, kjer so informacijski viri tudi za samo raziskovanje. Podatke seveda lahko zberemo sami, ko ustrezno zberemo, obdelamo, ovrednotimo in analiziramo objave. Imamo pa tudi že veliko že pripravljenih oz obdelanih baz podatkov, torej virov, od katerih so najbolj znani Indeksi citiranja – Citation Index, ki jih tudi v Sloveniji lahko uporabljamo online, torej preko svetovnega spleta v okviru baze Znanstvena pajčevina/splet - Web of Science.

Bibliometrijske raziskovalne metode v marsičem slonijo na določenih izhodiščih, ki jim rečemo ali bibliometrijski zakoni ali pa hipoteze. Zakoni so pač starejše pojmovanje v bibliometriji, in v bistvu ni najbolj ustrezno. Zakon namreč pomeni, da gre za dokazano trditev, torej je ni potrebno z raziskovanjem vedno znova dokazovati tako kot hipotezo. Vendar je izraz zakon pač postal tako uveljavljen, da ga uporabljamo tudi danes, četudi novejša raziskovanja kažejo, da v osnovi ne držijo več. Najbolj znani so Lotkov in Bradfordov zakon, ter osnova sodobne analize citiranja, Ortegova hipoteza.

Izjemno pomembno področje bibliometrijskega raziskovanja namreč uporablja različne metode analize citiranja, da bi ugotovilo odnose oz. razmerja med avtorji in njihovim delom. Definicija analize citiranja ter tudi vse bolj popularnih metod analiz socitiranja (co-citation coupling), ki je posebna oblika analize citiranja je naslednja: »Ko avtor citira drugega avtorja, se vzpostavi določen odnos/razmerje. Analiza citiranja uporablja citiranje v objavah raziskovalnih rezultatov oz. znanstvenih objavah, da vzpostavi povezave (links) med avtorji/raziskovalci, raziskovalnimi skupinami , znanstvenim in raziskovalnim delom/objavami, ustanovami, revijami, raziskovalnimi področji in med državami. Pri tem lahko uporabljamo citate v določeni objavi ali pa citate določene objave.

Analiza citiranja je postala v nekem smislu najpomembnejša bibliometrijska metoda. Pogosto postaja celo edina metoda, ali celo bibliometrijske metode, kar enačijo z analizo citiranja. Zato niso redki tisti, ki govorijo o analizi citiranja kot posebni metodi, ali celo tisti, ki v svojih bibliometrijskih analizah uporabljajo le to metodo. Njena uporaba je lahko zelo različna. Ena zelo pogostih je ugotavljanje vpliva posameznih avtorjev in raziskovalnih skupin, objav, ustanov, revij… V bibliotekarstvu in informacijski znanosti jo tudi praviloma uporabljamo.

Izraz analiza citiranja je seveda tujka, vendar se je začel uporabljati že v prvih tekstih (Adamič, 1980), ki so bili objavljeni v Sloveniji pred več kot dvajsetimi leti. Kot taka se je tudi uveljavila v vseh kasnejših strokovnih tekstih.

V zadnjem času poskušamo nekateri tudi izraz citiranje sloveniti, vendar gre pogosto za nesporazum oz. nepoznavanje področja. Izraz bi morali sloveniti tako, da bi ohranili terminologijo, ki je tudi svetovno strokovno uveljavljena. To ni enostavno, saj se je v pogovornem jeziku že uveljavil izraz citiranje kot navajanje misli ali besed nekoga drugega.

Tudi v angleščini ločimo med izrazom "quotation" in izrazoma "reference" in "citation". Prvi pomeni navajanje nekega teksta, kar bi lahko slovenili kot navedbo ali navedek, citiranje pa je rezultat nekega procesa, procesa znanstvenega komuniciranja in informiranja. Zato bi lahko uporabljali izraz navedek takrat, ko gre za navajanje posameznega dela tega besedila. Izraz navedba pa takrat, ko gre za bibliografsko referenco in citat oz. citiranje takrat, ko gre za navajanje rezultata raziskovalnega procesa oz. rezultatov. Vendar je pot do poenotenja slovenskih izrazov še dolga in žal, a tudi razumljivo, zapletena.

Navedba kot navedek kaže na to, kaj publikacija »dela«, je verbalni kazalec na koncepte, opozorilo na to, »za kaj v tekstu gre«. Citat pa je posebna podvrsta reference (navedbe), verbalni kazalec na neko drugo publikacijo oz. podatek ali informacijo, ki je v njej (Atkinson, 1995). Razlika je še pomembnejša takrat, ko obravnavamo ali želimo razumeti razlike med vedami. V humanističnih vedah prevladujejo navedbe, in je citatov relativno manj, v naravoslovnih in sorodnih vedah, pa prevladujejo citati in drugih oblik navedb praktično ni.

Razumevanje teorije citiranja oz. tistega, kaj s to bibliometrijsko metodo v resnici merimo, je ena od pomembnih tem sodobne bibliometrije. Starosta bibliometrije, tvorec Indeksov citiranja, E. Garfield, je menil, da so teorije o citiranju enako težko opredeljive (elusive) kot vse teorije v informacijski znanosti, o katerih veda razpravlja že desetletja. Zato je kot osnovo za razpravo predlagal pred nekaj leti nov izraz "citatologija" (citationology), znanost o citiranju, kot teorijo in prakso citiranja, ki vsebuje tako analizo citiranja kot druge bibliometrijske metode (Garfield, 1998). Za strokovnjake z področja informacijske znanosti, kot je sam[2], bi veljal izraz citatolog , »citationists« or »citationologists." Predlog se ni prijel. Eden od vzrokov je verjetno tudi v tem, da je izraz citatologija, zaradi pogosto nepravilne in/ali poenostavljene uporabe rezultatov analize citiranja, dobila negativen prizvok.

Na tem področju imamo prav tako, kot na celotnem področju bibliometrije, že več meril in tudi zakonov. Navedbe so rezultat posebnega simbolnega jezika, ki imajo svojo citatno sintakso in slovnico. Navedbe imajo, kot besede, različne pomene, ki so povezane s kvaliteto informacijskih virov, kot so npr. Indeksi citiranja. Tako težko predvidevamo pomembnost citiranja oz. citatov. Motivi citiranja in nasploh vse vedenje tistih, ki citirajo, je podpodročje teorije

---

[2] Ne pozabimo, da je sam Garfield študiral tudi bibliotekarstvo in informacijsko znanost, četudi je po svoji osnovni izobrazbi kemik.

citiranja, ki kot tipologija citatov in citiranje ne more biti v celoti zajeta. Lahko samo z raziskovanjem, ki ni enostavno, odpiramo oz. dodajamo nova znanja o motivih, ki nam istočasno govorijo tudi o samem citiranju (Južnič 2001). Veliko že vemo tudi o deviantnem citiranju, kot sta na primer samocitiranje in negativnem citiranju. Pojavljajo se posebne teorije o necitiranju, kot tudi tiste, ki določajo dejanski vpliv posamezne objave. Dejavniki vpliva, kot nadomestila za izračun samega oz. dejanskega citiranja, so prav tako že dobro raziskani. Prav slednje bomo še posebej obdelali, saj gre za dober primer uporabe bibliometrijskih metod, analize citiranja ter izdelave posebnega merila.

Osnovno izhodišče za analizo citiranja, ki jo določajo tudi kot raziskovalno metodo, je pravzaprav stara toliko, kot je stara znanost sama. Je odgovor na enostavno vprašanje, kdo je tisti, ki lahko v resnici odgovori na vprašanje. Kako kvalitetno je določena znanstvena informacija? Odgovor je enostaven: samo tisti, ki sam dela na istem raziskovalnem področju. Le-ta ni samo usposobljen, da bo določeno znanstveno informacijo razumel, temveč je tudi motiviran, da jo bo uporabil. Merjenje vrednosti znanstvene informacije je torej v tem, koliko jo drugi uporabijo pri svojem lastnem raziskovalnem delu, to je produkciji novih znanstvenih informacij (Franck, 2002). Zato citirajo dela drugih znanstvenikov.

Torej je edina možnost v resnici izmeriti znanstveno vrednost, vrednost znanstvene informacije, nasloniti se na sodbe tistih, ki so usposobljeni, da razumejo določeno znanstveno delo, in pripravljeni s citiranjem dati tudi priznanje temu delu. Zato, da bi izmerili znanstveno vrednost določenega raziskovalnega dela, te sodbe v obliki citatov zberemo ter imamo kazalec/indikator. A žal ni tako preprosto in enostavno. Tu tudi leži največja past oz. možnost poenostavljene uporabe bibliometrijskih metod, ki ne pripeljejo do znanstveno neoporečnih rezultatov.

Da bi to držalo, bi moral sistem znanstvenega komuniciranja in informiranja delovati kot popoln sistem, kar pa ni mogoče. Znanost je vendarle v osnovi družbena dejavnost, in zanjo veljajo vse zakonitosti in tudi omejitve, ki jih poznamo za družbene dejavnosti. Citiranje lahko obravnavamo tudi z drugih izhodišč, npr. kot vključevanje v družbeno dejavnost, to je v znanost. Takšen pristop nam da nove poglede, kot je npr. tisto, čemur je že klasik bibliometrije R. Merton rekel Matejev efekt (po svetopisemskem Mateju, ki je zapisal: »Tisti, ki že imajo, jim bo še dodano.«). Gre za neke vrste rento, objave, ki jih objavijo znani in visoko citirani raziskovalci, raziskovalne skupine, revije ipd. in bodo že zaradi tega bolj citirani. Celo najbolj enostavni pojav pri citiranju, samocitiranje (citiranje svojih lastnih objav, ki nedvomno ne pomeni priznanja določenemu raziskovalnemu delu oz. uporabi določene znanstvene informacije) ne moremo pojasniti s tem pristopom in ga pogosto lahko pojasnimo celo samo s psihološkimi termini in pristopom.

Vse to pišemo samo zato, da bi že vnaprej opozorili na dejstvo, da je potrebno bibliometrijske metode uporabljati previdno in dosledno in se v vsakem trenutku zavedati, kaj pravzaprav merimo in kakšne so omejitve naših rezultatov. Verjetno je najboljši način, da začnemo s pojmom indikatorji/kazalci.

3 INDIKATORJI/KAZALCI

Raziskovalci na bibliometrijskih in drugih sorodnih raziskovalnih področjih[3] se zavedajo težav, ki nastajajo pri razvoju raziskovalnega področja zaradi težav, če niso usklajena merila, metode in indikatorji. Ravno relativno počasen razvoj bibliometrijske teorije, če ga primerjamo s hitrim razvojem samega raziskovanja na tem področju, je nedvomno zaradi določenega zanemarjanja prav tega. Namreč za vsako znanost velja, da so rezultati veljavni le, če je mogoče določeno raziskovanje ponoviti. Če nismo dovolj jasno pojasnili, kaj merimo, tudi rezultatov ni mogoče ponoviti. Ravno pri indikatorjih se zgodi, da raziskovalci uporabijo enake indikatorje, a jih označijo z različnimi imeni, akronimi, postavijo v različne časovne vrste. Raziskovalci celo po mnenju nekaterih raje uporabljajo svoje lastne indikatorje, kot da bi se trudili uporabljati splošno veljavne (Vinkler, P., 2001).

Vendar obstajo skupna izhodišča, torej splošno soglasje o enotah, ki jih merimo. Bibliometrija uporablja štetje publikacij, patentov, citatov in drugih potencialno informativnih enot in jih uporablja kot merila in osnovo indikatorjev/dejavnikov, s katerimi meri oz. vrednoti raziskovalno dejavnost, znanost in tehnologijo. Teh enot je seveda veliko. Praviloma govorimo o:

a. publikacijah,
   - članki (objave raziskovalnih rezultatov v recenziranih znanstvenih in strokovnih revijah),
   - recenzirane knjige (objave raziskovalnih rezultatov v knjigah, ki jih praviloma objavijo komercialne založbe, a so strokovno recenzirane),
   - poglavja v knjigah (prav tako tudi objava raziskovalnih rezultatov v strokovno recenziranih knjigah),
   - objave v recenziranih zbornikih konferenc;
b. vabljenih predavanjih na pomembnih kongresih;
c. pridobljenih raziskovalnih nalogah in projektih;
d. citiranosti (navajanje objav raziskovalnih rezultatov v objavah drugih raziskovalcev), ter še patentih, mentorstvih doktoratov itd.

---

[3] Odnos med bibliometrijo, scientometrijo in informetrijo je prikazan v: Južnič, 2000.

Neposrednemu štetju dogodkov praviloma rečemo uporaba enodimenzionalnih tehnik. S tem dobimo posamezna merila. Kombinacija ali istočasna uporaba različnih meril, kot sta npr. štetje publikacij in štetje citatov, lahko pripelje do boljših indikatorjev/kazalcev. To pomeni uporabo dvodimenzionalnih tehnik. Pri takšni tvorbi indikatorjev/kazalcev moramo oblikovati tudi posamezne uteži ali popravke, skratka preoblikovati enostavno štetje dogodkov v nova merila. Ob taki tvorbi agregatnih kazalcev trčimo ob več težav. Predvsem moramo pravilno izmeriti dogodke. Potem moramo te dogodke pravilno in smiselno povezati med seboj. Uporaba različnih pomožnih instrumentov, kot so uteži in popravki, mora biti prav tako korektno opravljena (Geisler, 2002).

Kakšna je torej razlika ned merilom in indikatorjem? Merilo je enostavno določena vrednost, ki smo jo sami izračunali ali povzeli iz katere od baz podatkov ali drugih informacijskih virov, ki se uporabljajo v bibliometrijskih analizah. V tem smislu ima nekakšno generično obliko in jo lahko uporabimo za različne namene. Indikator/kazalec pa je merilo, ki smo ga opredelili kot opis ali predstavitev nekega dogodka ali lastnosti. Praviloma naj bi bila vsaka bibliometrijska analiza ali raziskava takšna, da bi uporabljala več indikatorjev in s tem čimbolj zajela oz. dojela predmet svoje analiza ali raziskave.

V nekem smislu obstaja določena hierarhija od meril, kot najnižje vrednosti, nato indikatorjev/kazalcev, do končne bibliometrijske analize.

Dejavnik vpliva

V bibliometriji poznamo nekaj meril, ki jih uporabljamo skoraj v vseh tipih analiz in raziskovanj. Verjetno eno najbolj znanih, je dejavnik vpliva (impact factor - IF). Zaradi splošne uporabnosti tega merila, nam bo služil tudi kot dober primer, na kaj moramo pri bibliometrijskih metodah biti pozorni. Inštitut za znanstveno informiranje - ISI (Institute of Scientific information) izdela seznam dejavnikov/faktorjev vpliva znanstvenih revij, zasnovan na podatkih, dobljenih iz Indeksov citiranja za naravoslovne znanosti in tehniko (SCI) in za družboslovje (SSCI)[4]. Dejavnike vpliva revij vsako leto objavi v posebni publikaciji, dodatku Indeksom citiranja, ki se imenuje JCR (Journal Citation Reports) - Poročilo o citiranju revij). JCR pokriva 150 različnih znanstvenih disciplin za več kot 6.000 revij, od katerih jih je okoli 1.000 interdisciplinarnih. JCR namreč ne pokriva samo revij, ki jih Indeksi citiranja tudi dejansko indeksirajo, temveč tudi druge revije, ki jih (objave v njih) članki v indeksiranih revijah citirajo.

---

[4] Za Indeks citiranja za humanistične vede (AHSCI) se takšni podatki ne zbirajo, saj je razumljivo, da je sistem raziskovanja in objav raziskovalnih rezultatov v teh vedah drugačen.

Uporaba teh podatkov je danes postala standardna. Dejavnost vpliva revije je merilo pogostosti, ki pove, kolikokrat je povprečni članek iz določene revije citiran v določenem letu. Dejavnik vpliva (IF) v letu L se izračuna tako, da število citatov na dokumente, objavljene v letih L-1 in L-2 delimo s številom tekstov,objavljenih v teh letih. Gre za zelo jasno in uporabno merilo. (Če je leto L=1997, sta leti L-1 in L-2 leta 1996 in 1995.)

Ta dejavnik je v osnovi razmerje med citati in enotami, ki jih je mogoče citirati, in se računa po naslednji formuli:

$$IF(RL) = \frac{X1 + X2}{Y1 + Y2}$$

IF (RL) = dejavnik vpliva za revijo R v letu L
X1 = število citatov, ki so jih Y1 prejeli v letu L
X2 = število citatov, ki so jih Y2 prejeli v letu L
Y1 = število enot, objavljenih v reviji R v letu L-1
Y2 = število enot, objavljenih v reviji R v letu L-2

Dejavnik vpliva je na nekakšen način stranski produkt, izračun, ki ga izdela ISI na osnovi podatkov v svojih Indeksih citiranja. Enostavno povedano, gre za povprečje citiranosti člankov v neki reviji. Služi lahko tudi kot osnova napovedi, koliko bo povprečni članek citiran, saj se z leti bistveno ne spreminja, in ostaja praviloma precej stabilno merilo. Števila citatov po objavi pa ni mogoče primerjati med različnimi področji raziskovanja, in enako velja tudi za dejavnik vpliva posamezne revije. Zato JCR prinaša poseben seznam, v katerem so revije razvrščene po vedah in še naprej po področjih. Podatek o citiranosti revije, objavljen v JCR lahko opredelimo kot dejavnik vpliva serijske publikacije, ker je rezultat merjenja pogostosti citiranja povprečnega članka v določeni reviji in v določenem letu.

Ti podatki so tudi koristni, ker jasno kažejo na razlike med posameznimi vedami in še bolj raziskovalnimi področji znotraj ene vede. Praviloma te razlike pomenijo tudi razlike med objavami samimi. Tako npr. znotraj medicine obstajajo področja, kjer so razlike med najbolj citiranimi revijami zelo velike. Torej nam analogija tudi pove, da je članek, ki prinaša raziskovalne rezultate na področju, kjer je visoko citiranih revij veliko, praviloma bolj citiran kot članek na področju, kjer teh revij ni.

Ker je dejavnik vpliva tako široko uporabljan in je dejansko standard za vse kvantitativne analize citiranja, je razumljivo, da je tudi sam postal predmet analiz in raziskovanja. Rezultati so včasih zelo zanimivi. Že desetletje različni raziskovalci ugotavljajo vrsto različnih pomanjkljivosti. Napake so našli celo

v računanju dejavnikov vpliva, ki se uporablja, da bi se ugotovil status posameznih znanstvenih publikacij. Dejavnik vpliva sloni na predpostavki, da je primernejše merilo kot absolutno število citatov, povprečno število citatov na članke. Vendar tudi to vedno ne drži, četudi je dejavnik vpliva še vedno dober približek za pričakovano število citatov na objavljeni članek.

Pri uporabi dejavnikov vpliva najbolj motijo velike razlike med vedami in strokami ter področji raziskovanja. Zato so nekateri avtorji predlagali dvojni JCR. Izračunani JCR bi namreč normalizirali glede na povprečje števila citiranja v določeni stroki (Sen, 1992). Tako izračunani dejavnik vpliva bi veliko bolje kazal na dejansko težo posamezne serijske publikacije, saj bi upošteval velike razlike, ki obstajajo med vedami zaradi različne prakse citiranja, števila citatov in nenazadnje razlik v objavljanju rezultatov raziskovalnega dela. Enako bi tudi omogočal primerjavo med rezultati raziskovalnih skupin, ki delajo na različnih znanstvenih področjih. Različne oblike normalizacije predlagajo tudi drugi bibliometriki, npr. Kostoff (1997).

Če bi želeli dejansko primerjati revije različnih področij med sabo, bi morali torej dejavnik vpliva normalizirati. Normaliziran dejavnik vpliva bi računali tako, da bi vzeli revije z določenega znanstvenega področja ter jih razvrstili znotraj tega področja. Na področjih, kjer je citatov več in so dejavniki vpliva višji, bi se le-ta pomaknili navzdol in obratno za področja, kjer je citatov malo in povprečje dejavnika vpliva nižje. Seveda lahko enake podatke že dobimo iz samega JCR, če gledamo razdelitev revij po področjih, vendar se zgodi, da marsikdo te razlike spregleda, in poskuša revije (oz. področja) primerjati med sabo.

Seveda bi lahko podobno tudi »normalizirali« samo število citatov, kar bi bilo koristno, če želimo primerjati različna področja med sabo. To bi lahko storili tako, da bi citatom dali različne vrednosti, odvisno od področja, povprečnega števila citatov, števila objav in podobno. Praviloma se pri bibliometrijskih analizah opuščajo samocitati.

Samocitiranje zajema relativno velik delež citiranja in se nanj pogosto opozarja, kot na tisti pojav, ki relativizira možnosti uporabe rezultatov samociranja, posebno na direkten način iz samih Indeksov citiranja. Po eni strani gre za odraz kumulativne narave znanstvenega raziskovanja, po drugi strani je lahko izraz osebnih lastnosti avtorjev in pretiranega opozarjanja na svoje lastno delo. Problematično je takrat, ko rezultate analize citiranja uporabljamo za merjenje odmevnosti/kvalitete raziskovalnega dela.

Poleg samocitiranja avtorjev poznamo še druga samocitiranja (revij, ustanov…). Na dejavnik vpliva in kumulativni vpliv revije pomembno vpliva še t. i. samocitiranje, to je citiranje člankov, objavljenih v isti reviji, s strani člankov, objavljenih v tej reviji. Bibliometrijska analiza, primerjava med dvema revijama iz istega področja, eno lokalno, ki je ni v Indeksih citiranja, in drugo,

ki je v njih, je pokazala na veliko število samocitatov (citatov objav iz iste revije) pri slednji (Grbec, Južnič, 2001). In opravičeno lahko sumimo, da je podobno tudi pri drugih revijah, posebno tistih, ki se po dejavnikih vpliva uvrščajo v zadnje kvartile.

Praviloma govorimo o samocitiranju takrat, ko sta vsaj en avtor v objavi, ki citira, in v objavi, ki je citirana, enaka. Nekateri ožijo ta pojav le na objave, pri katerih sta le prva avtorja enaka, kar pa praviloma ni sprejemljivo. Samocitiranje lahko štejemo na dva načina: sinhrono in diahrono. Sinhrono samociti-ranje izračunamo na osnovi samocitatov med navedenimi viri v objavi (med 10 in 20%). Razlikuje so med vedami, po nekaterih podatkih je najpogosteje v kemiji ter najmanjše v družboslovju. Diahrono samocitiranje je citiranje že objavljenih del, ki jih je napisal isti avtor. V povprečju ga je okoli 30%, največ ga je v prvih dveh letih po objavi.

Obstajajo pa druge posebnosti, v nekaterih vedah recimo objavljajo pregledne članke, ki citirajo po nekaj sto virov, člankov, in gre v bistvu za bibliografije. Takšni citati tudi ne bi smeli biti enakovredni tistim, ki so v objavah, rezultatih raziskovalnega dela. Upoštevati je treba tudi opozorila, da nekatera nova področja ali hitro se razvijajoča področja niso in ne morejo biti ustrezno zastopana v Indeksih citiranja. Zato predlagajo alternativno metodo, in to določitev temeljnih revij s tega področja ter nato določitev dejavnikov vpliva (Holsapple et al, 1993).

Sistematično bi lahko opozorila na previdnost pri uporabi dejavnikov vpliva razdelili na štiri področja.

1) Razlika med fundamentalnimi in aplikativnimi znanstvenimi področji, zato nekateri opozarjajo na različno število zajetih serijskih publikacij s teh področij. Stik in seveda sodelovanje med aplikativnim (uporabnim) in fundamentalnim (bazičnim) raziskovanjem dviguje standarde prvega in vnaša realistične prioritete v drugega. Analiza citiranj meri predvsem odmevnost objav rezultatov fundamentalnega znanstvenega dela, vendar ne samo izključno tega. V SCI je zajetih tudi vrsta aplikativnih revij s tehniških, biotehniških in drugih področij. Te imajo sicer praviloma nižji dejavnik vpliva, kar pomeni, da imajo praviloma takšni članki manj citatov kot članki, ki so rezultat fundamentalnega znanstvenega raziskovanja.
Razlike tudi med področji, kjer je odmevnost objavljenega zelo hitra in drugje, kjer je ta časovno počasnejša. JCR s svojim računanjem dejavnika vpliva v prvih dveh letih po objavi, je zato pristranski (Bonitz, 1985). Ta kritika je zanimiva tudi zato, ker ne izhaja iz teoretičnih predpostavk, temveč iz pomembne praktične aplikacije dejavnika vpliva za knjižnice, kriterija izbora revij in tudi zato, ker se je pojavila že pred dobrimi dvajsetimi leti. JCR poda dejavnik vpliva samo za dve in ne za več zaporednih let. Zato

predlagajo možno metodo, ki to popravi: prilagojen dejavnik vpliva. Metodo so preizkusili na naboru revij s področja političnih ved, ki jih rangira po treh metodah: grobo povprečje, uteženo povprečje in povprečje dejavnikov vpliva. Četudi je povezanost oz. korelacija med rezultati, dobljenimi z vsemi tremi metodami, visoka, so pa tudi očitne razlike, ki lahko vplivajo na resnični dejavnik/faktor vpliva neke revije. Povprečna sredina (groba ali prilagojena) namreč daje večjo težo tistim revijam, katerih članki citirajo v krajšem časovnem obdobju. Prilagojen dejavnik vpliva, kjer je osnova dvoletna doba po objavi članka in ne enoletna, pa naj bi bolj uravnotežil merjenje odmevnosti.

2) Revije se razlikujejo tudi po tem, da objavljajo različno število člankov. To število pa potem vpliva na izračunan dejavnik vpliva. Praviloma je tako, da več člankov, ki jih objavi neka revija, večji dejavnik vpliva lahko pričakuje (Rousseau, Van Hooydonk 1996). Večje število objav pomeni tudi večje število citatov. Samocitiranost, citiranje člankov, objavljenih v isti reviji, je zelo pogosto tako, da to avtomatsko povečuje število citatov na revijo. Prav tako večje število objavljenih člankov povečuje možnost, da bo objavljen članek, ki bo izjemno pogosto, nadpovprečno citiran in bo tako povečal citiranost revije kot celote.

3) Razlike so povezane tudi s tipom člankov, ki jih revije objavljajo, in le delno z razlikama med strokami. Te vplivajo le na večje ali manjše število določenih tipov objav v revijah s tega področja. Tako imajo revije, ki objavljajo več preglednih člankov kot druge, tudi večji dejavnik vpliva, saj se pregledni članki praviloma pogosteje citirajo kot osnovni rezultati raziskovalnega dela. K temu se bomo sicer še vrnili, ko bomo obravnavali dejavnike, ki vplivajo na število citatov, ki ga prejme določena objava. Citiranost preglednih člankov je večja običajno zato, ker le-ti povzemajo rezultate večjega števila drugih objav in je pri določenih tipih citiranja na ta način lažje postavljeno teoretično izhodišče in vpetost v prevladujoče trende raziskovanja na določenem raziskovalnem področju. Veliko avtorjev opazarja tudi, da je treba ločevati med citiranostjo pisem, notic, uvodnikov in »normalnih« člankov (Moed, van Leuvwen, 1995).

Razumljivo, da na rezultat vsake analize vpliva vzorec zajemanja podatkov. Četudi Indeksi citiranja zajemajo tako veliko število serijskih publikacij, so te še vedno le del, nekak vzorec vseh serijskih publikacij, ki se tiskajo na svetu. ISI seveda striktno spremlja citiranost vseh serijskih publikacij in pri vključitvi v izbor upošteva dejansko citiranost neke revije. S tem se skušajo izogniti očitkom pristranskosti.

Praviloma velja ocena, da je dejavnik vpliva relativno stabilen kazalec, ki ne glede na to, kako in za kakšno obdobje opredelimo odmevnost, vedno

kaže podobne rezultate, ne pa identičnih (Nisonger, 1994). Uporaba merila je pomembna prav zato, ker nam omogoča raziskovanje odmevnosti na relativno enostaven način, z relativno manjšimi stroški. Prav tako lahko, zaradi njegove relativne stabilnosti skozi leta, ocenimo odmevnost objav že vnaprej, torej v samem letu objave.

Dejavnik vpliva je torej opredeljen kot število citatov, ki ga članki v določeni reviji prejmejo, deljeno s številom člankov v reviji. Skratka, gre za povprečno število citatov, kar pa ima lahko različne posledice. Nekateri omenjajo tudi drugo merilo, ki je navidez podobno dejavniku vpliva. Gre za kumulativni vpliv revije ali za celotno število citatov, ki jih v določenem letu prejmejo vsi članki, objavljeni v neki reviji. To merilo je še bolj pristransko, saj nanj vpliva tudi število člankov, ki jih revija objavlja, in predvsem tradicija, to je starost revije. Vendar pa po drugi strani kaže na trenutni vpliv revije, kot ugotavlja to starosta bibliometrije v svojem klasičnem delu (Garfield, 1979).

Pogosto pa se pojavi dvom o tem, kaj dejavnik vpliva meri. V angleščini se za vplivanje in vpliv uporabljata dva izraza *impact* in *influence*, zato včasih prihaja do nesporazumov. Pogosto pa se vpliv enači s kvaliteto. Revija, ki je vplivna, je nedvomno tudi kvalitetna, vendar to ne pomeni, da je tista z nižjim dejavnikom vpliva tudi toliko manj kvalitetna.

Dejavnik vpliva se veliko uporablja tako pri knjižnicah, ko se odločajo o nabavi serijskih publikacij, pri avtorjih, ko se odločajo,kje bi želeli objaviti rezultate svojih raziskav, kot pri različnih primerjalnih bibliometrijskih študijah in ocenah objavljenih rezultatov raziskovalnega dela. Raziskovalci - avtorji bodo poskušali objavljati v revijah, ki imajo višji faktor vpliva, saj tako lahko tudi sami računajo na večjo odmevnost svojega dela. Objava v prestižnih in uglednih revijah pa po drugi strani vpliva na njihov znanstveni ugled, ter možnost napredovanja in pridobivanja sredstev za raziskovalno delo. Objava v takšni reviji bo tudi zahtevala vse več naporov. Založniki in uredniki revij bodo zaostrovali kriterije, saj vedo, da jim večjo odmevnost lahko prinesejo samo odmevni članki. Knjižničarji bodo, v časih omejenega financiranja nabave gradiva, uporabljali faktor vpliva kot pomemben kriterij pri izbiri naslovov revij, ki jih naročajo.

Ravno zato je treba ločiti pojma vpliv/vplivnost, ki ju dejavnik vpliva dejansko meri, od pojma kvalitete. Kvaliteta je veliko bolj kompleksen pojem. Seveda pa vplivnost neke revije pomeni tudi kvaliteto er, kar je pomembno za knjižnice, ko se odločajo o nabavi, koristnost določene revije za njihove uporabnike. Uporabnost tega merila je namreč večkratna: od bibliotekarjev, ki jim pomaga pri določanju o nabavi posamezne revije, do samih raziskovalcev, ki ga upoštevajo pri odločanju o tem, kje bodo objavili rezultate svojega raziskovalnega dela.

Dejavnik vpliva, kot ga uveljavil E. Garfield in ISI, je danes osnovno, na citiranju zasnovano merilo za merjenje pomena in vrednosti znanstvenih revij.

Nedvomno gre za tudi za sploh najbolj pogosto uporabljano merilo, menita v svojem preglednem članku o merilih v bibliometriji dva ugledna bibliometrika Glaenzel in Moed (2002). To je istočasno tudi največja pomanjkljivost ali največja nevarnost. Neprevidna ali površna uporaba tega merila je po njunem mnenju naredila bibliometrijskemu raziskovanju in metodam veliko škode in oslabila njun ugled. Uporaba dejavnika vpliva je seveda pogosta.

Najbolj pogosta uporaba dejavnika vpliva je uporaba le-tega kot nadomestka, surogata, dejanskim podatkom o citiranju, odmevnosti. In to na dva načina. Izhaja se iz dejstva, da je dejavnik vpliva povprečje citiranosti objav v neki reviji in da lahko tako to povprečje pripišemo tudi vsakemu članku posamezno. Druga predpostavka izhaja iz dejstva, da je dejavnik vpliva relativno stabilna vrednost, ki se ne menja veliko skozi letna obdobja. Na osnovi tega lahko postane tudi dejavnik, s katerim napovemo odmevnost določene objave in s tem tudi napovemo njegovo vrednost.

Znanstvene revije so lahko vplivne tudi če objave v njih niso pogosto citirane. To je še posebej pogost problem v znanstveno »perifernih« deželah ali deželah v razvoju. Britanski raziskovalec je tako npr. za področje biomedicine ugotovil, da se ugled in pomen revije kot ga meri dejavnik vpliva, pogosto ne pokriva s tistim, kar o teh revijah merijo raziskovalci sami. Seveda so določene razlike med področji, pri nekaterih področjih je bilo to ujemanje prisotno, pri drugih pa ga sploh ni bilo (Lewison, 2002).

Dejavniki vpliva niso edina merila, ki jih ISI izračuna na osnovi podatkov iz indeksov citiranja. Poznamo še nekaj drugih meril, npr. immediacy index. Gre za merilo, ki nam pove, kako hitro je povprečni citirani članek v določeni reviji citiran. To merilo je še bolj kot na dejavnik vpliva odvisno od vrste tehničnih in drugih dejavnikov, rednosti in pogostosti izhajanja revije, hitrosti obdelave, značilnosti področja in tipa dokumenta kot dejavnik vpliva.

Veliko raziskovanja o dejavniku vpliva so opravili prav na Nizozemskem. Verjetno bi težko našli deželo, kjer se bibliometrijska merila in metode uporabljajo tako pogosto. Zato je razumljivo, da so prav dejavnik vpliva vzeli še posebej pod drobnogled. Praktična uporabnost in preizkušanje, kako se dejavnik vpliva obnese na konkretnih podatkih, jih je pripeljala do sklepa, da ni najboljši, posebno ko gre za primerjavo oz. uporabo na različnih znanstvenih področjih. Zato so dodobra analizirali pomenljivosti ISI dejavnika vpliva in ga nadomestili z ustrezno predelanim svojim. Poimenovali so ga vrednost vpliva revije na področje (Journal of Field Impact score (JFIS) (Leeuwen, 2002).

To merilo upošteva vse štiri najbolj pogoste kritike dejavnika vpliva.

1. JFIS je postavljen na osnovi štiri vrst objav, člankov, pisem, notic in pregledov.
2. JFIS upošteva, da se znanstvena področja med seboj razlikujejo in jih ustrezno normalizira. To pomeni, da se vpliv revije primerja s svetovnim povprečjem

področja, ki ga pokriva. Ta normalizacija je izračunana tako, da primerja z povprečjem področja.

3. JFIS upošteva tudi razlike med vsemi štirimi tipi dokumentov oz. objav. Torej se odmevnost preglednih člankov normalizira glede na odmev, ki ga imajo pregledni članki na tem področju.
4. Končno JFIS ni zasnovan na kratkem obdobju dveh let kot IF, temveč so njegova osnova štiri ali pet let ali celo več, odvisno od področja.

Drugi raziskovalec predlaga tvorbo nacionalnih indikatorjev, ki bodo bolje (vsaj za področje biomedicine je tega mnenja) in ustrezneje obravnavale posamezne revije, v povezavi s klinično prakso in zdravstvom v teh deželah (Lewison, 2002). Verjetno bi podobna sugestija veljala tudi za kakšno drugo bolj aplikativno znanstveno področje.

Pomanjkljivosti vseh teh meril, ki naj bi nadomestili dejavnik vpliva, je v tem, da po eni strani njihova natančnost pogosto pomeni tudi kompliciranost. Prav tako je problem z alternativnimi merili, ker jih je težko ponoviti. oz. ker niti približno niso tako enostavno dostopna kot dejavniki vpliva. A prav ob dejavniku vpliva bibliometriki opozarjajo, da je pri nekaterih znanstvenikih in predvsem pri uradnikih (policy-makers) pogosto opaziti, da želijo tako kompleksno, multidimenzionalno zadevo, kot je »znanstvena kvaliteta« ali vpliv posamezne znanstvene revije kot enostaven indikator/kazalec. Praviloma to ni mogoče, in samo uporaba več indikatorjev nam da celovito sliko, tudi tisto, ki jo potrebujejo pri odločanju o lokaciji raziskovalnih resursov.

Žal v Sloveniji nimamo organiziranih ustreznih raziskovalnih ustanov, ki bi se sistematično ukvarjali z razvojem in uporabo ustreznih bibliometrijskih indikatorjev/kazalcev v raziskovalnem smislu. Vendar pa jih pogosto, tako kot drugje v svetu, uporabljamo (praviloma tiste, dobljene iz Indeksov citiranja) pri različnih ocenah in merilih rezultatov raziskovalnega dela. Zato imamo tudi pogosto opravka z njihovo netočno ali poenostavljeno uporabo, ki ne upošteva omejitev bibliometrijskih metod, ki smo jih že omenjali. Zato bi morala biti vloga strokovnjakov s področja bibliotekarstva in informacijske znanosti v opozarjanju na takšne pomanjkljivosti in v oblikovanju ustreznih raziskovalnih ali ekspertnih skupin velika.

4 BIBLIOMETRIJSKA OBDELAVA POSAMEZNIH REVIJ

Danes pri uporabi bibliometrijskih metod prevladuje analiza citiranja in uporaba Indeksov citiranja, predvsem za tvorbo indikatorjev/kazalcev, s katerimi merimo kvaliteto/odmevnost raziskovalnega dela na osnovi objav. Z njimi lahko analiziramo objave posameznika oz. raziskovalne skupine (glede na to, da v

znanosti posameznike vse bolj nadomeščajo kot avtorje posamezne objave, raziskovalne skupine), raziskovalne ustanove, ter seveda držav, kot celote.

V Sloveniji imamo že dolgo tradicijo takšnega raziskovanja in lahko govorimo o prvi analizi posamezne ustanove/raziskovalne skupine že pred 25 leti (Adamič, 1980). Sam sem pred več kot desetimi leti opozoril na možnosti bibliometrijskega sistematičnega spremljanja slovenskega raziskovanja (Južnuč, 1994). Novejša zanimiva analiza raziskovalnih skupin s področja kemije (in delno fizike) (Pečlin 2003), v kateri je avtor rezultate analize, dobljene z bibliometrijskimi metodami, kombiniral s podatki o financiranju in drugimi rezultati raziskovalnega dela (usposabljanje mladih raziskovalcev). Ugotovil je, da financiranje nima direktnega in očitnega vpliva na število in kvaliteto objav raziskovalnih rezultatov. Prav tako rezultati raziskave kažejo na to, da bi lahko objave raziskovalnega dela kot enega od rezultatov kombinirali z nekaterimi drugi indikatorji/kazalci (usposabljanje mladih raziskovalcev) in tako mogoče dobili bolj objektivne rezultate.

Upamo lahko, da bodo tovrstne bibliometrijske raziskave, ki, če jih želimo opravljati sistematično, zahtevale določeno organiziranost in ustrezno finančno podporo s strani zainteresiranega naročnika.

Nekaj let za prvo bibliometrijsko analizo raziskovalnih skupin, smo v Sloveniji opravili, z analizo revije Knjižnica, tudi prvo bibliometrijsko analizo revije (Popovič, Ambrožić, Južnič, 1984). Analizo slednjih bi tu tudi želeli bolj natančno pogledali, predvsem s stališča metodoloških posebnosti. Bibliometrijske metode lahko uporabljamo tudi za obdelavo posameznih revij kot celote objav z določenega raziskovalnega področja. Rezultati so zanimivi za urednike in sodelavce določene revije. Te analize so še dodatno zanimive za tiste revije, ki iz različnih vzrokov niso vključene v Indekse citiranja.

Bibliometrijske analize posamezne revije so možne kot

1. Analiza avtorjev
1.1 Število člankov po avtorju
1.2 Institucije, kjer delujejo
1.3 Spol
1.4 Članstvo v uredniškem odboru

2. Analiza člankov
2.1 Dolžina člankov
2.2 Opremljenost (grafi in slike, citati, bibliografija)
2.3 Metodologija

3. Analiza naslovov člankov (pogostost besed)

4. Analiza ključnih besed, izvlečkov

5. Analiza citiranja
5.1 Število citatov po članku (Z aritmetično sredino ali z mediano. Slednja je bolj primerna, če se število citatov med članki zelo razlikuje.)
5.2 Starost citatov
5.3 Tip citiranega gradiva (knjige, revije, sivo gradivo...)
5.4 Jezik
5.5 Citiranost člankov iz same revije (Revije so, glede na vire, ki jih navajajo objave, avtarkične – samozadostne (praviloma se navajajo viri iz iste revije) delno avtarkične (bolj pogosto kot drugi, se navajajo viri iz iste revije), razpršene (navajajo se viri iz različnih revij in drugih tipov gradiva).)
5.6 Samocitati

6. Pregled dobljenih rezultatov
6.1 Raziskovalna fronta
6.2 Povezanost med objavljenimi članki
6.3 Opremljenost člankov

7. Možne dodatne ugotovitve, ki izhajajo iz poznavanja področja

Praviloma bibliometrijske analize ne morejo nadomestiti mnenja ekspertov/strokovnjakov, ki poznajo področje raziskovanja objav določene revije. Seveda pa lahko avtorji analize (če so med njimi takšni strokovnjaki) to analizo na osnovi dobljenih rezultatih opravijo. Lahko pa jo prepustijo strokovnjakom, ki si pri tem pomagajo z rezultati analiz, opravljenih z bibliometrijskimi metodami.

V Sloveniji smo tako naredili vrsto takšnih analiz. Najstarejša, že omenjena, je bila opravljena že pred več kot dvajsetimi leti, in to temeljne revije s področja bibliotekarstva, Knjižnice. V zadnjih desetih letih je bilo opravljenih že vrsto drugih analiz revij v Sloveniji. Nekatere so z bibliometrijskimi metodami opravile analizo posamezne revije. Te analize so obdelale revije s področja tehnike (Kotar, 1999; Jamar, Baš, Južnič, 2000), biotehnike (Grbec, Južnič, 2001), biomedicine (Musek, Oven, Južnič, 2003) in zdravstva (Dornik, Vidmar, Žumer), družboslovja (Maršič, Južnič, 1998) in humanistike (Jambrovič, Marinčič, Južnič, 1999/2000).

Poleg revij lahko na zelo podoben način z bibliometrijskimi metodami obdelamo tudi Zbornike s posvetovanj (Žitnik, Majzelj, Južnič, 1998). Zanimiv primer obdelave posvetov mednarodnega združenja, predstavljen na posvetu, ki je bil v Sloveniji (Klobčar, Južnič, 2003) na področju bibliotekarstva in

informacijske znanosti, je pokazal na zanimivo razliko med informacijskimi viri, ki jih navajajo avtorji iz dežel nekdanje Zahodne in Vzhodne Evrope.

Drugi so bibliometrijski analizi dodali še primerjalno metodo ter poleg revije, ki izhaja v Sloveniji, obdelali tudi (mednarodno) revijo z istega področja, ki pa je za razliko od slovenske, ki je Indeksi citiranja ne obdelujejo, vključena vanje. Zanimiva je bila že omenjena ugotovitev o visoki stopnji samocitiranosti mednarodne revije s področja biotehnike (citiranja člankov iz iste revije v isti reviji), problematiki, ki bi jo bilo treba upoštevati tudi ob računanju dejavnikov vpliva (Grbec, Južnič 2001). Rezultat druge analize je pokazal, da je citiranje v člankih v slovenski reviji s področja tehnike, glede na informacijske vire, praktično enako mednarodni, samo število citatov je v celoti veliko manjše kot v primerljivi mednarodni reviji (Južnič, 2002). Tretja, opravljena na medicinskih revijah, pa je ugotavljala, da morajo uredniki slovenske revije spodbuditi več eksperimentalnih člankov in citiranje člankov iz slovenske revije v objavah drugje (Musek, Oven, Južnič, 2003).

Rezultati teh analiz dajejo že skupaj dovolj dobro sliko slovenskega znanstvenega tiska. Pokazali so, da je določeno število revij mogoče opredeliti kot temeljne za svoje področje in bi bilo koristno, če bi obdelava člankov v sistemu COBISS vsebovala tudi obdelavo citiranja, po vzoru na Indekse citiranja. Za nekatere revije pa kaže, da je dejstvo, da niso vključene v Indekse citiranja, vse bolj neprijetno, saj postavlja uredništva pred dilemo vključitve v to bazo ali pa izgube sodelavcev in kvalitetnih člankov. To seveda tudi odpira vprašanje o vlogi slovenščine (kot tudi drugih nacionalnih jezikov) v sistemu znanstvenega ihformiranja in komuniciranja.

V samem bibliotekarstvu smo bibliometrijske metode uporabili tudi za analizo najbolj citiranih tujih revij in njihovo dostopnostjo v slovenskih knjižnicah (Tomšič, Sever, Južnič, 2000) ter za analizo razvoja šolskega knjižničarstva (Žumer, Južnič, 2001). Zanimiva je tudi primerjava hrvaškega in slovenskega bibliotekarstva, pripravljena za posvet ZBDS (Aparac, 1999). Prav tako lahko pri nabavni politiki v specialnih in visokošolskih knjižnicah uporabljamo bibliometrijske metode pri izboru revij. Tu seveda ne gre samo za enostavno odločanje na osnovi dejavnikov vpliva, temveč za analizo objavljanja uporabnikov in predvsem analize citiranja kot rezultata uporabe določenega knjižničnega gradiva oz. informacijskih virov. Različne analize za širša področja (Žaucer, 1998) in ožja, medicina (Pogačnik, 2000), žal pa tudi tu še nismo dosegli tiste stopnje, ko bi lahko rekli, da gre za sistematično spremljanje in uporabo bibliometrijskih metod.

5 ZAKLJUČNE MISLI

Bibliometrijske metode so vezane na sam nastanek bibliotekarstva in informacijske znanosti, in lahko rečemo, da je njihova uporaba danes vse bolj pogosta. Poznavanje teh metod je koristno za vsa področja knjižničarstva, saj je knjižničarstvo kot dejavnost tesno povezana z znanstvenoraziskovalno dejavnostjo, ki je predmet raziskovanja bibliometrije. V tem prispevku smo omenili samo nekaj najbolj pogostih uporab bibliometrijskih metod. Z razvojem svetovnega spleta se razvija tudi posebna smer bibliometrije, ki so jo po »www« poimenovali »webometrija«. Le-ta uporablja spletne povezave na podoben način kot analiza citiranja citate. Bibliometrijske metode nam lahko koristijo tudi pri bibliopedagoškem delu, ko uvajanje v raziskovalno delo povežemo z iskanjem informacijskih virov, njihovo uporabo in tudi pravilnim navajanjem v končnem izdelku učencev ali dijakov.

PRILOGA

Dva konkretna primera uporabe bibliometrijskih metod/bibliometrijske analize

Praviloma lažje razumemo raziskovalno metodo in njeno uporabo, če jo ponazorimo s konkretnimi primeri. Bibliometrija sicer res raziskuje celotno znanstveno področje, torej objave, vendar so te različne oblike in tudi raziskovalni pristop je lahko zelo različen, odvisen od namena našega raziskovanja. To bi radi ponazorili z dvema primeroma, oba sta nastala na našem Oddelku za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo. Oba primera sta sicer že omenjena v tem poglavju tu želimo predvsem ponazoriti, kako dejansko poteka bibliometrijska analiza in uporaba bibliometrijskih metod, kateri podatki se zbirajo, kako se obdelajo in kakšne so potem rezultati/ugotovitve.

Prvi primer je tipičen primer bibliometrijske obdelave ene revije, torej enodimenzionalnega pristopa in metode. Tu pristopimo k bibliometrijski obdelavi določene revije z nekega raziskovalnega področja z izhodiščem, da revija, ki objavlja raziskovalne rezultate, odraža to raziskovalno področje in da nam bibliometrijske metode pomagajo, da bi dobili kaj več informacij o tem področju. Seveda so tako dobljeni podatki in informacije koristni tudi za samo uredništvo revije, saj sistematično zberejo podatke, ki jim drugače niso vidni. Zato je zanimivo, da praviloma uredništva rada objavljajo takšne analize svojih revij. Pogosto ob različnih obletnicah tudi spodbujajo njihov nastanek. Naš primer je bibliometrijska obdelava revije *Jezik in slovstvo*, torej revij s področja slovenskega jezikoslovja in književnosti. Gre za humanistično revijo, ki izhaja v slovenščini in seveda ni indeksirana v mednarodnih indeksih citiranja.

Drugi primer je namenoma drugačen od prvega. Gre za magistrsko nalogo S. Pečlina, ki je bibliometrijske metode uporabil za analizo raziskovalnih skupin z dveh znanstvenih področij v Sloveniji, fizike in kemije. Še posebej podrobno je analiziral kemijo. Podatke pridobljene z bibliometrijskimi metodami je kombiniral še z drugimi podatki o obravnavanih raziskovalnih skupinah, njihovem financiranju in usposabljanju mladih raziskovalcev.

Jezik in slovstvo: bibliometrijska analiza revije

Avtorji (Jambrovič, Marinčič, Južnič, 1999/2000) so izhajali iz ugotovitve, da je bibliometrija raziskovanje kvantitativnih vidikov produkcije in diseminacije uporabe zapisanih (znanstvenih) informacij. Znanstveno raziskovalno produkcijo, vpliv posameznega znanstvenega dela ter sistem znanstvenega informiranja in komuniciranja je mogoče kvantificirati in to ne velja le za naravoslovje in sorodne vede. Namen članka je bil dokazati, da je v vseh vedah mogoče uporabljati enako metodologijo, torej bibliometrijske metode, še zlasti analizo citiranja, na osnovi katere se razkrije razvoj idej/rezultatov raziskovanja, t.j. kako je nek problem spoznan, kako so ga posamezni avtorji obravnavali in kako so bili rezultati raziskovanja uporabni. Število citiranj posameznega članka daje objektivno osnovo za ugotavljanje pomembnosti in uporabnosti objave, ki je citirana.

Izhodišče, ki je vplivalo na izbor revije *Jezik in slovstvo*, torej na predmet analize), je bilo naslednje: Slovensko jezikoslovje in literarna veda se po načinu raziskovanja ne razlikujeta od drugih ved. Razlikujeta pa se po načinu objavljanja, ki je vezan predvsem na slovenski prostor in je zato osnovni predmet bibliometrijskih analiz revija, ki izhaja v Sloveniji. *Arts and Humanities Index* (mednarodni indeks citiranja za področje humanistike) zajema le manjši del obstoječih periodičnih publikacij tega področja. Predmet analize citiranja so bili članki v revij *Jezik in slovstvo* (JiS) objavljeni v letih od 1987 do 1997. V teh letih smo našteli 159 člankov, ki jih je napisalo 107 avtorjev.

Analiza avtorstva je pokazala na izrazito enoavtorstvo, torej individualizem. Več kot enega avtorja je imelo le 7 člankov (4,4 %). Za humanistične vede je to običajno. Če na področju naravoslovja in biomedicine člankov v revijah, ki bi jih napisal le en avtor skoraj ni več, ter je takšnih objav tudi na področju družboslovja vse manj, je v humanističnih vedah, to še vedno zaradi narave raziskovanja prevladujoč vzorec objavljanja. Drugi zanimiv podatek je bil ta, koliko člankov so posamezni avtorji objavili v izbranem časovnem obdobju. Dve avtorici sta objavili 7 prispevkov ter en avtor 6. Dva med njimi sta bila tudi urednika revije. Štirje avtorji so objavili po 4 članke in šest avtorjev po tri. Gre za odraz znanega Lotkovega zakona o neenakomernosti razporeditve avtorstva.

Največ avtorjev prihaja iz oz. raziskuje na Filozofski fakulteti. Avtorji so večinoma iz Slovenije, 14 avtorjev pa je iz tujine. Žal pogosto ni napisana ustanova, v kateri so avtorji zaposleni, tako, da tega vidika avtorstva ni bilo mogoče v celoti analizirati.

Rekli smo že, da je analiza citiranja postala najpomembnejša bibliometrijska analiza, kar je treba upoštevati tudi pri analizah revij. Prva faza je vedno ureditev podatkov o citiranju, torej posebne zbirke citiranja. Tega seveda pri revijah, ki so indeksirane v indeksih citiranja ni potrebno posebej zbrati in obdelati, saj podatke lahko zberemo na osnovi zapisov o citiranju, ki jih ti indeksi že vsebujejo. Pri obdelavi podatkov o citiranju oz. navajanju virov smo ugotovili kar nekaj napak. Te so bile pri avtorjih kot tudi pri drugih podatkih v navedbah virov in s tem pri citatih.

Da se število navedb povečuje iz letnika v letnik, je ena od osnovnih ugotovitev tega dela bibliometrijske analize. Večina navedenih virov predstavljajo monografije. Teh je kar dve tretjini. Za humanistične vede je to značilno, saj na vseh drugih področjih prevladujejo citati člankov iz revij. Članki iz revije JiS so relativno pogosto citirani (osmina vseh navedenih/citiranih člankov). Nekaj več kot tretjina (35,4 %) citiranih virov je mlajših od 5 let in 44,7 % starejših od deset let. Velika večina navedb je seveda objav v slovenščini, raste pa število navedb v angleščini. Slednje je zanimivo in vredno posebne analize.

Z analizo citiranja člankov v posamezni reviji, lahko ugotavljamo tudi prisotnost določene raziskovalne fronte, del, objav, ki so pogosto citirana, kar pomeni, da predstavljajo nekakšno osnovo raziskovanja na tem področju. Rezultati so to tudi pokazali. Največkrat citirani avtor je J. Toporišič in njegova Slovenska slovnica iz leta 1984. Kar 16 avtorjev je citiranih več kot desetkrat, kar kaže na obstoj širše raziskovalne fronte. Samocitati so bili že omenjeni kot precej pogosta oblika citiranja v različnih vedah in raziskovalnih področjih. Analiza JiS pa je našla zelo malo samocitatov, le 1,5%.

Ugotovitve

Kaj smo torej na osnovi te bibliometrijske analize oblikovali kot ugotovitve? Potrjena je bila hipoteza, da je bibliometrijska analiza po metodologiji, ki velja za naravoslovje (indeksi citiranja), možna in uporabna tudi za humanistična področja. Revija JiS se je izkazala kot ena temeljnih revij na svojem področju. Ugotovili smo relativno širok krog avtorjev in raziskovalno fronto. Seveda pa bibliometrijska analiza ne more zamenjati vsebinske analize revije in objav, ki jo lahko opravi sama stroka. Ji pa podatki dobljeni z bibliometrijsko analizo lahko pri tem pomagajo.

V konkretnem primeru smo lahko na osnovi opravljene analize naredili še nekaj. Predlagali smo slovenski indeks citiranja, kot vsebinsko obogatitev COBISS-a, ter dopolnitev mednarodnih indeksov citiranja. Večine slovenskih revij v teh indeksih iz razumljivih vzrokov ni, a zavedamo se, da moramo tudi objave v slovenščini in slovenskih revijah znati ovrednotiti in izmeriti. Takšen slovenski indeks citiranja bi nam to delo olajšal. Saj ne bi bila potrebna ročna in zamudna analiza posameznih revij. Tako bi dobili dodatno orodje za iskanje informacijskih virov.

Bibliometrijska analiza raziskovalnih skupin z vidika njihovega financiranja

Drugi primer je bibliometrijska analiza, ki jo je pri izdelavi svoje magistrske naloge opravil S. Pečlin (2003). Pri tem je imel dva osnovna namena:

- izdelavo metodologije za bibliometrijsko analizo raziskovalnih področij naravoslovnih in biomedicinskih ved;
- z uporabo bibliometrijskih metod "izmeriti" rezultate raziskovalnih skupin na dveh pomembnih raziskovalnih področjih v Sloveniji.

Izhajal je iz zanimive hipoteze, ki se je glasila: Obseg financiranja neposredno vpliva na število in kakovost (merjeno z odmevnostjo) objav raziskovalnega dela. Pečlin se namreč že dolga leta ukvarja s tem področjem v okviru ustanov/organizacij, ki skrbijo za financiranje raziskovalne dejavnosti v Sloveniji (v času analize Ministrstva za šolstvo, znanost in šport, danes Agencije za raziskovalno dejavnost Slovenije).

Kot informacijski vir so bile uporabljene različne podatkovne zbirke in to:

- podatkovne zbirke – evidence MŠZŠ;
- podatkovne zbirke ISI – indeksi citiranja, dostopne online prek Web of Science;
- bibliografija slovenskih raziskovalcev v sistemu COBISS.

Za potrebe analize so bile izdelani naslednji kazalci:

- kazalci znanstvene aktivnosti
- kazalci znanstvene produktivnosti in vpliva

Kazalci znanstvene aktivnosti so sestavljeni iz podatkov o finančnih vlaganjih v raziskovalno dejavnost v Sloveniji ter iz podatkov o kadrovskem

potencialu. Podatki o finančnih vlaganjih so zbrani tako, da se je začelo od celote, da posamezne skupine:

- delež proračunskih sredstev MZT v bruto domačem proizvodu
- sredstva proračuna Ministrstva za znanost in tehnologijo po letih

Ključni postavki proračuna Ministrstva za znanost in tehnologijo sta:

- temeljni, aplikativni raziskovalni projekti, raziskovalni programi
- usposabljanje mladih raziskovalcev.

Ti kazalci so bili potem obdelani tudi za dve raziskovalni področji: kemijo in fiziko ter posebej obdelan njun delež v celoti financiranja Ministrstva za znanost in tehnologijo.

V okviru kazalcev znanstvene aktivnosti so bili obdelani tudi tisti kazalci, ki kažejo na raziskovalni kadrovski potencial v Sloveniji. Posebna pozornost je dana mladim raziskovalcem. Podobno kot je to storjeno za finančne kazalce, sta tudi pri teh kazalcih znanstvene aktivnosti posebej obdelani področji kemije in fizike.

Analiza raziskovalnih področij kemije in fizike ter primerjava z drugimi področji je pokazala, da gre za finančno in kadrovsko močni področji.

Kazalci znanstvene produktivnosti in vpliva so bili sestavljeni iz podatkov o objavah in njihovi odmevnosti/citiranosti. Prva ugotovitev je bila, da imata področji kemije in fizike visok delež v strukturi vseh slovenskih objav, v revijah indeksiranih v zbirkah ISI – indeksih citiranja. Na osnovi podatkov o citiranju je opredeljen kronski kazalec znanstvene odličnosti. Ta je opredeljen kot povprečno število citatov na objavo/povprečna mednarodna stopnja citiranosti za vse objave nekega raziskovalnega področja. Slednji podatki so že obdelani del podatkovne zbirke Web of Science pod naslovom Znanstveni kazalci/ indikatorji (*Science Indicators*).

Obe skupini kazalcev (aktivnosti, ter produktivnosti in vpliva) se je potem združilo, da bi lahko izmerili njihov medsebojni odnos. Tako sta izdelani dve osnovni tabeli obsega financiranja/število objav za obe področji – kemijo in fiziko. Iz teh tabel so izpeljani:

- število objav v revijah, indeksiranih v zbirki SCI in obseg financiranja v FTE (1999 - 2001);
- število objav v revijah, indeksiranih v zbirki SCI in obseg financiranja v FTE;
- število objav v revijah, indeksiranih v zbirki SCI na FTE;
- število objav v revijah, indeksiranih v zbirki SCI na raziskovalca oz. MR programske raziskovalne skupine;

- število objav v revijah, indeksiranih v zbirki SCI na raziskovalca - člana programske raziskovalne skupine;
- število citatov in "čistih" citatov na objavo;
- število objav (1999 - 2001) v revijah, indeksiranih v zbirki SCI in število citatov (1999 – 2003);
- število citatov na FTE;
- delež necitiranih objav;
- delež objav, ki so nastale v soavtorstvu slovenskih in tujih raziskovalcev.

Ugotovitve

Izdelana je metodologija za izvedbo bibliometrijske analize oz. širšo kvantitativno analizo rezultatov raziskovalnega dela, ki vključuje nabor bibliometrijskih kazalcev in druge kvantitativne kazalce. Izkazala se je kot primerna za analizo raziskovalnih rezultatov krajših ali daljših časovnih obdobij in uporabna vsaj za raziskovalna področja naravoslovnih in biomedicinskih ved.

Dobljeni rezultati kažejo na skoraj enkrat večji delež objav slovenske kemije in fizike v revijah, zajetih v zbirkah ISI od povprečnega slovenskega deleža vseh področij. To pomeni tudi več kot 40–odstotni delež obeh področij v vseh objavah slovenskih raziskovalcev v zbirkah ISI. V primerjavi s svetovnim povprečjem so slovenske objave na področju kemije nekoliko slabše odmevne, na področju fizike pa je povprečna citiranost slovenskih objav (objav, ki so jih podpisali slovenski raziskovalci) bližje svetovnemu povprečju. Delež citiranih objav v strukturi vseh objav je za slovenske objave na obeh področjih blizu oz. enak svetovnemu povprečju

Zanimivi so rezultati dobljeni z analizo posameznih raziskovalnih skupin. Rezultati analize dokaj jasno zanikajo izhodiščno hipotezo, da obseg financiranja programskih raziskovalnih skupin neposredno vpliva na število in kakovost (merjeno z odmevnostjo) objav raziskovalnega dela. Mogoče bi veljalo še omeniti zanimivo ugotovitev, da imajo raziskovalne skupine s slabšimi rezultati bibliometrijskih kazalcev znanstvene produktivnosti dober pretok mladih raziskovalcev v uporabniško sfero na področju kemije. Ta rezultat seveda opozarja, da bibliometrijska analiza ne zajema vseh elementov znanstvene produkcije, elementov vpliva in s tem tudi odličnosti. Možno je, da je tudi to vzrok razkoraka, v ocenah, ki so jih za iste raziskovalne skupine dali eksperti v svojih ocenah in ocenah, ki bi jih izdelali na osnovi bibliometrijskih kazalcev. Ti dve oceni se namreč pri nekaterih raziskovalnih skupinah pomembno razlikujeta.

Viri:

Adamič Š. 1980. Publikacija kot rezultat raziskovalnega dela in sredstvo za njegovo vrednotenje: poskus analize publikacij Inštituta za patološko fiziologijo Medicinske fakultete. *Raziskovalec,* letn. 10, str. 241-43.

Aparac-Jelušič T. 1999. Znanstveni i stručni članci u Knjižnici i Vjesniku bibliotekara Hrvatske: pokušaj usporedne analize stručnog i znanstvenog doprinosa u knjižničarstvu. Knjižnica, letn. 43, št. 2-3, str. 179-196.

Bonitz, M. 1985. Journal Ranking by selective Impact: New methods base on SDI Results and Journal Impact Factors. *Scientometrics,* letn. 7, št. 3-6, str. 471-485.

Dornik, E., Vidmar, G., Žumer, M. 2003. Analiza citiranih virov Obzornika zdravstvene nege. *Knjižnica,* letn. 47, št. 3, str. 49-66.

Franck, G. 2002. The scientific economy of attention: A novel approach to the collective rationality of science. *Scientometrics,* letn. 55, št.1, str. 3-26.

Garfield, E. 1979. *Citation Indexing - Its Theory and application in Science, Technology, and Humanities.* New York; John Wiley and Sons.

Garfield, E. 1998. Random thoughts on citationology. Its theory and practice. *Scientometrics,* letn. 43, št. 1, str. 69-76.

Geisler, E. 2000. The metrics of science and technology. Westport, Conn.: Quorum Books.

Grbec, C., Južnič, P. 2001. Bibliometrijska analiza revije »Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Kmetijstvo. Zootehnika«. *Zb. Bioteh. fak. Univ. Ljubl., Kmet. Zooteh.* letn. 78, št. 1, str. 3-14.

Holsapple, C.W., Johnson, L.E., Manakyan, H., Tanner, J. 1993. A Citation analysis of business computing research journals. *Information & Management,* letn. 25, str. 231-244.

Jamar, N., Baš, M., Južnič, P. 2000. Bibliometrično-bibliografska primerjava revije Železarski zbornik (1967/1968) in Kovine zlitine tehnologije (1996/1997). *Materiali in tehnologije,* letn. 34, št. 1/2, str. 7-14.

Jambrovič, T., Marinčič, A., Južnič, P. (1999/2000). Bibliometrijska analiza revije Jezik in slovstvo. *Jez. slovst.* letn. 45, št. 1/2, str. 33-44.

Južnič, P. 1994. Analiza citiranja objav raziskovalcev Slovenije. *Raziskovalec,* letn. 24, št. 2/3, str. 64-70.

Južnič, P. 1997. Uporabnost rezultatov bibliometričnih analiz. *Šolska knjižnica,* letn. 7, št. 3, str. 2-5.

Južnič, P. 2000. Analiza citiranja in motivi za citiranje. *Knjižnica,* letn. 44, št. 4, str. 33-50.

Južnič, P., Jamar, N. 2002. Čemu revije v slovenščini? Bibliometrijska analiza objav v znanstvenih revijah Materiali in tehnologije (2000) in Materials science and technology (2000). *Materiali in tehnologije,* letn. 36, št. 3/4, str. 169-177.

Klobčar, M., Južnič, P. 2002. Bibliometrical and bibliographical analyses of BOBCATSSS proceedings (1998-2001). V Badovinac, B. (ur.). *Hum@n beings and information specialists : future skills, qualifications, positioning : proceedings.* (str. 16-25). Ljubljana: Faculty of Arts, Dept. of Library and Information Science and Book Studies; Stuttgart: University of Applied Sciences.

Kostoff, R. N. 1997. Citation analysis cross-field normalization: A new paradigm. *Scientometrics,* letn. 39, št. 3, str. 225-39.

Kotar M. 1999. Tekstilec 1989 -1997: bibliometrična in vsebinska analiza člankov. *Tekstilec* letn. 42, št. 1-2, str. 24-35.

Maršič, M., Južnič, P. 1998. Bibliometrično-bibliografska primerjava letnikov revije Teorija in praksa, 1985:1990:1995. *Teorija in praksa,* letn. 35, št. 3, str. 422-440.

Moed, H. F., van Leuvwen, T.N. 1995. Improving the accuray of Institute for Scientific Information's Journal Impact factor. *Journal of the American Society for Information Science,* letn. 46, št. 6, str. 461-467.

Musek, M. 2002. Kdo pa bere to revijo?: kazalci, ki odločajo o odpovedovanju/naročanju strokovnih revij na papirnem mediju v specialnih in visokošolskih knjižnicah. *Knjižnica,* letn. 46, št. 4, str. 149-187.

Musek, M., Oven, M., Južnič, P. 2003. Ten years of the journal Radiology and oncology: some bibliometric evaluation. *Radiology and oncology,* letn. 37, št. 3, str. 141-153.

Nisonger, T. E. 1994. Citation Index Journal Citation Reports impact factor data for journal ranking. *Library Acquisitions: Practice and Theory.* letn. 18, št. 4, str. 447-58.

Pečlin, S. 2003. *Bibliometrijska analiza raziskovalnih skupin z vidika njihovega financiranja,* Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Popovič, M., Ambrožič, M., Južnič, P. 1984. Nekaj značilnosti razvoja slovenskega knjižničarstva v novejšem obdobju : ob kvantitativni analizi člankov in referenc v reviji Knjižnica za obdobje 1974-1983. *Knjižnica.* letn. 28, št. 3/4, str. 167-198.

Rousseau, R., Van Hooydonk, G. 1998. Journal Production and Journal Impact Factors. *Journal of the American Society of Information Science,* letn. 47, št. 10, str. 775-780.

Sen, B. K. Normalised impact factor. 1992. *Journal of Documentation,* letn. 48, št. 3, str. 318-325.

Tomšič, N., Sever, F., Južnič, P. 2000. Citiranje tujih revij v reviji Knjižnica : za obdobje 1991 do 1998. *Knjižnica,* letn. 44, št. 1, str. 161-170.

Van Raan, A. F. J., Hartmann, D. 1987. The Comparitive Impact of Scientific Publications and Journals: Methods of Measurements and Graphical Display. *Scientometrics,* letn. 11, št. 5-6, str. 325-331.

Van Raan, A. F. J. 2000. R&D evaluation at the beginning of the new century. *Research Evaluation.* letn. 9, št. 2, str. 81-86.

Vickery, B. C.,Vickery, A. 2004. *Information science in theory and practice.* K.G. Saur Munchen.

Vinkler, P. 2001. An attempt for defining some basic categories of scientometrics and classifying the indicators of evaluative scientometrics. *Scientometrics,* letn. 50, št. 3, str. 539-544.

Žaucer, M. 1998. Ocenjevanje relevantnosti periodike, *Raziskovalec,* letn. 28, št. 2, str. 64–66.

Žitnik, T., Majzelj, M., Južnič, P. 1998. Bibliometrična analiza avtorjev, člankov in citirane literature. V Češnovar, N. (ur.). Vloga specialnih knjižnic pri pospeševanju družbenega

in gospodarskega razvoja, *Sodobne informacijske tehnologije in njihova uporaba v specialnih knjižnicah:* zbornik referatov. Ljubljana: NUK; ZBDS, str. 95-112.

Žumer, F., Južnič, P. 2001. Bibliometrijska analiza objav o šolskih knjižnicah v bibliotekarskih in pedagoških serijskih publikacijah v letih 1945-1999. *Knjižnica,* letn. 45, št. 3, str. 25-49.

Maja Žumer

EKSPERTNA ŠTUDIJA

1 KAJ JE EKSPERTNA ŠTUDIJA

Med možnimi vrstami raziskav v bibliotekarstvu in informacijski znanosti je tudi tako imenovana ekspertna študija. Gre za teoretično, kabinetno raziskavo, ki jo opravi raziskovalec sam, od tod tudi poimenovanje. Ekspertna študija sestoji iz sistematične primerjave nekega sistema, storitve, informacijskega vira, dejavnosti, pojava itd. z vnaprej postavljenim okvirjem ali modelom.

2 UPORABA

Na našem področju so najpogostejše ekspertne študije, s katerimi vrednotimo programsko opremo in to tako funkcionalnost kot tudi značilnosti uporabniškega vmesnika. Nasploh o ekspertni študiji govorimo kot o metodi, s katero lahko objektivno preverjamo izpolnjevanje specifikacij, priporočil ali standardov. Ekspertna študija je lahko samostojna raziskava, lahko pa jo kasneje nadaljujemo z uporabniško študijo: ekspertna študija nam da pregled nad predmetom raziskave (npr. nekim programskim orodjem), z njo tudi identificiramo tiste segmente, ki bi jih želeli kasneje preveriti ›v živo‹, torej ob resnični uporabi pri resničnih uporabnikih.

3 POTEK

Ker mora biti raziskava objektivna, ponovljiva in preverljiva, jo je potrebno zelo pazljivo načrtovati. Prvi korak je izbira predmeta raziskave in določitev vzorca, če ne moremo ali ne želimo obravnavati celotne populacije. Vzorčenje v tem učbeniku obravnavajo druga poglavja.

Ko je predmet raziskave določen (npr. oblikovne značilnosti spletnih strani, uporabniška prijaznost vmesnika računalniškega kataloga, funkcionalnost elektronske nacionalne bibliografije, vsebinske značilnosti spletnega biltena…), moramo natančno določiti okvir primerjave. Najbolje je, da kar v obliki obrazca definiramo postavke, ki jih bomo pregledovali. Te naj bodo take, da bodo po

eni strani dopuščale čimmanj različnih interpretacij in sprememb med raziskavo, po drugi pa dejansko ugotavljale tisto, kar je cilj naše raziskave.

Naslednja stopnja je pilotska raziskava: na majhnem vzorcu preverimo obrazec in če je možno, ga damo preveriti tudi drugemu raziskovalcu. S tem povečamo objektivnost raziskave in se izognemo težavam pri izvedbi dejanske raziskave. Seveda moramo v tej fazi že natanko vedeti, kako bomo rezultate obdelovali in analizirali, in temu obrazec tudi prilagodimo. Razmišljanja so podobna kot pri različnih oblikah vprašalnikov, kar seveda ni presenetljivo, saj lahko ekspertno študijo interpretiramo kot vprašalnik samemu sebi.

Pri izvedbi raziskave je potrebna natančnost in vestnost. Priporočljivo je tudi, da je na celotnem vzorcu narejena v čimkrajšem časovnem obdobju, sicer lahko, npr. pri sistemih, ki jih opazujemo, že pride do sprememb.

Če je bila raziskava dobro načrtovana, z analizo rezultatov ni težav: merili smo tisto, kar smo želeli meriti, izbira vzorca nam zagotavlja reprezentativnost, podatke obdelujemo s primernimi statističnimi metodami.

4 PRIMERI EKSPERTNIH ŠTUDIJ

4.1 Vrednotenje vmesnikov zbirk na CD-ROM-u

V tej študiji sta Bosch in Hancock-Beaulieu (1995) vrednotili primernost grafičnih vmesnikov izbranih zbirk na CD-ROM-u: Economist on CD-ROM, ADMYTE (Digital Archive of Spanish Texts and Manuscripts), English Poetry, Oxford English dictionary Second Edition, Perinorm, OVID MEDLINE in WinSPIRS MEDLINE. Opravili sta ekspertno študijo, torej sta najprej pripravili evalvacijski model, s pomočjo katerega sta opazovali dva nivoja interakcije: dialog in opravila. Ob tem sta se usmerili v splošne značilnosti vmesnika, funkcije pri poizvedovanju, prikaz in obdelavo rezultatov in pomoč. Kot osnovo sta vzeli splošna priporočila za načrtovanje vmesnikov, priporočila za vmesnike v okolju Windows ter The CD-ROM Consistent Interface Guidelines, priporočila, ki jih je leta 1992 objavil McFaul.

4.2 Vmesniki nacionalnih bibliografij na CD-ROM-u

V raziskavi (Žumer, 2000) je bilo podrobno analiziranih šest vmesnikov evropskih nacionalnih bibliografij na CD-ROM-u: britanska, francoska, španska, italijanska, češka in slovenska. Evalvacijski okvir je zajemal naslednja področja:

- **Dialog**
  To področje zajema tip dialoga (meni, ukazi…), možnosti izbire jezika vmesnika, število nivojev dialoga, značilnosti ikon in menijev.
- **Splošna navigacija**
  Pod navigacijo spada intuitivnost vmesnika, enostavnost premikanja med zasloni, konsistentnost v terminologiji in izgledu, primerljivost z drugimi podobnimi sistemi, oblikovne značilnosti vmesnika (barve, tipografija), možnost izhoda iz programa.
- **Oblikovanje poizvedbe**
  To področje je najpomembnejše in zato tudi najobsežnejše. Tu je bila raziskava usmerjena v število različnih poizvedovalnih obrazcev, možnost ukaznega načina, iskalne elemente, logične operatorje, druge operatorje, krajšanje in maskiranje, funkcionalnost slovarjev.
- **Prikaz rezultatov**
  Funkcije vmesnika, povezane s prikazom rezultatov poizvedbe, bistveno vplivajo na uporabniško prijaznost. Sem spada možnost sortiranja, prikazovanja rezultatov v različnih formatih, možnost tiskanja in shranjevanja rezultatov.
- **Pomoč**
  Tu je bil poudarek na kvaliteti online priročnika, kontekstni pomoči in sporočilih o napakah.

V celoti so bili vmesniki nacionalnih bibliografij ocenjeni kot razmeroma kvalitetni, pokazali pa so se nekateri problemi pri splošni intuitivnosti (npr. pri ikonah in razmeroma kompleksnem dialogu), prikazovanju rezultatov in predvsem pri pomoči.

4.3 Vmesniki elektronskih časopisov

Študija (Vilar in Žumer, 2005) obsega vrednotenje in primerjavo štirih spletnih vmesnikov za poizvedovanje po elektronskih časopisih: Science Direct, ProQuest Direct, EBSCO Host in Emerald. Vsi nudijo dostop do celotnih besedil člankov. Opazovanje je bilo usmerjeno na dve področji: splošne značilnosti vmesnika in funkcionalnost sistema. Med splošnimi značilnostmi vmesnika so:

- izbira jezika vmesnika,
- tip dialoga,
- navigacija in bližnjice,
- personalizacija vmesnika,
- barve, tipografija, grafični elementi.

Pri funkcionalnosti pa je bilo opazovanje usmerjeno v

- izbiro posamezne zbirke;
- oblikovanje poizvedbe;
- nivoje in načine poizvedovanja,
  - iskalni elementi,
  - operatorji,
  - krajšanje in maskiranje,
  - značilnosti poizvedovanja po celotnem besedilu,
  - funkcionalnost slovarjev;
- delo z zadetki,
  - sortiranje,
  - ponudba različnih formatov,
  - izbira, označevanje in prenos zadetkov;
- pomoč,
  - online priročnik,
  - kontekstna pomoč,
  - sporočila o napakah.

Zanimivo je, da so vmesniki štirih opazovanih sistemov med seboj precej različni, čeprav je v osnovi njihov namen enak. Rezultati primerjave so podrobno opisani in so zanimivi sami po sebi. Hkrati pa je ta študija služila tudi kot uvod in predpriprava na široko uporabniško študijo, katere cilj je analizirati percepcijo uporabniške prijaznosti vmesnikov. Ekspertni pregled vmesnikov je identificiral več področij, ki bi lahko ovirala uporabnike pri uspešnem delu, namen uporabniške študije pa je, da te domneve potrdi ali ovrže.

5 SPLOŠNE ZNAČILNOSTI

5.1 Prednosti

Ko analiziramo značilnosti ekspertne študije, ne moremo mimo njenih izrazitih prednosti.

- **Relativno hitra in enostavna izvedba**
  V primerjavi z npr. obširnimi uporabniškimi študijami je ekspertna hitro in lahko izvedljiva: opravi jo raziskovalec sam in je v njej odvisen le od samega sebe.
- **Neodvisnost od zunanjih okoliščin**
  Pri tej kabinetni raziskavi ni potrebna izbira vzorca anketirancev in zagoto-

vitev ustreznega procenta odgovorov. Ker raziskovalec sam opravi raziskavo v celoti, ni nobenih problemov z motivacijo, ki jih pogosto srečamo ob uporabniških študijah.

- **Ponovljivost**
  Ker je ekspertna študija hitro izvedljiva, jo lahko po potrebi tudi ponovimo, dopolnimo. Noben problem ni pregledati še dodatne, v prvi izvedbi neupoštevane vidike. Kaj takega je v obširni anketi tako rekoč nemogoče.
- **Ugotavljanje izpolnjevanja standardov**
  Ekspertna študija je nenadomestljiva, kadar želimo ugotavljati skladnost nekega sistema ali storitve s priporočili in standardi. Priporočila in/ali standardi namreč že sami po sebi predstavljajo okvir za primerjavo, in je potrebno le natančno spremljanje.
- **Dobra osnova za nadaljnje študije** (npr. uporabniške študije)
  Ker so uporabniške študije lahko zelo zahtevne in drage, jih moramo skrbno načrtovati. In prav z ekspertnim pregledom sistema ali storitve lahko odlično identificiramo za uporabnike potencialno problematična področja, kar potem podrobneje preverimo z uporabniško študijo, npr. anketo, intervjujem ali z opazovanjem.

5.2 Možne slabosti

Seveda pa metoda ni idealna v vsakih okoliščinah, zato moramo biti pozorni na nakatere njene lastnosti, ki lahko uspeh raziskave zelo zmanjšajo ali celo ogrozijo.

- **Uspešnost je odvisna od izkušenj raziskovalca**
  Če je raziskovalec neizkušen, in ne pozna dobro sistemov in/ali storitev, ki jih želi vrednotiti, bo težko postavil primeren okvir opazovanja in se bo tudi težko vživel v vlogo uporabnika. Pri tem pa na srečo vsaj velja, da lahko svoje napake razmeroma enostavno popravi.
- **Kvaliteta/ustreznost okvirja**
  Pri vseh raziskovalnih metodah velja, da je uspeh raziskave bistveno odvisen od kvalitete raziskovalnega orodja. Če okvir ekspertne študije ni ustrezen, ne moremo dobiti dobrih rezultatov. Težave so lahko v tem, da ne opazujemo prave stvari ali da okvir ne omogoča objektivnosti in ponovljivosti.
- **Ni kontrole**
  Ker raziskavo v celoti izvede raziskovalec sam, ni posebnega mehanizma kontrole, kar je nasploh začilnost kvalitativnih raziskovalnih metod. Značilnosti kvalitativnih metod, njihove prednosti in slabosti so opisane drugje v tem učbeniku, zato naj bo tu omenjeno le, da je tudi pri ekspertni študiji potrebno s triangulacijo ali kako drugače preverjati pridobljene rezultate.

6 ZAKLJUČEK

Zaradi relativne enostavnosti izvedbe, je ekspertna študija lahko primerna raziskovalna metoda, predvsem kadar raziskujemo skladnost nekega sistema ali storitve s specifikacijami, standardi ali priporočili. Najpogosteje jo uporabljamo za vrednotenje računalniških informacijskih sistemov, predvsem njihove uporabnosti, funkcionalnosti in uporabniške prijaznosti. Lahko jo uporabljamo samo po sebi ali pa kot uvod v uporabniško študijo. Ob odločanju o uporabi te metode, se moramo zavedati njenih prednosti, slabosti in omejitev. Ne sme nas zavesti njena navidezna preprostost; metoda zahteva od raziskovalca disciplino, jasno analitično mišljenje in znanstveno objektivnost.

Ekspertne študije se v študentskih raziskavah na Oddelku za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo že pojavljajo. Nekatere med njimi so bile objavljene v obliki člankov.

Viri:

Bosch, V. M., Hancock-Beaulieu, M. 1995. CD-ROM user interface evaluation: the appropriateness of GUIs. *Online and CD-ROM Review,* letn. 19, št. 5, str. 255-270.

Vilar, P., Žumer, M. 2005. Comparison and evaluation of the user interfaces of e-journals. *Journal of Documentation,* letn. 61, št. 2, str. 203-227.

Žumer, M. 2000. User interfaces of national bibliographies on CD-ROM: results of a survey. *Program,* letn. 34, št. 3, str. 281-290.

Miha Kovač

SMERI RAZVOJA SLOVENSKEGA IN EVROPSKEGA ZALOŽNIŠTVA

1 RAZISKOVANJE SODOBNEGA KNJIŽNEGA ZALOŽNIŠTVA V EVROPI

Eden od pozitivnih učinkov evropskega združevanja je vsekakor tudi to, da ne samo gospodarske, ampak tudi večino naših javnih in kulturnih dejavnosti postavlja v širši, mednaroden kontekst: ko jih premerimo z evropskim vatlom, se nam stvari, ki se nam na teh področjih zdijo samoumevne in povsod po svetu enako urejene kot pri nas, pogosto prikažejo kot nekaj unikatnega, nenavadnega in samosvojega, včasih pa celo kot nekaj iracionalnega. Postavljanje slovenskega knjižnega založništva v evropski kontekst, z njim pa tudi načina, na katerega v Sloveniji beremo in dostopamo do knjižnih vsebin, nam zato pomaga bolje razumeti, kdo smo, kaj smo in kam gremo.

Namen pričujočega besedila je v tej luči dvojen: najprej pokazati, da so tudi na področju vsega, kar je povezano s knjigo, evropske primerjave možne in produktivne, pa čeprav jih ne gre delati rokohitrsko in brez ustrezne metodologije, nato pa opozoriti na nekatere slovenske posebnosti, ki jih brez tovrstnih primerjav ne bi bilo mogoče razumeti.

1.1 Knjižničarji, zgodovinarji knjige in izobraževanje založnikov

Začnimo s predpostavko, da v Evropi na zelo različne načine proizvajamo, distribuiramo, kupujemo in beremo knjige. Sistematičnih poskusov, da bi te razlike analizirali in razumeli, je bilo doslej malo, vse pa je spodbudila in financirala Evropska komisija. Ti poskusi so pokazali, da v ogromni večini evropskih držav primanjkuje verodostojnih podatkov o knjižnem založništvu. Kot bomo poskusili med drugim pokazati v pričujočem besedilu, še dodatne probleme povzroča dejstvo, da v Evropi ni niti enotne metodologije zajema knjigotrških podatkov, tako da tudi tam, kjer ti podatki so, ne omogočajo jasnih in nedvoumnih primerjav med različnimi nacionalnimi knjižno-založniškimi industrijami.

Eden od razlogov za tako stanje se po našem mnenju slej ko prej skriva v statusu, ki ga ima izobraževanje založnikov in posredno s tem raziskovanje knjigotrštva v evropski in ameriški univerzitetni tradiciji.

Izobraževanje in usposabljanje knjižničarjev je namreč sto let starejše kot izobraževanje založnikov, saj se je v ZDA začelo že v osemdesetih letih 19. stoletja in to tako v knjižnicah kot v okviru univerz[1]. Sredi dvajsetih let prejšnjega stoletja se je tovrstno izobraževanje v celoti preselilo na univerze, razcvet pa je ne samo v ZDA, ampak tudi v Evropi začelo doživljati po drugi svetovni vojni. Po drugi strani nam kratek sprehod po spletnih straneh oddelkov, ki na različnih evropskih in ameriških univerzah izobražujejo založnike, pokaže, da jih je bila večina ustanovljena v osemdesetih in devetdesetih letih 20.stoletja[2]. Še več, v primerjavi s stanjem na področju izobraževanja založnikov ima kot akademska disciplina bistveno daljšo tradicijo celo zgodovina knjige in knjigotrštva, ki je nastala že ob koncu 19., svoj polni razvoj pa je na ameriških in evropskih univerzah doživela v drugi polovici 20.stoletja (več o tem glej Darnton, 1990).

Raziskovanje knjige na univerzah je potekalo skladno z zgoraj opisanim razvojem izobraževanja: svoj domicil je v veliki meri imelo na oddelkih za bibliotekarstvo in informacijsko znanost, v ospredje pa je razumljivo postavljalo predvsem tradicionalne knjižničarske teme, kot so katalogizacija in dostop do podatkov ali pa se je – včasih tudi v okviru oddelkov za zgodovino, književnost ali jezike - posvečalo različnim temam iz zgodovine knjige, knjižničarstva ali založništva in na ta način kot nekakšna pomožna disciplina dodatno osvetljevalo posamezna zgodovinska, kulturna ali literarnozgodovinska obdobja ali gibanja. Tovrstnih raziskovalcev metodologija raziskovanja knjige kot enega od sodobnih medijev praviloma ni zanimala, niti se niso posvečali metodologiji raziskovanja sodobnih knjižnih trgov; s tovrstnimi raziskavami so se zelo občasno in drug mimo drugega ukvarjali sociologi, literarni teoretiki in občasno tudi ekonomisti.

Še več, predavatelji in raziskovalci na univerzah, ki so se ukvarjali s knjižničarstvom in informacijsko znanostjo, so delovali v okviru mednarodnih stanovskih organizacij, kot je denimo IFLA (mednarodno združenje nacionalnih knjižničarskih organizacij); podobno so tudi zgodovinarji knjige in založništva ustanavljali svoja mednarodna raziskovalna združenja, kot je denimo SHARP (Združenje za raziskovanje zgodovine knjige, založništva in avtorstva). Tako eni kot drugi so v okviru teh organizacij pripravljali mednarodne kongrese, na katerih so med drugim razpravljali tudi o ključnih metodoloških vprašanjih svoje stroke. Po drugi strani so bili poskusi, da bi organizirali mednarodno združenje za izobraževanje založnikov, do katerih je prišlo sredi devetdesetih

---

1 Več o tem glej Encyclopaedia of Information and Library Science, 264-266.

2 O britanskih univerzah, ki izobažujejo založnike, glej http://www.publishingstudies.routledge.com/publishingstudies/default.html. O izobraževanju založnikov v Nemčiji glej http://www.phil.uni-erlangen.de/~p1bbk/Menu/Menu.htm. O razlikam med anglosaškim in nemških pristopom k izobraževanju založnikov glej tudi Rose, 2003.

let prejšnjega stoletja, omejeni na ZDA in Veliko Britanijo, na tovrstnih srečanjih pa nikoli niso razpravljali o metodoloških vprašanjih, povezanih z raziskovanjem sodobnih knjižnih trgov.

Skratka, ne v Evropi niti v ZDA v tem trenutku ni mednarodnih konferenc in združenj, ki bi združevale raziskovalce sodobnih knjižnih trgov[3]. Ti so bili in so prepuščeni bolj ali manj sami sebi, za povrh pa so nekatere tovrstne raziskave, ki so bili opravljene v zadnjih letih, zaradi visokih cen praktično nedostopne zainteresirani javnosti (glede tega je še posebej značilen Euromonitor ali pa raziskave, ki jih pripravlja Book Study Group).

1.2 Skupni evropski trg in nacionalna založništva

Vendar vse to ni edini razlog, zaradi katerega v Evropi ni tradicije raziskovanja različnih modelov sodobne produkcije, porabe in distribucije knjige. Enako pomembne so tudi razlike v zgodovinskem razvoju nacionalnih knjižnih založništev. Ne gre namreč pozabiti, da so se te začele pojavljati že v 16. in 17.stoletju, »ko je knjižno založništvo prenehalo obstajati kot mednarodna dejavnost« in je takratni »skupni evropski knjižni trg« za knjige, natisnjene v latinščini, doživel močno krizo zaradi hiperprodukcije, hkrati pa se je začela vzpenjati krivulja povpraševanja po knjigah, natisnjenih v vernakularnih jezikih (več o tem glej Anderson 2002, 18-19 ter Febvre & Martin 1976, 356)[4].

V pričujočem besedilu nas seveda ne zanimajo širši razlogi za ta kulturni in jezikovni obrat v knjižni produkciji zgodnjega novega veka, niti se ne bomo posvečali njegovim številnim posledicam, saj so jih več kot podrobno analizirali številni zgodovinarji knjige, kot so Elisabeth Eisenstein, Henry-Jean Martine, Assa Briggs, Benedict Anderson in Peter Burke, če omenimo le nekatere. Za našo rabo se bomo omejili predvsem na dve posledici tega obrata, ki sta naddoločili zgodovinski razvoj različnih nacionalnih knjižno-založniških industrij v Evropi in s tem pomembno vplivali tudi na načine delovanja sodobnih knjižnih trgov.

---

[3] Droben, a pomemben korak k večji organiziranosti na tem področju se je zgodil jeseni 2004, ko je v okviru programa Erasmus dobil podporo projekt evropskega študija založništva, ki so ga skupaj pripravili Univerza Paris X, Nanterre, Oxford Brookes, Hochschule fur Technik, Wirtschaft und Kultur iz Leipziga in Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

[4] Za začetke evropskega knjigotrštva je namreč značilno, da je bila tja do leta 1550 ogromna večina knjig natisnjenih v latinščini, ki je bila skupen jezik evropskih izobražencev, in je bilo torej v Antwerpnu natisnjeno latinsko knjigo mogoče prodajati tako v Ljubljani kot v Barceloni ali Vilni. Pri tem velja seveda posebej opozoriti, da izraza »evropski knjižni trg« ne smemo razumeti na enak način, kot razumemo izraz »evropski trg« v kontekstu današnje Evropske unije. Kot namreč opozarjata Febvre in Martin, »bi bilo napačno predpostaviti, da na knjižnem trgu ni bilo številnih notranjih ovir, da je bil pretok knjig prost, ter da je založnike ščitila zakonodaja. Tedaj namreč ni bilo mednarodnih sporazumov, ki bi ščitili avtorske pravice, zaščita proti piratom je bila nepopolna, zakonodaja je bila zgolj lokalna in za povrh nepopolna, uradniki pa pogosto niso imeli ne prave volje niti moči, da bi skrbeli za njeno izvajanje; zaožniki pa so imeli težave tudi s cenzuro, ki so jo izvajale številne in med sabo pogosto neusklajene veje oblasti« (Febvre in Martin 1976, 239).

Prvič, ena od posledic razvoja tiska je bila tudi standardizacija vernakularnih jezikov, ki so se tudi zaradi tega začeli spreminjati v nacionalne jezike. Ko je Luther začel s svojo herezijo, še ni bilo standardne nemščine, pišeta Burke in Briggs, »deloma zato, ker tedaj ni obstajalo veliko tiskanih del, namenjenih širšim množicam, eden od razlogov, zakaj takih del ni bilo, pa je dejstvo, da tedaj ni bilo standardiziranega vernakularnega jezika, ki bi ga te množice razumele. Luthru je nekako uspelo, da je ta začarani krog presekal, slej ko prej tako, da ni pisal v svojem saškem dialektu, ampak v najmanjšem skupnem imenovalcu vseh nemških dialektov… Na ta način se je bralstvo Luthrovih del drastično povečalo, s čimer je tisk njegovih del postal komercialno zanimiv, hkrati pa je Luthrov prevod Svetega pisma pomembno pripomogel k standardizaciji nemščine« (Briggs in Burke 2002, str.78). Kot sta pokazala Febvre in Martin, so se podobni procesi dogajali v številnih kulturah tedanje Evrope (Febvre in Martin 1976, 319-332).

Drugič, kot je pokazal Anderson (2002), so skozi mehansko reprodukcijo istega besedila v več enakih izvodih začele nastajati zamišljene skupnosti bralcev. S tem, ko so ljudje brali enake knjige v enakih jezikih, ali, še pomembneje, ko so o istem dogodku brali v istih časopisih, natisnjenih v istem jeziku, so si začeli zamišljati, da pripadajo isti skupnosti, v kateri vsi govorijo enak jezik in si delijo enake kulturne, politične, socialne, jezikovne in zgodovinske izkušnje. Kot sta poudarila Burke in Briggs, je pojav časopisov bistveno pripomogel k »nastanku nacionalne zavesti, tako, da je bralce ozavestil o obstoju njihovih so-bralcev« (Burke in Briggs 2002, 1).

Vse to pa seveda pomeni, da je nastanek trgov za tiskane izdelke v vernakularnih jezikih pomembno pripomogel, ne samo k standardizaciji nacionalnih jezikov, ampak tudi k nastanku različnih evropskih nacionalnih zavesti. Ali, če to povemo v še nekoliko bolj akademskem jeziku, v Evropi ljudje, ne samo proizvajajo in konzumirajo, ampak tudi trgujejo z idejami na knjižnem nosilcu že več kot petsto let, te prakse pa so globoko potopljene, ne samo v različne nacionalne zgodovine, ampak so tudi del tistih kulturnih obrazcev, na katerih temeljijo identitete sodobnih evropskih nacij.

1.2.1 Obrat od lokalnega k internacionalnemu

Na mestu je torej ugotovitev, da se modeli proizvajanja, porabe in distribucije knjige v Evropi razlikujejo tudi zaradi zgodovinskih razlogov, hkrati pa so tesno povezani z načini, na katere so nastali različni evropski nacionalni jeziki in so se oblikovale evropske nacionalne identitete. S tega zornega kota zato ne čudi, da je vse tja do izteka 20.stoletja knjižna industrija kot podjetniška dejavnost zelo redko prestopala nacionalne in jezikovne meje ter je kot taka veljala za dejavnost, ki jo je zaradi njene narave zelo težko internacionalizirati;

tako je denimo Benedict Anderson še ne tako davnega leta 1983 ugotavljal, da knjižno-založniške multinacionalke praktično ne obstajajo (Anderson 2002, str.43). Ta vpetost knjižnega založništva v nacionalno paradigmo se je začela radikalno spreminjati v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, ko so tudi vse razvite evropske založniške trge začele obvladovati multinacionalke in je denimo Bertlesmann - sicer izvorno nemška knjižna založba in nemški knjižni klub - postala ena največjih svetovnih medijskih multinacionalk (več o tem glej Competitiveness, 2000). Ta internacionalizacija, mimogrede povedano, je verjetno eden od pomembnejših vzrokov, zaradi katerega je tudi v kontekstu Evropske zveze sploh postalo aktualno razmišljati o primerjalnem merjenju kompetitivnosti različnih nacionalnih knjižno-založniških industrij.

V tem trenutku je seveda še prezgodaj, da bi lahko resneje analizirali poslovne, družbene in kulturne vzroke in posledice tega obrata k internacionalizaciji lastništva in delovanja v knjižnem založništvu; bistveno več prostora in časa, kot ga imamo s pričujočim besedilom, bi potrebovali tudi za podrobnejši razmislek o razlikah v načinih, na katere so v različnih delih Evrope nastajale zamišljene skupnosti bralcev. Za naš nadaljnji razmislek je pomembna predvsem ena ugotovitev: ob vseh nespornih razlikah v razvoju nacionalnih knjižnih založništev in ne glede na vse statusne in vsebinske spremembe, ki jih knjiga kot medij doživlja v zadnjih dveh desetletjih, lahko z veliko gotovostjo zapišemo najmanj to, da je, kar zadeva tisk, vsem sodobnim evropskim družbam skupno to, da je skozi razvoj zadnjih petstotih let tiskana beseda za ogromno večino prebivalcev sodobne Evrope postala nekaj tako samoumevnega, da si življenja brez nje sploh ne znajo predstavljati. Zato je danes naša percepcija tiskane knjige drugačna od percepcije televizorja, videa, interneta in drugih elektronskih medijev. Povedano drugače, prelom, ki ga je v Evropi pred petsto leti v rokopisni kulturni glede hranjenja, razmnoževanja in dostopanja do informacij povzročil izum tiska, je zaradi časovne oddaljenosti izginil iz zavesti sodobnih ljudi, medtem ko se skoraj vsi lahko spomnimo, kakšen je bil videti svet brez interneta, nekateri med nami pa celo, kakšno je bilo življenje brez televizorja. Zato lahko predpostavimo, da so razlogi, zaradi katerih beremo knjige (skupaj z načini, na katere jih proizvajamo, kupujemo, jih distribuiramo ali si jih izposojamo v knjižnicah), postali bistveno bolj samoumevni, kot so samoumevni načini, na katere gledamo televizijo ali deskamo po svetovnem spletu: skozi petsto let svojega obstoja in skozi procese, ki se razlikujejo od ene zamišljene skupnosti do druge, je tiskana knjiga postala del druge narave sodobnih Evropejcev in Evropejk.

1.3 Knjige kot ekonomska entiteta

K čemur velja dodati še to, da sta njeno vlogo v sodobnih družbah še dodatno zameglila bliščč in donosnost drugih medijev, ki so se razvili skozi

informacijsko revolucijo v 20. stoletju. Zaradi načina, na katerega jih beremo in uporabljamo, so namreč knjige eden redkih medijev, ki je praviloma nezanimiv za oglaševalce[5]. Hkrati porabijo sodobni Evropejci bistveno več časa denimo za gledanje televizije, kot za branje knjig (Competitiveness 2003, 112 in 114). Vse to v seštevku pomeni, da je politična in ekonomska moč knjižnozaložniške industrije relativno majhna, ne samo v primerjavi z drugimi gospodarskimi panogami, ampak tudi v primerjavi z ostalimi mediji in segmenti industrije kulture. Najbrž se tudi tu, kot je omenjeno že uvodoma, skrivajo razlogi, da v nekaterih evropskih državah statistični uradi sploh niso spremljali knjižnega založništva, v nekaterih pa so podatke zbirali bolj naključno, pogosto skupaj s podatki o tiskarski industriji ali pa na kak podoben metodološko neizdelan način (Competitiveness 2000, 68).

Če torej povzamemo: raziskovanje sodobnih knjižnih založništev je, skupaj z ustreznimi statistikami, ostalo zunaj zanimanja raziskovalcev na univerzah, inštitutih in drugih akademskih ustanovah zaradi treh razlogov. Prvič, zaradi svoje vloge pri nastanku zamišljenih skupnosti, je bilo raziskovanje knjige zanimivo predvsem za zgodovinarje; drugič, izobraževanje založnikov se je razmeroma pozno vzpostavilo kot dejavnost, ki poteka v okviru univerz, zato tisti, ki se z njim ukvarjajo, še niso uspeli razviti niti svojih stanovskih združenj niti ustreznih raziskovalnih metod in tradicij; tretjič, sodobna knjižna založništva so bila s političnega in gospodarskega zornega kota kratko in malo premalo zanimiva za raziskovalce.

2 KNJIGA KOT DVOŽIVKA

Seveda pa pri vsem tem ne smemo pozabiti še na eno pomembno dejstvo: knjiga v evropski tradiciji velja za nekaj, kar v celoti ne sodi v gospodarsko sfero, in to ne glede na to, da se je evropska civilizacija razlikovala od kitajske in korejske (kjer so tisk sicer izumili še pred Gutenbergom) prav po tem, da je tiskana knjiga kot fizičen izdelek od svojega rojstva naprej nastajala predvsem na tržnih osnovah (več o tem glej Martin in Levebre, 1976; Fischer, 2002). Kot so opozorili avtorji raziskave o kompetitivnosti evropskih založniških industrij, nas pomanjkanje ustreznih podatkov opozarja prav na to »eksistenčno« dvojnost knjige – namreč na dejstvo, da so marsikje v Evropi, ko so kategorizirali dejavnosti, »knjižno založništvo smatrali bolj za kulturno kot gospodarsko dejavnost«, kultura pa v večini evropskih državnih statistik ni bila deležna enake pozornosti kot gospodarstvo (Competitiveness 2000, 67).

---

[5] Zelo zanimiv pregled, praviloma spodletelih poskusov, da bi knjige uporabili za posredno ali neposredno oglaševanje, je prispeval Simon Elliot (glej Elliot, 2003).

Skratka, pomanjkanje knjižnih statistik nas posredno opozarja na še eno pomembno lastnost knjige kot medija: čeprav so bile knjige tradicionalno razumljene kot objekt, ki ga proizvajamo in distribuiramo na tržnih osnovah, je njihova vsebina razumljena kot nekaj, kar v veliki večini primerov konzumiramo znotraj izobraževalne, znanstvene ali kulturne sfere. Predpostavimo torej lahko, da so v evropskem kontekstu knjige nekakšne dvoživke, ki hkrati obstajajo v dveh različnih sferah: fizično jih proizvajamo na tržnih, profitnih osnovah, njihova vsebina pa deloma nastaja in je hkrati konzumirana v sferi, ki predvsem v kontinentalni evropski tradiciji velja za netržno ali vsaj za neprofitno.

Še več: večina evropskih držav danes razume dostop do vsebin in informacij na knjižnem nosilcu kot nekaj, kar je preveč pomembno za dobrobit sodobnih družb, da bi bilo lahko v celoti prepuščeno trgu. To prepričanje se je izoblikovalo v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je v večini zahodnoevropskih držav prevladalo spoznanje, da sta znanje in dobro izobražena, vse življenje učeča se delovna sila dve izjemno pomembni komparativni prednosti sodobnih držav. S tem sta enak dostop do znanja in izobrazbe postala pomembna elementa izobraževalne politike in vladnih strategij v večini zahodnoevropskih držav in v ZDA (več o tem glej Education, 4-9).

Povedano drugače, ker so knjige veljale za enega ključnih nosilcev znanja, je zaradi številnih gospodarskih in političnih vzrokov enostaven in poceni dostop do njih postal eden od temeljnih infrastrukturnih pogojev uspešnosti zahodnih družb. Zato so okrepili nekaj starih in iznašli nekaj novih mehanizmov, s katerimi so blažili učinek tržnih mehanizmov na delovanje knjižnega trga, hkrati pa čim širši publiki omogočali brezplačen dostop do knjižnih vsebin: naraščanje investicij v javne in šolske knjižnice, nižje davčne stopnje za knjige in fiksne cene knjig so bili zgolj najbolj očitna zunanja manifestacija tovrstne vrednostne naravnanosti do knjig.

2.1 Korak k metodologiji raziskovanja knjižnega trga: komunikacijski krog knjige

Vsa ta dejstva, ki nas opozarjajo, da je knjiga po načinu svojega obstoja dvoživka, ki hkrati živi v tržni in netržni sferi, postavljajo pred nas nekaj pomembnih metodoloških vprašanj tako glede raziskovanja knjige kot medija, kot tudi glede raziskovanja knjižnega trga. Če se namreč osredotočimo na knjigo kot na zgolj tržni objekt, ostanemo slepi za dejstvo, da uporabniki konzumirajo pomemben del knjižnih vsebin v knjižnicah, torej s pomočjo ustanov, ki v večini sodobnih evropskih držav ne delujejo na profitnih osnovah, in zato tržni mehanizmi nanje nimajo neposrednega vpliva; če pa bi svojo pozornost usmerili zgolj na »netržno« dimenzijo obstoja knjig, bi s tem spregledali vse tiste tržne mehanizme, ki omogočajo, da knjižne vsebine dobijo svoje materialne nosilce

in potem na ekonomsko najbolj racionalen način najdejo pot do uporabnikov. Skratka, ko se ukvarjamo z analizo knjige in knjižnih trgov, je potreben holističen pristop, ki je sposoben zaobjeti vse dimenzije obstoja knjige.

Pri iskanju ustreznega modela, s katerim bi najlaže razumeli to dvojnost knjige kot medija in si pomagali tudi pri analizi knjižnega založništva, se bomo naslonili na model komunikacijskega kroga knjige, kot ga je razvil ameriški zgodovinar Robert Darnton v svojem, danes že klasičnem, eseju »What is the History of the Books?«.

Darnton je namreč postavil tezo, da komunikacijski krog knjige »teče od avtorja k založniku (če njegove vloge ne prevzame knjigotržec), tiskarju, distributerju, knjigotržcu in bralcu« in se nato preko posrednih mehanizmov znova obrača k avtorju (Darnton 1990, 111). Vse to se dogaja v družbenem, političnem in kulturnem kontekstu, ki se spreminja skozi prostor in čas. Glavni razlog, zaradi katerega je razvil svoj model, razlaga Darnton, se skriva v dejstvu, da je zgodovina knjige »postala preobremenjena s pomožnimi disciplinami«, kot so zgodovina knjižnic, založništva, papirja, branja in tipografije, posledica tega je, da »njeni splošni obrisi naenkrat niso bili več vidni«. Zato je po njegovem potreben »holističen pogled na knjigo kot komunikacijsko sredstvo«, s katerim bi se izognili fragmentaciji zgodovine knjige v ezoterične poddiscipline, ki druga druge ne razumejo več (več o tem glej Darnton 1990, 111). Glavna prednost tega modela naj bi po Darntonovem mnenju bila, da omogoča z enim pogledom zaobjeti vse dejavnosti, ki so skozi njeno eksistenco na tak ali drugačen način povezane s knjigo, hkrati pa ga je, vsaj v zahodni civilizaciji, možno aplicirati na skoraj vsa obdobja, v katerih je obstajala tiskana knjiga – in to ne glede na to, da so tehnološke in organizacijske inovacije pomembno spremenile nekatere elemente tega kroga (tako so denimo knjigovezi prenehali obstajati kot samostojen element v njem, saj je vezava od druge polovice 18. stoletja naprej postala del običajnega tiskarskega postopka). Povedano drugače, komunikacijski krog knjige je ostal enak od konca obdobja inkunabul do začetka 21. stoletja, njegova glavna prednost pa zato je, da nam pomaga razumeti različne »postaje« v življenjskem krogu knjige, kot so se oblikovale skozi prostor in čas, hkrati pa jih povezuje v enoten komunikacijski proces.

3 RAZISKOVANJE ZALOŽNIŠKIH INDUSTRIJ V EU IN KOMUNIKACIJSKI KROG KNJIGE

Naš predlog je, da ta model začnemo uporabljati tudi pri raziskovanju sodobnih knjižnih trgov. Povedano drugače, če želimo razumeti, kako delujejo evropska knjižna založništva, moramo razumeti, na kakšen način v različnih evropskih družbah proizvajamo in konzumiramo knjige – to pa po našem mnenju

lahko dosežemo le tako, da vzamemo pod drobnogled vse elemente komunikacijskega kroga knjige (to je: odnose med avtorji in založniki, ekonomsko uspešnost založniških industrij, knjižno-založniške statistike, različnost prodajnih poti, kot obstajajo v različnih evropskih založništvih, število knjižničnih izposoj in bralne navade, itd.), pri tem pa ne smemo pozabiti, da so vse te aktivnosti del enotnega procesa. Ta proces je, kot smo pokazali uvodoma, trdno zasidran v različnih nacionalnih zgodovinah in tudi zato prepojen z razlikami v kulturnih in političnih vrednotah, kot obvladujejo različne evropske družbe. Ali, če to povemo v jeziku Roberta Darntona, knjižno založništvo je dejavnost, ki se vedno dogaja v specifičnem kulturnem, družbenem in političnem kontekstu.

3.1 Indikatorji uspešnosti založniških industrij

To stališče bomo skušali preveriti skozi analizo dveh študij o kompetitivnosti založniških industrij. Obe je naročila Evropska komisija, prvo so izdelali leta 2000 na poslovni šoli univerze v Turkuju, drugo pa je leta 2003 pripravilo podjetje Pira International iz Londona, ukvarjata pa se z vsemi založniškimi industrijami (knjige, časopisi, revije, direktoriji). Tema študijama je avgusta 2004 sledila še tretja, ki sta jo družno pripravili poslovna šola iz Turkuja in londonsko podjetje Rightscom Ltd[6]. Ta študija jemlje pod drobnogled le knjižno založništvo in za razliko od prvih dveh ne poskuša primerjalno meriti kompetitivnosti različnih nacionalnih knjižno-založniških industrij. Čeprav njeni avtorji razlogov za to niso pojasnili, se zdi, da so se zavedli nekaterih pasti, ki jih s sabo nosi tako početje in jih bomo poskusili analizirati na naslednjih straneh.

Prvi dve študiji namreč skušata uspešnost različnih nacionalnih založniških industrij izmeriti z indikatorji, kot so jih razvili avtorji prve, še dodatno nadgradili pa avtorji druge študije[7]. Za ključne indikatorje založniških industrij so si izbrali število naslovov, naklade, prihodke od prodaje in oglaševanja, letne promete in trgovinsko bilanco – to pa zato, »ker naj bi število naslovov na milijon prebivalcev merilo diverzificiranost založniške ponudbe v posamezni državi, ostali indikatorji, kot so dohodki od prodaje in oglaševanja, pa naj bi v razmerju do BDP v posamezni državi pokazali dohodkovno uspešnost posamezne založniške industrije« (The EU Publishing Industry 2003, 11).

Glede na že prej omenjene težave z založniškimi statistikami, so se avtorji obeh študij odločili, da bodo kompetitivnost založniških industrij v posameznih

---

6 V spletni obliki je dostopna na http//www.publishing-watch-org

7 Tak pristop k založniškim industrijam je razmeroma nov, saj so statistike doslej pogosteje skupaj obravnavale založniško in tiskarsko industrijo. Tak pogled nas slej ko prej opozarja, da je tudi z ekonomskega zornega kota postala vsebina bolj pomembna kot medij, na katerem je zapisana; nedvomno tudi posledica dejstva, da je danes ena od pomembnejših založniških strategij prodaja iste vsebine, zapisane v različnih formatih in na različnih nosilcih. S tega zornega kota ne čudi, da prinaša druga študija pomembno terminološko inovacijo – njeni avtorji namesto o založniških industrijah raje govorijo o industriji založniških vsebin (content industry).

evropskih državah merili ohlapno, tako da jih bomo skušali klasificirati kot nadpovprečno, povprečno in podpovprečno kompetitivne (v prvi študiji), oziroma kot visoko, srednje in nizko kompetitivne (v drugi študiji) (več o tem glej Competitiveness 2000, 68 in 73; The EU Publishing Industry 2003, 11-12). Odločili so se tudi, da bodo kompetitivnost poskušali meriti v časovno zamejenem obdobju enega leta.

V nadaljevanju bomo poskušali pokazati, da so razvrstitve evropskih založniških industrij, kot so jih izdelali avtorji obeh študij, zavajajoče, tudi če so izražene na tako ohlapen način, saj uporabljeni indikatorji ne pokrivajo nekaterih pomembnih lastnosti knjižnega založništva.

Tako se denimo prva težava nesporno skriva v dejstvu, da nam ne podatek o številu izdanih naslovov niti informacija o gibanju prihodkov ne povesta veliko o – recimo temu tako – kvaliteti založnikovih zaslužkov. Ni namreč dvoma, da v posamezni založniški industriji lahko obstoji korelacija med številom novo izdanih naslovov in gibanjem založniških prihodkov: če založniki tudi prodajo večino naklad vedno novih in novih naslovov, kot jih izdajajo, z njimi nedvomno tudi več zaslužijo. Toda – kot so za razliko od avtorjev prve, opazili avtorji druge študije – vedno več novo izdanih naslovov lahko pomeni tudi vedno večje zaloge, zato se za večjimi prihodki v takem primeru lahko skriva tudi dejstvo, da založniki z vsakim izdanim naslovom ustvarijo vedno manjši dobiček ali celo izgubo, ne glede na to, da njihov promet lahko celo narašča (Competitiveness 2003, 11).

3.2 Slovensko knjižno založništvo kot zgled neprimernosti uporabljenih indikatorjev

Tovrstne dileme postanejo še toliko večje, če z omenjenimi indikatorji skušamo premeriti slovensko knjižno založništvo. Ti indikatorji nam namreč pokažejo, da je bilo slovensko knjižno založništvo med leti 1995-1997 eno najuspešnejših v Evropi, saj je bilo v tem obdobju nadpovprečno glede števila letno novo izdanih naslovov na milijon prebivalcev (1711) ter glede deleža letnega prometa, izraženega v odstotku BDP (0,43%); ob tem je bila njegova rast povprečna (0,01%), indeks njegove trgovinske bilance pa podpovprečen (-230) (Kovač, 2001).

Glede na prve tri indikatorje bi torej slovensko knjižno založništvo lahko uvrstili v sam evropski vrh: seveda pa bi - ne glede na to, da je bila Slovenija v tistem obdobju ena uspešnejših tranzicijskih držav - tako trditev kot neresno zavrnil vsak, ki bi v tem obdobju podrobneje poznal razmere v tej dejavnosti ali delal znotraj nje (glej denimo Žnideršič 2003). Omenjeni indikatorji namreč niso zaznali dveh vrst težav, s katerimi so se tedaj soočali slovenski knjižni založniki: zaradi tradicionalno nizkih naklad in posledično visokih proizvodnih

LJUBLJANA

stroškov na enoto proizvoda, so bili njihovi dobički praviloma nizki, cene knjig pa visoke[8].

Vsaj na prvi pogled se je tako stanje zdelo tako rekoč večno, razlaga zanj pa razmeroma enostavna: govorcev in s tem potencialnih kupcev knjig v slovenščini je le dobra dva milijona, možnosti, da bi se njihovo število fizično povečalo, pa so videti minimalne, saj se je število rojstev v Sloveniji znižalo z 29.902 leta 1980 na 17.477 leta 2000 (Statistični letopis 2002, str.91). Prav tako je razpad Jugoslavije za dobro desetletje ustavil poskuse slovenskih založnikov, da bi se z izdajami v srbščini in hrvaščini razširili na trge Jugovzhodne Evrope.

Seveda pa je to le ena plat medalje: kot bomo pokazali v poglavju 3.2.2, se je povpraševanje po knjigi v devetdesetih letih v Sloveniji pomembno povečalo, ne glede na stabilno število govorcev slovenščine. Naša hipoteza bo, da predvsem zaradi vključevanja vedno večjih delov prebivalstva v izobraževalni proces. Vendar so, kot bomo videli, založniki iz teh procesov iztržili malo, saj je povečanemu povpraševanju po knjigi zadostilo predvsem drastično povečanje knjižnične izposoje, ki se je, paradoksno, povečevala celo ob padanju prodaje knjig. Vse to pa seveda pomeni, da so rast knjižnega trga, poleg objektivno majhnega števila prebivalcev Slovenije, omejevale še knjižnična usmerjenost večine bralcev in bralk ter nesposobnost založnikov, da bi najprej doumeli in v svoj komercialni prid obrnili dejstvo, da se je skozi vsa devetdeseta leta interes za knjigo v Sloveniji očitno večal: to pa so vsekakor razmere, zaradi katerih je, ne glede na indikatorje iz Turkuja, slovensko knjižno-založniško industrijo v devetdesetih težko imeti za visoko kompetitivno.

Še dodatno pa kompetitivnost slovenskega knjižnega trga znižuje dejstvo, da prodajo slovenski založniki skozi maloprodajno mrežo le 35% svoje produkcije, kar seveda pomeni, da morajo poleg knjigarniških vzdrževati še druge prodajne poti: tako je bilo v devetdesetih letih in tako je tudi leta 2004,

---

8 Sredi devetdsesetih let, ko je nastajala raziskava v Turkuju, v Sloveniji še ni bilo tehnologije tiska po naročilu, ena od temeljnih lastnosti klasične ofsetne tiskarske tehnike pa so razmeroma visoki fiksni stroški: nižje kot so torej naklade, višji so proizvodni stroški na enoto proizvoda. Vsaj pri izdajanju prevodov ilustriranih knjig, so slovenski založniki to težavo razmeroma uspešno rešili s koprodukcijskim tiskom, pri katerem tiskar natisne več jezikovnih inačič iste knjige, in to tako, da pri tem v tiskarskem stroju menjava le črne plošče z besedilom, priprava stroja za barvni tisk pa je – ker imajo vse knjige enak prelom – za vse izdaje samo ena, saj plošče z barvnim gradivom ostajajo ves čas v tiskarskem stroju. Glede na relativno odprtost jugoslovanskega gospodarstva, so slovenski založniki in tiskarji s to tehniko začeli eksperimentirati že sredi šestdesetih let prejšnjega stoletja. Ti procesi so, glede na politične in gospodarske pretrese druge Jugoslavije, imeli svoje vzpone in padce, tako da so se koprodukcijski tiski kot del vsakdanjega življenja večine večjih slovenskih založnikov ustalili šele v osemdesetih in devetdesetih letih, ko se je Slovenija politično in gospodarsko stabilizirala. Povsem možno je, da bo tisk po naročilu, ki s pomočjo digitalne tehnologije pomembno niža fiksne stroške pri tisku, bistveno zmanjšal stroškovne težave, ki jih slovenskim založnikom povzročajo nizke naklade; seveda pa ta tehnologija ne bo odpravila tistega dela fiksnih stroškov, ki je potreben za sam razvoj knjižne vsebine. Dokler pa se to ne zgodi, je več kot na mestu sklep, da zaradi demografskih, tehnoloških in kulturnih razlogov, ki jih indikatorji študije iz Turkuja niso zazanali, slovensko založništvo ostaja obsojeno na relativno nizke dobičke, ki so posledica nizkih naklad. Še več: po osebni izkušnji avtorja teh vrstic, so bili slovenski založniki sredi devetdesetih let prepričani, da nimajo prav nobene možnosti, da bi se njihov trg povečal, s tem pa tudi njihovi dobički.

ko nastaja pričujoče besedilo. Razlogi za to se slej ko prej skrivajo v slabem vodenju največjih slovenskih knjigarniških mrež in – v primerjavi z Zahodno Evropo – z razmeroma poznim nastankom velikih nakupovalnih središč, v katerih so svoj tržni prostor pod soncem našle tudi knjige. Poleg tega ne gre prezreti, da okoli 60% Slovencev in Slovenk živi v krajih z manj kot 5.000 prebivalci; po nenapisanem pravilu naj bi ta številka predstavljala tisto spodnjo mejo, ki še dopušča ekonomsko rentabilno delovanje knjigarn (več o tem glej Kovač, 2002).

Številke glede knjigarniške prodaje so v Evropski zvezi pomembno višje: najmanj knjig se skozi maloprodajno mrežo proda v Luksemburgu (45%), na Finskem (50%), Portugalskem (57%) in Švedskem (58); na vrhu te lestvice so Danska (80%), Velika Britanija (78%) in Nemčija (74%) (Competitiveness, 54). Vse to pa seveda pomeni, da so, v primerjavi s svojimi evropskimi kolegi, slovenski založniki morali porabiti neprimerno več energije, časa in s tem seveda tudi denarja za razvoj drugih prodajnih poti. S tega zornega kota ne čudi, da so kataloška prodaja, akviziterska prodaja od vrat do vrat ter prodaja po pošti v Sloveniji začele cveteti že v davnih šestdesetih letih prejšnjega stoletja; desetletje kasneje je začel po Bertelsmannovi licenci delovati tudi največji in najstarejši slovenski knjižni klub. V devetdesetih letih so te oblike prodaje nadgradile še prodaja po televiziji in internetna prodaja (glej Žniderščič, 2003). Najbolj inovativni založniki so vse te načine prodaje začeli celo povezovati v sofisticirane follow-up sisteme: potencialni kupci so najprej dobili ponudbo za nakup knjige s pomočjo običajne pošte, če nanjo niso reagirali, pa je sledil še klic po telefonu in obisk akviziterja. Tiste knjige, ki so kljub temu ostale neprodane, pa so lahko prodajno srečo preizkusile še na policah knjižnega kluba.

Skozi devetdeseta leta je ta zmes prodajnih kanalov in poti najuspešnejših založnikov nedvomno omogočala visoko prodajo in dober letni promet. Toda, hkrati so slovenski založniki poslovali s primerjalno zelo visokimi stroški: za razliko od tistih svojih evropskih kolegov, ki so tri četrtine ali celo več knjig prodali po zgolj enem, skupnem prodajnem kanalu, so morali vsak zase vzdrževati pravo paleto prodajnih poti, ki so seveda uspešno delovale le, če so bile ustrezno kadrovsko in informacijsko pokrite. Še bolj naravnost povedano, za to, da prodajo knjige, ki jih izdajo, potrebujejo slovenski založniki več ljudi in močnejšo informacijsko podporo kot njihovi kolegi v ostalih evropskih državah. Zato je na mestu sklep, da so zaradi objektivnih razlogov režijski stroški na glavo zaposlenega v slovenskem založništvu višji kot v tistih založništvih, kjer prevladuje le en prodajni kanal, in kjer mreža knjižnih distributerjev poslovno sodeluje z vsemi založniki, zaradi česar ni potrebe, da bi vsaka založba ustvarjala svojo logistiko(več o tem glej Kovač 2001, 2002).

3.2.1 Dohodkovna uspešnost in maloprodaja

Na tej točki velja opozoriti na dve lastnosti prvih petih prihodkovno najbolj uspešnih evropskih založniških industrij. Prvič, prve štiri med njimi v Pirini raziskavi (Nemčija, Nizozemska, Italija in Velika Britanija) so v obdobju, ki ga je zajela raziskava, prodale več kot 70% knjig v maloprodaji, torej po eni sami prodajni poti; sledi jim Španija z 58% (Competitiveness 2003, 12, in Competitiveness 2000, 54). Drugič, vseh pet jih deluje na trgih, ki so po evropskih merilih veliki in zato – za razliko od denimo slovenskih založnikov – nimajo težav z majhnimi nakladami. Vse to nas usmerja k sklepu, da v evropskem knjižnem založništvu obstoji povezava med velikostjo trga, odstotkom knjig, prodanih v maloprodaji in prihodkovno uspešnostjo.

Seveda pa bi se zmotili, če bi predpostavili, da imajo vsi založniki, ki delujejo na razmeroma majhnih trgih, podobne težave z maloprodajo, kot smo jih opazili v Sloveniji. Danska in Finska denimo, imata obe po pet milijonov prebivalcev, vendar proda Finska po maloprodajnih kanalih 50% knjig, Danska pa 80%. Na podlagi vsega prej povedanega, ne preseneča, da je produktivnost danskega založništva višja od produktivnosti finskega (Competitiveness 2003, 56), kar seveda pomeni, da razlogov za moč posameznega prodajnega kanala v danem knjižnem založništvu ne gre iskati le v soodvisnosti od velikosti trga, ampak tudi v specifičnih kulturnih in zgodovinskih okoliščinah. Ne gre namreč spregledati, da se je na Finskem stagnacija knjigarniške prodaje začela leta 1971, ko so knjigarnarji in založniki ukinili fiksne cene, uvedene davnega leta 1908 (več o tem glej Stockmann et.al., 2002, 24).

Na podlagi vsega povedanega lahko torej zaključimo, da gola prihodkovna uspešnost pove malo o stroških poslovanja založnikov in o njihovih dobičkih, zato podatka o njej ne gre jemati za suho zlato. Podobno nam število letno izdanih novih naslovov na milijon prebivalcev pove veliko o diverzificiranosti knjižne ponudbe v posamezni deželi, zelo malo pa o povprečni dobičkonosnosti izdanih naslovov – in lahko celo zamegli dejstvo, da te donosnosti sploh ni ali pa je negativna.

Slovensko knjižno založništvo nam tudi v potrditev teh dveh tez ponuja nekaj zanimivih zgledov. Domnevamo namreč lahko, da so, soočeni z visokimi režijskimi in prodajnimi stroški, slovenski založniki v devetdesetih letih poskušali povečati svoje prihodke z vedno večjim številom novo izdanih naslovov. Ta proces je še spodbudilo dejstvo, da se je knjižni trg s padcem socializma v celoti liberaliziral, uvedba novih, digitalnih tiskarskih tehnologij in osebnih računalnikov pa je revolucionarno poenostavila in pocenila fizično proizvodnjo knjig. Število letno izdanih naslovov se je tako v Sloveniji podvojilo, z 2.000 leta 1990 na 4.000 leta 2000 (natančni podatki so na voljo v statističnem letopisu). Vendar pa knjižni trg na to povečano ponudbo ni ustrezno reagiral: tako leta 2000 kot leta 1990 so slovenski založniki prodali okoli šest milijonov

knjig, kar seveda pomeni, da se je povprečna naklada izdanega izvoda v tem času prepolovila[9], s tem pa so se seveda povečali fiksni stroški na enoto proizvoda, kar je, domnevamo, negativno vplivalo na dobičke založnikov (več o tem glej Analiza, 2002, in Kovač, 2002). Za povrh pa vsa dejavnost med leti 1997-2000 beleži negativno rast (-1.8%, več o tem glej Analiza 2002). Skratka, če bi jih aplicirali tudi na obdobje okoli leta 2000, bi indikatorji iz Turkuja pokazali precej drugačno sliko kot nekaj let prej[10]: ne samo torej, da je na mestu sklep, da so ti indikatorji nezanesljivi, slovenska zgodba nas tudi opozarja, da je več kot tvegano kompetetivnost založniške industrije meriti s podatki iz kratkega, dvoletnega obdobja, saj nam to ne omogoča razumeti dolgoročnejših trendov, ki odločilno naddoločajo to dejavnost.

3.2.2 Dohodkovna uspešnost in knjižnične izposoje

Kot smo opozorili že v poglavju 3.1, bi bilo napačno predpostaviti, da sta bila v Sloveniji padec naklad in nasploh prodaje knjig v drugi polovici devetdesetih posledica zmanjšanega zanimanja za knjigo. Knjižnične statistike namreč kažejo, da se je med leti 1990-2000 število članov knjižnic povečalo za 100%, število knjižničnih izposoj pa za 150%: tako je bilo v slovenske javne knjižnice leta 1990 vpisanih 314.000 ljudi, leta 2002 pa 486.000, ki so si leta 1990 izposodili 7.931.000 knjižničnih enot, leta 2000 pa 19.351.000 (več o tem glej Statistični letopis 2002, 169-170).

Vsaj doslej se še nobena resna empirična raziskava ni ukvarjala z vprašanjem, zakaj je slovenski komunikacijski krog knjige tak, kot je, in od kje to razpiranje škarij med naraščanjem knjižnične izposoje in padanjem naklad izdanih knjig. Precej jasen pa se zdi odgovor na vprašanje, od kje tako povečano zanimanje za knjige: po podatkih popisa iz leta 2002, se je število ljudi s končano visokošolsko izobrazbo med leti 1991-2002 povečalo za dve tretjini. Še bolj zanimiv je podatek o naraščanju števila ljudi s končano srednješolsko in visokošolsko izobrazbo za obdobje zadnjih tridesetih let, saj se je njihovo število povečalo s 343.071 leta 1973 na 1.039.359 leta 2002 (Statistični letopis, str.170). Ker nam raziskava Knjiga in bralci hkrati (glej predvsem Knjiga in bralci 4, 1999) kaže, da ljudje, ki imajo zgolj osnovnošolsko izobrazbo ali manj, knjig ne berejo in ne kupujejo, je več kot na mestu sklep, da se je potencialni volumen slovenskega knjižnega trga v letih 1973-2003 z drastičnim izboljšanjem izobrazbene strukture prebivalstva povečal za dve tretjini, ne glede na to, da je

---

9 Podobne trende so opazili tudi na madžarskem knjižnem trgu, ki je, poleg polskega, statično daleč najboljše obdelan med vsemi novimi članicami EU: povprečna naklada na madžarskem izdanih knjig, se je znižala z 14.300 leta 1989 na 4.458 leta 2002 (Publishing Market Watch, 53). Za ostale tranzicijske države tovrstni podatki žal niso na voljo.

10 Tako denimo raziskava Publishing Market Watch navaja, da se je promet knjižnega založništva spustil pod manj kot odstotek BDP (28).

število prebivalcev Slovenije v tem obdobju ves čas bolj ali manj enako. Na tovrstno povezavo med stopnjo izobrazbe in branjem knjig nas opozarjajo tudi evropski podatki, saj ima denimo na Švedskem, Finskem, Danskem in v Veliki Britaniji srednješolsko izobrazbo več kot 75% ljudi: v teh deželah na leto več kot 70% ljudi prebere eno ali več knjig, medtem ko na Portugalskem, kjer ima srednješolsko izobrazbo le 21% ljudi, kar 67% ljudi na leto ne vzame v roke nobene knjige (prim. Publishing Market Watch, 58 in 75).

Vse to pa seveda pomeni, da se je v zadnjih tridesetih letih pomembno spremenil družbeni in kulturni kontekst, v katerem v Sloveniji deluje komunikacijski krog knjige, to pa je pomembno vplivalo na način delovanja njegovih posameznih elementov.

Razmerje med prodajo knjig in knjižničnimi izposojami in njegov vpliv na knjižno založništvo postaneta še bolj protislovna, če ju skušamo razumeti v širšem evropskem kontekstu. Kot smo videli zgoraj, je študija, ki jo je izvedla Pira, nacionalne evropske založniške industrije glede dohodkovne uspešnosti razdelila na zelo uspešne (Nemčija, Velika Britanija, Nizozemska, Italija in Španija), povprečno uspešne (Belgija, Finska, Francija, Švedska, Portugalska, Danska) in podpovprečno uspešne (Irska) (Comptetitiveness 2003, 12)[11]. Na podoben način je mogoče razporediti evropske države tudi glede knjižničnih izposoj. Tako je denimo leta 1997 obstajala precej velika skupina držav, v kateri so si prebivalci per capita izposodili okoli pet knjig (med drugimi Švedska, Belgija, Islandija, Francija, Norveška), sledila ji je podobno velika skupina držav z manj kot eno knjižnično izposojo na glavo prebivalca (med drugimi Italija, Irska, Nemčija, Španija), na čelu obeh skupin pa so bile države z več kot petimi izposojami per capita, kjer sta še posebej izstopali Finska z dvajsetimi in Danska s petnajstimi izposojami (več o tem glej Stockmann et al., 2002, 31).

Če te podatke križamo, dobimo zanimiv rezultat: tri od petih prihodkovno zelo uspešnih nacionalnih založniških industrij se nahajajo v državah z najnižjo knjižnično izposojo v Evropi, po drugi strani pa so vse države z visoko izposojo (Danska, Finska), ogromna večina držav z povprečno izposojo (Švedska, Francija, Belgija) in ena z nizko (Portugalska) po prihodkovni uspešnosti zgolj povprečne.

Vsaj po naši vednosti ni še nihče v Evropi in ZDA opravil resne raziskave o možnih ekonomskih povezavah med knjižnično izposojo in prihodkovno uspešnostjo založniških industrij: to področje ostaja še ena od mnogih črnih lukenj v raziskovanju knjige kot medija in knjižnega trga. Čeprav so zato tudi zgornje primerjave narejene na podlagi podatkov, ki ne dopuščajo nedvoumnih sklepov, lahko po našem mnenju kljub temu opozorimo, da je iz njih dovolj

---

[11] Kot je bilo omenjeno že uvodoma, se raziskava Publishing Market Watch izogiba tovrstvnim klasifikacijam, in primerja uspešnost založniških industrij zgolj znotraj posameznih podatkov. Seveda pa nam ti kažejo podobno sliko: če denimo stare članice EU primerjamo po ustvarjeni dodani vrednosti, je vrstni red podoben, le da med najbolj uspešnimi državami Belgija zamenja Nemčijo, med najmanj uspešnimi pa Portugalska Irsko (Publishing Market Watch, 31).

jasno razvidno, da prihodkovna uspešnost založniške industrije in visoko število knjižničnih izposoj ne gresta skupaj, saj ima večina držav z visokim ali nadpovprečnim število knjižničnih izposoj dohodkovno zgolj povprečno uspešno založniško industrijo. Ekstremen primer pri tem pa je vsekakor Slovenija, kjer v zadnjih letih slej ko prej lahko govorimo o dohodkovno podpovprečno uspešni založniški industriji in nadpovprečnim številom knjižničnih izposoj[12]. Avtor teh vrstic je zato že pred nekaj časa tvegal tezo, da je pri nas knjižnična izposoja nadomestek za založniško produkcijo visoko nakladnih in cenovno dostopnih knjižnih uspešnic (Kovač, 2002).

Na osnovi teh primerjav zato lahko sklenemo, da so knjižnice s stabilno in bogato politiko knjižničnih nabav tudi v Evropi pomemben vir založnikovih prihodkov, za povrh pa tudi pomembno prispevajo k utrjevanju bralne kulture, ki je seveda še kako pomemben – recimo temu tako – infrastrukturni predpogoj obstoja vsake založniške industrije. Tam, kjer so ga uvedli, ta pozitiven učinek knjižnic na založniško industrijo slej ko prej še dodatno utrjuje knjižnično nadomestilo, saj delno razbremenjuje finančne obveznosti založnikov do avtorjev.

Toda, na podlagi zgornjih primerjav, bi lahko tvegali tudi sklep, da od določene točke naprej založniki od knjižničnih izposoj nimajo več neposredne finančne koristi, saj so, vsaj v EU, dohodkovno najbolj uspešne tiste založniške industrije, ki delujejo v državah z nizko knjižnično izposojo. V slovenskem primeru pa nam visoke številke o knjižnični izposoji slej ko prej pričajo tudi o zamujenih priložnostih založnikov, ki niso znali izkoristiti povečanja potencialnega volumna trga, na katerem so delovali: izjemna uspešnost časopisne prodaje knjig, kot se je razvila v prvi polovici leta 2004, nas v tem mnenju samo še dodatno utrjuje, saj je jasno dokazala, da so ljudje v Sloveniji pripravljeni kupovati leposlovne knjige tudi v nekaj deset tisoč izvodih naklade, če so te poceni in na voljo na dovolj velikem številu maloprodajnih mest. Pojav tovrstne prodaje knjig je tako potrdil pravilnost teze, da je v Sloveniji prostor za množično in poceni knjigo – hkrati pa je na paradoksen način za nazaj dokazal tudi to, da klasični knjižni založniki za tako prodajo skozi vsa devetdeseta leta niso imeli na razpolago ustreznih orodij[13] in je torej na nek način logično, da jo je vsaj deloma nadomestila knjižnična izposoja.

---

12 Seveda pa bi, če bi hoteli bolj natančno ugotoviti razmerje med prodajo in izposojo knjig, za evropske države potrebovali bistveno bolj natančne podatke, ki trenutno niso na voljo: morali bi vedeti, kaj v posamezni državi pomenijo knjižnični odkupi glede na promet založniške industrije, ter poznati vsaj še razmerje med per capita prodajo knjig in per capita izposojo; na tej osnovi bi skozi primerjave med različnimi evropskimi državami lahko razvili indikator, s katerim bi lahko ocenili razmerje med dohodki založnikov in številom knjižničnih izposoj. Žal trenutno tovrstni podatki niso na voljo za večino novih in starih članic evropske unije.

13 Seveda pa je težava v tem, da so časopisni založniki lahko uporabili distribucijski kanal, ki klasičnim knjižnim založnikom ni na voljo, nizke cene pa so dosegli s parazitiranjem minulega dela založnikov, saj so izdajali zgolj ponatise, kjer uredniškega in lektorskega dela ni bilo več treba opraviti, pa tudi avtorski honorarji so bili nižji. S tega zornega kota lahko morda celo govorimo o nelojalni konkurenci. Je pa nedvomno prednost te akcije to, da je knjigo dokončno vzpostavila kot tržni predmet, ki je naprodaj na enak način, kot vsi ostali tržni predmeti (več o tem glej Kovač, 1997)

Pri tem velja opozoriti še na eno zanimivo značilnost knjižničnih izposoj: vsaj v Evropi so te praviloma najvišje v majhnih državah, saj med državami z najvišjo per capita izposojo prevladujejo take z manj kot deset milijonov prebivalcev, v njih pa praviloma govorijo jezike, ki založnikom ne omogočajo, da bi svoje knjige izvažali in s tem višali njihove naklade (Finska, Danska, Švedska, Estonija, Islandija, Slovenija, Latvija, Belgija, Luksemburg in Litva). Predpostavimo torej lahko, da je v majhnih jezikovnih skupnostih v Evropi poraba knjig bolj knjižnično orientirana, kar je, domnevamo, predvsem posledica dolgoročne kulturne politike v teh državah, ki želi s knjižničnimi odkupi in dobro delujočo mrežo knjižnic zagotavljati pogoje za normalen razvoj nacionalnega jezika; podobne trende, mimogrede bodi povedano, ugotavlja tudi raziskava Publishing Market Watch, ki opozarja, da je v novih članicah (ki so z izjemo Poljske vse majhne države) »opazen močan trend naraščanja knjižnične izposoje« (glej Publishing Market Watch, 38). Je pa seveda več kot zanimivo, da med malimi državami ni drugih podobnosti glede delovanja komunikacijskega kroga knjige, saj je, kot smo videli, povsem na vrhu držav z visoko knjižnično izposojo Finska, kjer prodajo zgolj 50% knjig skozi knjigarne, tesno pa ji sledi Danska, kjer je, ravno obratno, knjigarniška prodaja knjig prevladujoča.

3.3 Raziskovanje knjige v EU: nekaj predlogov za nove indikatorje

Česa se torej lahko naučimo iz vseh teh primerjav? Predvsem in najprej tega, da nas prav slovenski zgled uči, da velja biti zelo previden, kadar iščemo povezave med številom izdanih naslovov, dohodkovno uspešnostjo in kompetitivnostjo posamezne založniške industrije, saj se za bleščečimi številkami lahko skriva neprimerno manj bleščeča realnost, izražena v visokih režijskih in proizvodnih stroških na enoto proizvoda, zaradi česar je lahko posamezna založniška industrija neprimerno manj kompetitivna, kot bi to sicer pokazali indikatorji iz Turkuja. Na podlagi vsega, kar smo povedali, lahko torej domnevamo, da bi za merjenje kompetitivnosti posamezne založniške industrije potrebovali dodatne indikatorje, s katerimi bi lahko povezali velikost trga s povprečnim zaslužkom na izdani izvod.

Pri tem pa ne gre spregledati niti tega, da slovenski zgled opozarja, da je večjemu povpraševanju po knjigah mogoče zadostiti tudi drugače kot s povečano prodajo knjig. Še več, možno je celo to, da večje povpraševanje po knjigah ne prinese resnejše neposredne finančne koristi založniški industriji, saj se za uspešno in proračunsko financirano knjižnično mrežo lahko skriva prodajno razmeroma neuspešna zasebna založniška industrija.

Sklep za splošno rabo je torej več kot jasen: ko se ukvarjamo z analizo knjižnega trga, nikakor ne smemo pozabiti na učinke, ki ga ima nanj knjižnična izposoja, kot so to storili avtorji turkujske in londonske študije.

Končno pa velja opozoriti še na to, da – razen velikosti knjižnega trga – evropskih založniških industrij ne obvladuje notranja logika, ki bi jih silila, da bi delovale na enak način. Ravno obratno, v načinih delovanja evropskih založniških industrij obstojijo velike razlike, za katere se zdi, da so naddoločene z njihovim zgodovinskim, kulturnim, družbenim in političnim kontekstom. Zato sta zgodovina knjige in kulturološke študije nepogrešljivi stranski disciplini pri vsaki resni, tudi ekonomski, analizi delovanja posameznega knjižnega trga. Povsem banalno rečemo, če bi založniške industrije hoteli primerjati tako, kot so si zamislili avtorji londonske in turkujske študije, bi potrebovali indikator, ki bi izmeril kulturni kontekst, v katerem delujejo.

3.3.1 Proizvodni stroški in merjenje uspešnosti prodaje

Vsaj na prvi pogled se zdi, da je lažje razviti indikator, ki bi denimo povezal založniške prihodke z velikostjo trga, kot pa »izmeriti« kulturni kontekst posamezne založniške industrije. Toda, glede na pomanjkanje ustrezno zbranih podatkov, se zdi v tem trenutku tudi prvo izjemno težka naloga[14]: še več, zdi se, da so avtorji londonske in turkujske študije potegnili maksimum iz tistega, kar so imeli na voljo.

Seveda pa, vsaj v teoriji in na dolgi rok, tudi bolj učinkovito merjenje kompetitivnosti knjižnega založništva in primerjanje statusa knjige v različnih družbah ni nekaj nemogočega: še več, dostopnost bolj uporabnih podatkov je vsaj načeloma odvisna zgolj od odločitve založnikov v različnih evropskih državah, ali tovrstne primerjave potrebujejo ali ne. Noben založnik namreč ne more uspešno opravljati svojega posla, če nima pregleda nad svojimi letnimi prodajnimi in proizvodnimi stroški ter nad svojim letnim prometom: razlog, zakaj takih podatkov nimamo dostopnih v kumulativni obliki za posamezno

---

[14] Vsaj teoretično bi bilo tak indikator enostavno izdelati: v ta namen bi lahko uporabili kar dobri stari založniški multiplikator, ki ga založniki tradicionalno uporabljajo za izračun maloprodajnih cen knjig, tako da z njim pomnožijo proizvodne stroške. Multiplikator je izračunan tako, da potem tako nastala cena pokrije tudi vse ostale založniške stroške, vključno s prodajnimi in režijskimi stroški ter ceno kapitala (običajno se tak multiplikator giblje med 3 in 5). Naša predpostvka je, da bi učinkovitost posamezne založniške industrije lahko merili na podoben način, tako da bi vse njene letne proizvodne stroške delili z njenim letnim prometom in tako dobljen rezultat otežili z velikostjo knjižnega trga (pri izračunu katere bi slej ko prej morali upoštevati tudi izobrazbeno strukturo in kupno moč prebivalstva) in s prodajnimi stroški, izraženimi v številu prodajnih poti. Ali, če to ponazorimo s konkretnim zgledom: čeprav ni dvoma, da je razmerje med maloprodajnimi cenami in proizvodnimi stroški pri različnih knjižnih žanrih različno, lahko predpostavimo, da bo založniška industrija, v kateri prevladujejo ilustrirane knjige z visokim razmerjem med maloprodajnimi cenami in proizvodnimi stroški, ki jih prodajajo predvsem po enem prodajnem kanalu, prihodkovno bolj uspešna kot založniška industrija, v kateri prevladujejo denimo leposlovne knjige z nizkim razmerjem med maloprodajnimi cenami in proizvodnimi stroški in z veliko prodajnimi potmi. Indikator, ki bi kazal razmerje med temi stroški in številom prodajnih poti, bi zato kazal tudi razmerje v prihodkovni uspešnosti obeh založniških industrij. Toda, če bi obstajali dve založniški industriji z enakim tovrstnim razmerjem, a z različno velikima knjižnima trgoma, bi založniška industrija z velim trgom slej ko prej na njem prodala več knjig, zato bi bila njena prihodkovna uspešnost večja; od tu potreba po ponderiranju tako dobljenega podatka z velikostjo knjižnega trga.

nacionalno založniško industrijo, se torej skriva edino in zgolj v nepripravljenosti založnikov, da bi te podatke zbirali v okviru svojih stanovskih združenj ali državnih statistik – in pa seveda v pomanjkanju ustrezne metodologije, ki bi tako zbiranje omogočala. Brez spremembe odnosa založnikov do lastne dejavnosti nadaljnje primerjalno raziskovanje evropskih knjižnih trgov in merjenje kompetitivnosti založniških industrij zato nimata pretiranega smisla, saj nam, kot smo videli na primerih turkujske in londonske študije, prinašata vprašljive rezultate, ki za visoko kompetitivno lahko razglasijo tudi založniško industrijo z nizkimi dobički.

3.3.2 Merjenje družbenega konteksta

Kot že omenjeno, pa bi bilo, tudi če bi bili bolj verodostojni, tovrstne podatke zares mogoče razumeti le, če bi jih premerili še skozi družben kontekst, v katerem delujejo posamezne založniške industrije. Razlike v številu prodajnih kanalov, razlike v razmerjih med knjižničnimi izposojami per capita in prodaji knjig per capita, močna naddoločenost evropskih založniških industrij z nacionalnimi jeziki, število letno na novo izdanih naslovov na milijon prebivalcev, soodvisnost med knjigo in drugimi mediji – vsa ta razmerja in lastnosti, tako različna iz enega v drug del Evrope, so rezultat specifičnih kulturnih, družbenih in političnih okoliščin, na katere po našem mnenju najbolj vplivajo število govorcev jezika, v katerem deluje posamezna založniška industrija, njihova izobrazbena struktura, GDP na glavo prebivalca, merjen po pariteti kupne moči, ter razširjenost telekomunikacijske infrastrukture ter drugih elektronskih in tiskanih medijev. Ustvariti iz teh podatkov ustrezen indikator za merjenje konteksta založniške industrije pa je seveda naloga, ki presega ambicije pričujočega pisanja.

Ne glede na to pa smo seveda prepričani, da je nadaljnje raziskovanje in razmišljanje v tej smeri še kako smiselno – in to ne samo zaradi tega, ker nam omogoča razumeti vlogo knjige v posamezni družbi, ampak tudi zato, ker tiskana knjiga vsaj zaenkrat ostaja glavni nosilec znanja tudi v sodobnih informacijskih družbah. Povedano drugače, analiza knjižnega trga in delovanje knjige kot medija nam na široko odpira vrata v razumevanje načinov, na katere ljudje v sodobnih družbah izmenjujejo znanje in ideje, s čimer si na široko odpiramo vrata v razumevanje infrastrukture fenomena, ki ga v popularnem dnevnopolitičnem žargonu imenujemo družba znanja.

Razumevanje tega, zakaj se raziskovanje knjige in knjižnega založništva doslej ni vzpostavilo kot akademska disciplina, je zato zgolj prvi korak k vzpostavitvi tistega, kar bi pogojno lahko imenovali študij knjige ali knjižne študije; cvetenje razmišljanj o tem na različnih evropskih in ameriških univerzah (glej Rose, 2002) nam kažeta, da v Sloveniji glede tovrstnih iskanj nikakor

nismo osamljeni. Koristi od takega načina razmišljanja pa so že zdaj nesporne - če zaradi drugega ne, že zato, ker nam tudi v sedanji rudimentarni in nerazdelani obliki mednarodne primerjave kažejo, da nam gre glede porabe knjig bolje, kot bi marsikdo verjel, da pa smo glede načina, kako dostopamo do knjižnih vsebin, v Evropi nekaj tako posebnega, kot smo bili to samo še v dobrih starih časih, ko je Edvard Kardelj izumljal samoupravni socializem.

Viri:

Analiza stanja in razvojnih možnosti slovenskega založništva z vidika izboljšanja notranje učinkovitosti in možnih podpornih ukrepov vlade : material za razpravo. [Ljubljana]: GZS Združenje za tisk in založništvo in CIC, julij 2002.

Anderson, B. 2002. *Imagined Communities.* London: Verso.

Briggs, A., Burke, P. 2002. *A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet.* Cambridge: Polity.

The Competitiveness of the European Book Publishing industries. 2000. Prepared by Media Group, Business Research and Development Centre, Turku School of Economic and Business Administration. Luxembourg: Office for Official Publications of European Communities.

Darnton, R. 1990. *The Kiss of Lamourrette.* New York: W.W.Norton.

Dessauer, J. 1993. *Book Publishing: The Basic Introduction.* New Expanded Edition. New York: The Continuum Publishing Company.

Eliot, S.J. 2003. Continuity and Change in British Publishing, 1770-2000. *Publishing Research Quarterly,* Summer, 19/2.

The EU Publishing Industry: an Assessment of Competitiveness 2003. Prepared by Pira International. Luxembourg: Office for Official Publications of European Communities.

Febvre, L., Martin H.J. 1976. *The Coming of the Book.* London: Verso.

Fischer, S.R. 2003. *A History of Reading. London:* Reaktion Books.

Halsey, A.H., Lauder, H., Brown, P., Stuart Wells, A. 1997. *Education. Culture, Economy, Society.* Oxford: Oxford University Press.

Kovač, M. 1997. Slovensko založništvo med nekapitalizmom in antikapitalizmom. *Teorija in praksa,* let. 39, št. 3, str. 433-453.

KOVAČ, M. 2001. Slovensko in evropsko knjižno založništvo : stagnacija pod plaščem odličnosti?. *Knjižnica,* let. 45, št. 1-2, str. 81-98.

KOVAČ, M. 2002. Meje rasti : nekaj korakov k metodologiji raziskovanja knjižnega založništva. *Knjižnica,* let. 46, št. 4, str. 43-63.

KOVAČ, M. 2002a. The state of affairs in post-communist Central and Eastern European book industries. *Publishing Research Quarterly,* letn. 18, št. 3, str. 43-53.

Publishing Market Watch. Sectoral Report 2: Book Publishing. 2004. Prepared by Turku School of Economics and Business Administration and Rigstcom Ltd, London. Bruxelles: European Commision.

Rose, J. 2003. The Horizon of a New discipline: Inventing Book Studies. *Publishing Research Quarterly,* letn.19, št. 1.

Statistical Yearbook. Ljubljana: Statistical Office of the Republic of Slovenia.

Stockmann, D, Bengston, N., Repo, Y. 2002. *The Book Trade in Finland* [online] (uporabljeno: 2005-04-28). Dostopno na URL: htpp://www.minedu.fi/opm/kultt/uuri/kirjasuomessapaivitys.pdf

Žnideršič, M. 2003. An Island of Peace Braces for its first Squalls. *Logos,* letn. 14, št. 1, str. 41-44.

Vlasta Zabukovec

EKSPERIMENTALNA METODA

Eksperiment je metoda, ki omogoča preverjanje vzročno-posledičnih odnosov oz. vplivov neodvisne spremenljivke na odvisno (A. Davis, 1995). Najenostavnejši primer predstavlja primerjanje delovanja dveh skupin, kjer je ena podvržena vplivu eksperimentalne (neodvisne) spremenljivke (npr. drugačnim pogojem dela, drugačni razporeditvi gradiva…) druga pa ne; zato zaznane razlike med skupinama (odvisna spremenljivka) pripišemo delovanju uvedene spremenljivke.

V bibliotekarstvu lahko eksperiment uporabljamo pri:

- preverjanju novih tehnik razvijanja, vzdrževanja in uporabe knjižnih zbirk;
- identifikaciji slabše definiranih ali celo do zdaj nepoznanih bibliotekarskih ali informacijskih fenomenov;
- raziskovanju pogojev, ko se določeni bibliotekarski ali informacijski fenomeni pojavljajo (Busha in Harter, 1980).

Lahko bi rekli, da je eksperiment definiran kot raziskovalna situacija, kjer raziskovalci natančno določijo oz. kontrolirajo pogoje, v katerih raziskovanje poteka. To pomeni, da spremljajo učinek uvedene spremenljivke na delovanje ene ali več eksperimentalnih skupin. Učinke ostalih spremenljivk, ki bi lahko vplivale na rezultate, pa je potrebno minimalizirati z dobrim eksperimentalnim načrtom.

Subjekt eksperimenta je osnovna enota, na kateri eksperiment poteka. Znotraj družboslovnih in humanističnih strok je to posameznik oz. skupina; v bibliotekarski znanosti so to lahko, npr. uporabniki, bibliotekarji. Pri tem se je potrebno zavedati, da je zaradi moralnih in etičnih načel delovanja in raziskovanja manipulacija z ljudmi nedovoljena, kar pomeni, da morajo biti eksperimenti zasnovani tako, da to onemogočajo. Seveda je, tako kot pri vseh drugih raziskovalnih pristopih, potrebno dobiti soglasje sodelujočih oseb in nato delovati v skladu z etičnimi načeli raziskovanja. Line (1982) zatrjuje, da je lažje izpeljati eksperiment z živalmi v laboratorijski situaciji (tudi tu je potrebno upoštevat etična načela raziskovanja) kot z ljudmi v naravni situaciji, kjer je zelo težko kontrolirati vse dejavnike, ki lahko vplivajo na rezultate. Prav tako je zavedanje ljudi, da so vključeni v eksperiment, tako močan dejavnik, da lahko pomembno spremeni njihovo vedenje.

1 SPREMENLJIVKE

Spremenljivke, njihova kontrola in vplivanje na sam eksperiment, so temelj eksperimenta in razlikujejo dober eksperiment od slabega. Spremenljivka je značilnost, ki se spreminja v odnosu do človeka ali situacije, in je lahko različnih vrst in nivojev. Spremenljivka je lahko, npr. način iskanja po virih, komunikacija bibliotekarja, stopnja informacijske pismenosti itd. Pri eksperimentu ločimo dve skupini spremenljivk:

1. neodvisne,
2. odvisne.

Neodvisna spremenljivka je tista, ki jo raziskovalec uvaja v eksperimentalno situacijo. To je kontrolirana spremenljivka in raziskovalec njene učinke spremlja. Raziskovalna hipoteza predvideva, da ta spremenljivka vpliva na spremembe v vedenju, ki jih spremljamo (odvisna spremenljivka). Neodvisne spremenljivke so lahko, npr.:

- kvantitativne kot, npr. število izposojenega gradiva, število računalnikov, pogostost obiska knjižnice itd.;
- kvalitativne kot, npr. zahtevnost gradiva, kakovost storitev ipd.;
- kategorialne, kot je npr. spol, vrsta katalogov, dejavnosti v knjižnici itd.

Neodvisne spremenljivke je potrebno pazljivo izbirati, tako da jih lahko enostavno in sistematično kontroliramo znotraj eksperimenta.

Odvisna spremenljivka je tista, na katero deluje neodvisna spremenljivka in katere spremembo spremljamo oz. beležimo. Tudi odvisne spremenljivke morajo biti pazljivo izbrane, da lahko pri njih zaznavamo najmanjše spremembe, ki jih lahko spremljamo oz. merimo. Odvisne spremenljivke lahko razvrstimo v iste kategorije kot neodvisne; pogosto pa je opredelitev odvisne in neodvisne spremenljivke odvisna od raziskovalnega problema oz. postavljenih hipotez.

2 NARAVNI IN UMETNI EKSPERIMENT

Včasih je dobro ločevati med eksperimentom v naravni in umetni situaciji. Naravni eksperiment poteka v naravnem okolju oz. v takšnem okolju, ki so ga posamezniki navajeni. Če bi želeli preveriti, kako vrsta katalogov vpliva na rezultate iskanja gradiva, potem bi naravni eksperiment izpeljali v knjižnici. Uporabniki bi v eksperimentalni skupini imeli poleg listkovnih katalogov na razpolago tudi računalniške kataloge, kontrolna skupina pa samo listkovne. Nato bi preverili, kako se zadetki pri eni in drugi skupini razlikujejo oz. kako lahko računalniški katalogi vplivajo na število zadetkov.

Če pa bi želeli preveriti, kako npr. specifična veščina komunikacije bibliotekarja vpliva na zadovoljstvo uporabnikov, pa bi lahko izpeljali umetni eksperiment, tako da bi udeležence eksperimentalne in kontrolne skupine postavili v specifično učno situacijo in s pomočjo igre vlog izpeljali pogovor med bibliotekarjem in uporabnikom. V eksperimentalno skupino bi uvedli sistem postavljanja odprtih vprašanj, v kontrolni skupini pa bi bibliotekarji postavljali takšna vprašanja, kot jih ponavadi uporabljajo. Tako bi lahko ugotovili, kako odprta vprašanja vplivajo na zadovoljstvo uporabnikov.

Pri umetnem eksperimentu je pomembno predvsem to, da ustvarimo takšno okolje, ki je zelo blizu naravni situaciji. To nam omogoča prenos rezultatov eksperimenta v umetni situaciji v realno situacijo. Tako eksperiment v naravni situaciji kot tudi ta v umetni, kontrolirata pogoje v največji možni meri, vendar je potrebno povedati, da je pri slednjem to v večji meri možno doseči. To že nakazuje prednosti in slabosti ene in druge vrste eksperimenta. Zaradi večje kontrole v umetni situaciji, je možno eksperiment kadarkoli ponoviti, in dobimo zelo podobne rezultate. To ni možno pri eksperimentu v naravni situaciji. Umetni eksperiment pa tudi otežuje prenos rezultatov v naravno okolje, oz. je pri tem potrebna določena previdnost.

3 ZASNOVA EKSPERIMENTA

V eksperimentalnem raziskovanju imamo vsaj dve skupini, kontrolno in eno ali več eksperimentalnih. Kontrolna in eksperimentalna skupina morata biti v vseh ostalih karakteristikah popolnoma enaki, razen pri uvedeni eksperimentalni spremenljivki. To enakost je pri posameznikih oz. skupinah težje doseči, ker smo ljudje zelo različni, oz. ima vsak specifično kombinacijo osebnostnih lastnosti, ki se kaže v zelo individualiziranem vedenju. Zato naj bi pri izbiri skupin oz. posameznikov težili k čim večji podobnosti.

Eksperimentalno spremenljivko ali tretman uvedemo v eksperimentalno skupino. To je znotraj bibliotekarske stroke lahko: vrsta kataloga, sistem indeksiranja, vrsta navodil, gradivo, komunikacijska veščina itd. Nato spremljamo vpliv uvedene novosti, spremembe na posameznike v tej skupini. Kontrolna skupina je brez teh sprememb. Pri tem je treba zelo natančno kontrolirati pogoje; to pomeni, da se ne sme spreminjati sestava skupine, intenziteta spremenljivke ali karkoli, kar bi lahko oviralo predvideno izpeljavo eksperimenta.

V eksperimentu, kot je bilo že omenjeno, preverjamo vzročno-posledične odnose. Teoretično rečeno, kontroliramo vse neodvisne spremenljivke, razen eksperimentalne spremenljivke; učinek te spremenljivke na odvisno spremenljivko je prikazan kot razlika med opazovanimi učinki v eksperimentalni in kontrolni skupini (Busha, Harter, 1980).

4 PROCEDURA IN VODENJE EKSPERIMENTALNE RAZISKAVE

Pri eksperimentalnem raziskovanju je praviloma potrebno najti najboljšo pot, oz. narediti načrt. Vendar se je pri tem potrebno zavedati, da je socialno okolje včasih tudi malce nepredvidljivo, kar vpliva na izpeljavo eksperimenta.

Vendar ne glede na to, pa si poglejmo, kakšno proceduro eksperimentalnega raziskovanja predlagata Cohen in Manion (1995):

1. najprej je potrebno čim bolj natančno in jasno identificirati ter definirati raziskovalni problem in preveriti, ali je problem primeren za eksperimentalno metodo;

2. nato je potrebno postaviti hipoteze, ki jih želimo preveriti. To pomeni, da predvidimo odnos med odvisno in neodvisno spremenljivko. Hkrati pa poskrbimo tudi za ostale spremenljivke in jih kontroliramo. Pri definiranju spremenljivk moramo biti pozorni na to, da so merljive, oz. da lahko zaznamo njihove razlike in da so spremenljivke ustrezne, oz. veljavne v smislu fenomenov, ki jih spremljamo;

3. potrebno je določiti nivo spremljanja neodvisne spremenljivke. To pomeni, da mora eksperimentator tako variirati spremenljivko, da bo čim bolj blizu praktični situaciji;

4. potrebno je upoštevati ciljno populacijo in razsežnosti posploševanja. To pomeni, da je potrebno izbrati velikost vzorca in poskrbeti za ustrezen način vzorčenja;

5. da poskrbimo za veljavnost, je potrebno izbrati ustrezne pripomočke, s katerimi bomo zagotovili merjenje tistega, kar želimo meriti, in določimo ustrezne metode analize;

6. preden izpeljemo eksperimentalno študijo, je potrebno izvesti pilotno študijo, ki bo pokazala na možne ovire in težave, ki se lahko pojavijo;

7. izpeljava eksperimenta mora biti izvedena po točno določenih korakih, tako kot je bilo načrtovano. Nujna je standardizacija navodil, natančno določen čas posameznih sekvenc in stalno spremljanje dogajanja;

8. sledi zbiranje podatkov, analiza rezultatov in pisanje poročila. Sledimo raziskovalnemu problemu oz. postavljenim hipotezam, ki jih sprejmemo ali ovržemo in s tem damo odgovor na raziskovalni problem.

5 VRSTE EKSPERIMENTALNIH NAČRTOV

Glede na to, da je manj možnosti za čisto pravi eksperimentalni načrt, oz. da praksa redkeje dopušča pravo eksperimentalno raziskovanje, poznamo več inačic takšnega raziskovanja (Cohen, Manion, 1995):

1. predeksperimentalni načrt: ena skupina predtestiranje in potestiranje;
2. pravi eksperimentalni načrt: predtestiranje in potestiranje v eksperimentalni in kontrolni skupini;
3. kvazieksperimentalni načrt: neekvivalentni - eksperimentalna in kontrolna skupina.

5.1 Predeksperimentalni načrt

Je uporaben takrat, kadar imamo samo eno skupino, pri kateri izpeljemo začetno merjenje ali ocenjevanje določenega pojava, nato uvedemo neodvisno spremenljivko, po kateri zopet preverimo vrednosti odvisne spremenljivke. Razlika med začetnim in končnim stanjem je povzročena z delovanjem neodvisne spremenljivke.

Shematično lahko ta načrt prikažemo takole:

Predtestiranje oz. začetna meritev odvisne spremenljivke	Uvajanje neodvisne spremenljivke	Potestiranje oz. končna meritev odvisne spremenljivke

Slika 1: Shematični prikaz predeksperimentalnega načrta

Primer

V splošni knjižnici je skupina uporabnikov, pri kateri ugotovimo nizko stopnjo informacijske pismenosti. Večina njih išče gradivo z bibliotekarjevo pomočjo. Knjižnica uvede desetdnevni tečaj, vsak delovni dan, dve uri popoldne. Izberejo skupino uporabnikov, tako veliko, kot jim dopuščajo prostorske in tehnološke možnosti. V tej skupini so tisti uporabniki, ki iščejo gradivo izključno s pomočjo bibliotekarja. Po tečaju zopet preverjajo stopnjo informacijske pismenosti:, oz. ugotavljajo, koliko se je spremenilo iskanje gradiva, oz. ali se uporabniki lotijo iskanja gradiva s pomočjo katalogov. Če v knjižnici ugotovijo, da večina uporabnikov, ki so bili vključeni v tečaj, zdaj samostojno išče gradivo s pomočjo računalnika, potem lahko zaključijo, da je uvedena neodvisna spremenljivka (tečaj) delovala na odvisno (stopnja informacijske pismenosti).

5.2 Pravi eksperimentalni načrt

Ta se razlikuje od predhodnega po tem, da vključuje dve skupini, eksperimentalno in kontrolno in začetno testiranje ter končno. Tretma oz. uvajanje neodvisne spremenljivke je samo v eksperimentalni skupini. To je pravi eksperiment. Busha in Harter (1980) ga poimenujeta kot štiricelični eksperimentalni načrt. Shematični prikaz pravega eksperimenta izgleda takole.

Kontrolna skupina	Predtestiranje oz. začetna meritev odvisne spremenljivke		Potestiranje oz. končna meritev odvisne spremenljivke
Eksperimentalna skupina	Predtestiranje oz. začetna meritev odvisne spremenljivke	Uvajanje neodvisne spremenljivke	Potestiranje oz. končna meritev odvisne spremenljivke

Slika 2: Shematični prikaz pravega eksperimentalnega načrta

Primer:

Če izhajamo iz zgornjega primera, lahko načrtujemo pravi eksperimentalni načrt. Torej, ugotovili smo, da veliko uporabnikov v splošni knjižnici kaže nizko stopnjo informacijske pismenosti; gradivo iščejo izključno z bibliotekarjevo pomočjo. Zato sestavimo dve skupini z veliko stopnjo podobnosti, zato da bomo preverili, kako načrtovani tečaj vpliva na zvišanje stopnje informacijske pismenosti. Tečaja je bila deležna samo eksperimentalna skupina, deset dni, po dve uri vsak delovni dan popoldne. Po končanem tečaju ponovno preverimo stopnjo informacijske pismenosti pri obeh skupinah. Rezultati so pokazali, da eksperimentalna skupina zdaj v glavnem išče gradivo samostojno, s pomočjo računalnika, kontrolna pa še vedno išče z bibliotekarjevo pomočjo. Tako lahko potrdimo, da je uvedena neodvisna spremenljivka (tečaj) vplivala na odvisno (stopnja informacijske pismenosti).

5.3 Kvazieksperimentalni načrt

Večkrat je bilo že omenjeno, da je zelo težko izpeljati pravi eksperiment, ker je težko sestaviti enake skupine, oz. to zahteva naključno vzorčenje oz. kontroliranje vseh spremenljivk, razen eksperimentalne, ki jo načrtno uvajamo. Pri kvazieksperimentu gre tudi zato, da uvajamo neodvisno spremenljivko samo v eksperimentalno skupino. Skupine, ki jih izberemo, niso izenačene, vendar pri obeh preverjamo začetno in končno stanje. Če izenačenost skupin ni možna,

pa priporočamo, da se sestavijo skupine iz iste ciljne populacije in da zagotovimo najmanjše razlike.

Shematični prikaz za kvazieksperiment je naslednji.

Kontrolna skupina	Predtestiranje oz. začetna meritev odvisne spremenljivke		Potestiranje oz. končna meritev odvisne spremenljivke
Eksperimentalna skupina	Predtestiranje oz. začetna meritev odvisne spremenljivke	Tretma oz. uvajanje neodvisne spremenljivke	Potestiranje oz. končna meritev odvisne spremenljivke

Slika 3: Shematični prikaz kvazieksperimentalnega načrta

Primer:

V splošni knjižnici so ugotovili, da veliko uporabnikov kaže nizko stopnjo informacijske pismenosti; gradivo iščejo izključno z bibliotekarjevo pomočjo. Sestavijo dve skupini, ki nista izenačeni; zato lahko vključijo tiste, ki so pripravljeni sodelovati. Želimo preveriti, kako načrtovani tečaj vpliva na zvišanje stopnje informacijske pismenosti. Tečaja je bila deležna samo eksperimentalna skupina, deset dni, po dve uri vsak delovni dan popoldne. Po končanem tečaju ponovno preverimo stopnjo informacijske pismenosti pri obeh skupinah. Rezultati so pokazali, da eksperimentalna skupina zdaj v glavnem išče gradivo samostojno, s pomočjo računalnika, kontrolna pa še vedno išče z bibliotekarjevo pomočjo. Tako lahko potrdimo, da je uvedena neodvisna spremenljivka (tečaj) vplivala na odvisno (stopnja informacijske pismenosti). Lahko pa so na te rezultate vplivale tudi spremenljivke, npr. različnost posameznikov, ki v raziskovanem načrtu niso bile kontrolirane.

6 EVALVACIJA EKSPERIMENTA

Evalvacija vključuje preverjanje hipotez, eksperimentalnih napak, občutljivosti, notranje in zunanje veljavnosti (Busha, Harter, 1980).

Ko želimo preveriti hipoteze, pri tem mislimo preverjanje ničelnih hipotez, kar pomeni, da se naša hipoteza glasi, da ni razlik med eksperimentalno in kontrolno skupino. Zelo redko se zgodi, da razlik med skupinami ni; lahko so

razlike, povzročene z nesistematičnimi faktorji. Vendar mora raziskovalec potrditi statistično pomembne razlike med obema skupinama, ki so rezultat uvedene spremenljivke. Tako potrdimo, da je tretma, ki smo ga vpeljali (neodvisna spremenljivka), pomembno vplival na spremembe odvisne spremenljivke.

Občutljivost eksperimenta se nanaša na zaznavanje najmanjših razlik oz. sprememb. Če želimo povečati občutljivost, lahko to naredimo tudi s pomočjo povečanja števila posameznikov v skupini. S tem zmanjšamo verjetnost naključne napake ali eksperimentalne napake, ki lahko pomembno vpliva na rezultate. To seveda lahko poveča stroške eksperimenta. Drug način, ki ga lahko izberemo za zmanjševanje napake, pa je dodatna kontrola nad obema skupinama, da dosežemo čim večjo podobnost skupin. Kot pravi Line (1982), je potrebno zagotoviti izenačitev faktorjev, kar prispeva k večji natančnosti in občutljivosti.

Notranja veljavnost tudi v veliki meri prispeva k boljšim oz. bolj ustreznim rezultatom. Če poskrbimo, da so spremenljivke kontrolirane v veliki meri in da smo pri sestavi skupin upoštevali naključnost, potem lahko rečemo, da smo dosegli ustrezno notranjo veljavnost eksperimenta. S tem smo jasno definirali spremenljivke, kar pomeni, da res raziskujemo tisto, kar smo želeli raziskovati, kar veljavnost tudi pomeni.

Zunanja veljavnost se nanaša na posploševanje rezultatov; to se nanaša na vprašanje, do kolikšne mere jih lahko posplošimo oz. v kolikšni meri je vzorec dober reprezentant ciljne populacije. Lažje je posploševanje rezultatov eksperimenta, ki je potekal v naravni situaciji, saj je delovanje eksperimentalne skupine v naravnem okolju zelo podobno okolju ciljne populacije.

7 PRIMERA

V praksi je bilo izpeljanih kar nekaj eksperimentov, zato si poglejmo dva primera (Busha, Harter, 1980).

Primer 1:

Izbira knjig in njihova uporaba v visokošolskih knjižnicah

V tem eksperimentu so bile preverjene tri metode izbire oz. nakupa knjig v visokošolskih knjižnicah: fakultetna izbira, izbira bibliotekarja in ponudba akviziterjev.

Metode izbire so neodvisne spremenljivke, s predpostavko, da knjižnica uporabi tisto metodo, ki omogoča najbolj uporabno zbirko. Delovna hipoteza študije je bila, da bo najbolj uporaben izbor bibliotekarja. oz. natančneje, v tem vrstnem redu: bibliotekar, fakulteta, akviziter.

Odvisna spremenljivka je uporaba materiala oz. število izposoje.

Pravi eksperiment tu ni možno izpeljati, ker ni smiselno oblikovati eksperimentalno in kontrolno skupino. Učinke izbora lahko preverjamo tako, da izmerimo izposojo pred in po uporabi vseh treh metod.

Izbran je bil naključni vzorec 6.891 naslovov, ki so bili vključeni v študijo. Pri vsakem izvodu se je spremljala izposoja v času 12 mesecev. Rezultati so potrdili začetno hipotezo, da najbolj izposojane izvode izberejo bibliotekarji, nato fakulteta, šele na zadnjem mestu je izbor akviziterjev.

Primer 2:

Vrsta kataloga

V tem eksperimentu so preverjali, kako format kataloga vpliva na učinkovitost iskanja. Izbrani sta bili dve vrsti kataloga: a) tematski katalog, kjer so kataložni vpisi razvrščeni po abecedi predmetnih oznak, avtorji in naslovi pa so v posebnem katalogu in b) križni katalog , kjer so vsi podatki v skupnem abecednem nizu.

Postavljena je bila ničelna hipoteza, da ni razlik med obema načinoma iskanja v smislu učinkovitosti. Izbrali so dva univerzitetna kataloga, enega z deljenega, drugega pa abecednega. Univerzi sta bili primerljivi po velikosti, geografski lokaciji in ugledu. Vzorec so sestavljali naključno izbrani dodiplomski študenti obeh univerz. Posamezniki ene univerze so imeli svoj par druge univerze glede na izkušnje s knjižnico in letnikom študija. Vsak posameznik je moral opraviti več poizvedb v katalogu, ob tem pa se je merila njegova učinkovitost.

Razlike med obema vrstama katalogov se niso pokazale kot statistično pomembne, kar pomeni, da na osnovi teh rezultatov lahko rečemo, da nobena metoda katalogiziranja ni bolj učinkovita.

Ta dva primera odslikavata uporabo eksperimenta v praksi. Ker je v praksi težje izvedljiv pravi eksperiment, se poslužujemo tudi eksperimenta, kjer preverjamo učinek eksperimentalne spremenljivke samo pri eni skupini. Pravi eksperiment je težje izvedljiv tudi zato, ker morata biti skupini identični, kot smo videli pri vrstah katalogov. Vsak posameznik ene univerze je moral imeti identični par pri drugi univerzi, glede na kriterije, ki jih raziskovalec določi.

Viri:

Busha, C.H., Harter, S.P. 1980. *Research Methods in Librarianship*. San Diego: Academic Press.

Cohen, L., Manion, L. 1995. *Research Methods in Education, 4th ed*. London; New York: Routledge.

Davis, A. 1995. The Experimental Method in Psychology. V Breakwell, M. G., Hammond, S., Fife-Schaw, C. (ur.). *Research Methods in Psychology*. London: SAGE.

Line, M.B. 1982. *Library Surveys, 2nd ed*. London: Clive Bingley.

Vlasta Zabukovec

AKCIJSKO RAZISKOVANJE

1 DEFINICIJA AKCIJSKEGA RAZISKOVANJA

Nekateri avtorji pojmujejo akcijsko raziskovanje kot alternativo konvencionalnemu empirično-analitičnemu raziskovanju. Vendar je potrebno to vrsto raziskovanja v prvi vrsti obravnavati v sklopu uporabnega raziskovanja. Poglavitni cilj akcijskega raziskovanja ni testiranje hipotez ali oblikovanje teorije na podlagi empirične evidence, temveč uporaba (Adam, 1990).

Uporabno raziskovanje vključuje uporabo družboslovnega znanja pri urejanju praktičnih družbenih vprašanj. Bolj izdelana definicija pravi, da gre za prenos teoretskih spoznanj in informacij v določeno družbeno okolje, z namenom sooblikovanja in načrtovanja različnih sprememb in analitičnega spremljanja njihovih učinkov (Adam, 1990).

V družboslovju uporabno-razvojno raziskovanje nima istega statusa in teže kot v naravoslovju. Odnos med temeljno in uporabno komponento je dosti bolj zapleten, prav tako odnos med raziskovalcem in naročnikom in drugimi vpletenimi posamezniki. Omeniti velja tri poglavitne probleme, ki izhajajo iz teh odnosov, in s katerimi se spoprijema tudi akcijsko raziskovanje (Adam, 1990).

1. V zvezi s prenosom ali uporabo teorije v praksi in s praktičnimi problemi sta dve težavi. Po eni strani družboslovje spričo svoje multiparadigmatičnosti in pomanjkljive ekzaktnosti znanja generira fragmentarno in dezorganizirano teoretsko znanje, ki se ga ne da uporabiti v raziskovalnih situacijah, ki zahtevajo konkretne rešitve. Zato je potrebno družboslovne intervencije ali inovacije graditi postopno. To pomeni, da programe ali spremembe ovrednotimo najprej na majhnem vzorcu, nato pa jih, če se izkažejo kot ustrezne, prenesemo na celotno populacijo. Iz tega izhaja, da gre za dvosmerni odnos, in sicer v smislu povratnega vplivanja spoznanj, pridobljenih v uporabnem raziskovanju, na teoretsko temeljno raziskovanje. Družboslovje pri tem še razvija ustrezne načine vgrajevanja teh spoznanj v oblikovanje splošnejših teoretičnih zasnov.

2. Drugi problem je v nedodelanem in nepreizkušenem metodološkem inštrumentariju. V aplikativnem raziskovanju je uporaba klasičnih metod, kot smo jih navajeni v empirično-analitičnem raziskovanju, zakonita in uspešna, ven-

darle ne zadostna raziskovalna podlaga. Spreminjanje družboslovja v uporabno, projektivno, eksperimentalno in evalvacijsko znanost, mora namreč spremljati razvoj ustreznih metod in metodoloških prijemov. Prav tako morajo biti metode prilagojene participativnem raziskovanju.

3. Etični problemi dobivajo pri takšnem raziskovanju nove dimenzije. To izhaja iz preprostega dejstva, da so objekt preučevanja, eksperimentiranja in spreminjanja ljudje, bodisi kot posamezniki ali skupine. Potrebno je zagotoviti pripravljenost za sodelovanje, aktivno vključenost in participacijo v takšnem načinu raziskovanja. Uporabno družboslovje mora pri tem ohraniti vrsto vrednotne nevtralnosti, po drugi strani pa mora delovati javno in s svojimi izsledki seznanjati strokovno in širšo javnost.

Akcijsko raziskovanje B. M. Požarnik (1990) pojmuje kot obliko samorefleksivnega delovanja, ki se ga lotevajo v institucijah s trojnim ciljem:

1. izboljšati svojo prakso,
2. izboljšati svoje razumevanje prakse,
3. izboljšati razumevanje okvirne situacije, v kateri praksa poteka.

B. M. Požarnik (1991) navaja tudi Elliota (1981), ki pravi, da je akcijsko raziskovanje preučevanje socialne situacije z namenom, da bi izboljšali kvaliteto akcije v njej.

Obe definiciji, ki jih je Požarnikova izbrala, poudarjata pomembno vlogo akcijskega raziskovanja pri spreminjanju obstoječe prakse. To je skladno tudi z Adamovo razlago, ki pravi, da je poglavitni cilj akcijskega raziskovanja uporaba spoznanj v praksi (Adam, 1990).

Vendar je pri tem morda potrebno posebej razmejiti akcijsko raziskovanje od aplikativnih raziskav (Cohen in Manion, 1995). Čeprav sta v določenih pogledih zelo podobna, pa obstaja kar nekaj pomembnih razlik. Aplikativno raziskovanje je usmerjeno predvsem v preverjanje teorij, iskanje odnosov med spremenljivkami; je zelo rigorozno pri aplikaciji metod raziskovanja. Potrebno je proučevanje na velikem numerusu, prav tako je, kolikor je le mogoče, potrebno imeti kontrolo nad raziskovalnimi pogoji; potrebno pa je tudi natančno posploševanje, upoštevajoč pravila, ki pri tem veljajo. Ni nujno, da prinese rešitev konkretnega problema.

Akcijsko raziskovanje pa se usmerja na specifičen problem v specifičnem okolju. Poudarek ni na posploševanju rezultatov, ampak poudarjanju specifičnega znanja v specifični situaciji.

Akcijsko raziskovanje ni samo drugačno zbiranje podatkov (Uzzell, 1985). Premise in odnosi, ki so postavljeni, in s tem tudi metode, so zelo različne od

konvencionalnih raziskovalnih tehnik. Akcijsko raziskovanje ima svoje korenine v teoriji Lewina (1952, po Uzzell, 1985), ki trdi, da če želimo spremljati dogajanje v socialnem okolju, moramo v to okolje vnesti spremembe, kjer potem opazujemo učinke in novo dinamiko.

Bistveni cilj akcijskega raziskovanja je odpraviti razlikovanje, značilno za empirično analitično raziskovanje, med teorijo in prakso, med mišljenjem in ravnanjem, med ljudmi, ki ustvarjajo nova znanja, in tistimi, ki naj bi ta znanja pri svojem delu uporabljali.

2 ZNAČILNOSTI AKCIJSKEGA RAZISKOVANJA

O. Zuber- Skerritt (1996) poudarja pet značilnosti akcijskega raziskovanja:

1. je praktično, kar pomeni, da vodi v praktične posledice oz. spremembe za vse udeležence.;
2. je participatorno in kooperativno, kar pomeni, da vzpostavi enakovreden odnos med raziskovalcem in raziskovanimi;
3. je emancipatorno, kar pomeni, da zanika tradicionalno vlogo raziskovancev; omogoča, da so aktivno vključeni v proces in da njihovo delovanje vpliva na vsakodnevno prakso;
4. je interpretativno, kar pomeni, da ima pogled in razumevanje vseh, ki so vključeni v proces, pomembno vlogo; ni pomembna samo objektivna perspektiva raziskovalca;
5. je kritično, ker omogoča vsem udeležencem, da kritično analizirajo situacijo in svoje delovanje, kar vodi v spremembe pri posameznikih, kot tudi socialnem okolju.

Tudi vloga raziskovalca je v akcijskem raziskovanju zelo drugačna. Deluje kot enakovreden udeleženec oz. član skupine, zato je odnos bolj odprt in pošten (Uzzell, 1985). Podrobneje bodo vloge razložene v nadaljevanju.

Kot je že v svoji definicija poudarjala B. M. Požarnikova (1990), je akcijsko raziskovanje praktično usmerjeno. Izhodišče projektov za akcijsko raziskovanje so torej strokovne dileme, problemi, nezadovoljstvo s stanjem, ki ga občutijo sami praktiki. Ti žele nekaj izboljšati, narede načrt za akcijo, raziskovalec pa jim pri tem pomaga, ne kot nepristranski opazovalec, temveč kot nekdo, ki je tudi zavzet za izboljšanje, in je povezan s praktiki. Ne dela namesto njih, ne vsiljuje smeri akcije, marveč jim le pomaga, da zagledajo razmere v drugačni luči, da načrtno spreminjajo ravnanje in nato spremljajo učinke teh sprememb, ki jih analizirajo in se na tej podlagi odločajo za nadaljnjo akcijo.

Nadalje B. M. Požarnikova (1990) navaja še naslednje značilnosti akcijskega raziskovanja, ki jih lahko razumemo tudi kot prednosti.

Hipoteze niso vnaprej dokončno postavljene in ne izhajajo samo iz teorij. Tudi postopki spreminjanja ravnanja in ugotavljanja učinkov se prilagajajo sprotnemu dogajanju. Spiralni potek, prehajanje iz enega koraka v drugega, je bistvena značilnost akcijskega raziskovanja.

Akcijsko raziskovanje tudi pomaga udeležencem razumeti, kaj otežuje uveljavljanje racionalnih sprememb oz. akcij za izboljšanje stanja; katere omejitve določajo njihovo ravnanje. Ozaveščanje o teh omejitvah in njihovo odpravljanje širi območje samostojnosti, svobode v ravnanju in vzpostavlja emancipatorno, kritično vlogo akcijskega raziskovanja.

Akcijsko raziskovanje je interpretativno raziskovanje, ki vnaša v raziskavo razumevanje smisla, namene, pričakovanja, interpretacije dogajanja od strani tistih, ki so neposredno vpleteni vanj. Pomembno postane, kako razlagajo pomen svojega ravnanja, odzivanje drugih, posege od zunaj. To pa se da ugotoviti le s tehnikami in pripomočki, ki spodbujajo k izražanju osebnih izkušenj, interpretacij, videnja problema, kot so dnevniki, opazovanje z udeležbo, metoda spodbujenega priklica itd. Posebno mesto ima metoda triangulacije, ki omogoča razumevanje dogajanja s treh perspektiv.

Akcijsko raziskovanje sicer tudi upošteva subjektivno realnost udeležencev ter uporablja posebne tehnike in pripomočke pri njenem razkrivanju. Interpretativno raziskovanje se lahko ujame v krog subjektivnih interpretacij, ki so lahko tudi izkrivljene, in zanemari vprašanje odnosa med posameznikovimi interpretacijami in ravnanjem ter zunanjimi faktorji in okoliščinami, ki sami določajo in tudi omejujejo interpretacije. Kritično-emancipatorno raziskovanje pa naj bi pomagalo razkrivati in urejati tudi tovrstne konflikte in omejitve.

Rezultat akcijskega raziskovanja je največkrat študija primera, v kateri so natančno opisani posamezni koraki v projektu, uvedene novosti, njihovi rezultati, mnenja udeležencev, njihovo poglobljeno razumevanje in spremembe v ravnanju pa tudi dvomi in stranpoti ter ovire.

Tu zato gotovo ne moremo govoriti o posploševanju, kakršno je mogoče pri raziskavah, opravljenih v smislu statistične indukcije. Vendar so raziskovalna poročila, polna podatkov o statistično pomembnih razlikah, ponavadi do tolikšne mere oropana konkretnosti, da praktik sebe v teh rezultatih ne najde, in zato le malo vplivajo na njegovo ravnanje. Poročila o akcijskem raziskovanju pa so lahko takšna, da vodijo posameznika, da začne uvajati spremembe tudi pri sebi v praksi. Gre torej za vrsto sklepanja po analogiji, ki ni ne indukcija, ne dedukcija, ampak transdukcija.

Nove vloge raziskovalca in praktika ni tako lahko prevzeti in odvreči ustaljeno. Akcijsko raziskovanje je nujno sodelovalen, participatoren proces. Skupinsko procesi, ko jih terja in sproža, zahtevajo dogovarjanje, strpnost,

posluh za skupinsko dinamiko, za produktivnost urejanja konfliktov, za kvaliteten strokovni diskurz, za upoštevanje etičnih vidikov. Vsega tega se morajo naučiti vsi sodelujoči.

Ta razmišljanja potrjuje tudi Uzzell (1985). Pravi, da lahko raziskovalec prevzame različne vloge: kot spodbujevalec procesa, vir informacij ali koordinator. Lahko postane subjekt procesa odločanja, kar pomeni, da so lahko raziskovalni rezultati kot del skupne izkušnje, ki omogočajo oblikovati znanje, za katerega pa je možno, da ni vedno sprejeto v tradicionalnih akademskih sferah (Uzzell, 1985).

Akcijsko raziskovanje je način proučevanja profesionalnih izkušenj, ki so povezane s prakso, in jo analizirajo v posamezne, kontinuirane razvojne sekvence (Winter, 1996). Avtor poudarja šest principov, ki so v središču akcijskega raziskovanja:

- refleksivna kritika, ki odpira vpogled v naše razmišljanje in delovanje;
- dialektična kritika, ki omogoča razumevanje odnosov med elementi, ki delujejo v kontekstu;
- sodelovanje, ki pomeni, da je pomemben pogled vsakega posameznika, ker prispeva k razumevanju situacije;
- tveganje, ki se kaže kot razumevanje naših lastnih procesov in pripravljenosti podvreči jih kritiki;
- ustvarjanje pluralnega okolja, ki vključuje razvijanje razmišljanj in kritik, ne pa samo ene avtoritarne interpretacije;
- teorija in praksa sta komplementarni fazi procesa spreminjanja.

Akcijsko raziskovanje je torej tisto, če povzamemo zgornje navedbe, ki omogoča refleksijo, kar povečuje razumevanje prakse. Poleg tega pa vključuje tudi spremembe v praksi, ki vodijo v bolj učinkovito delovanje oz. omogočajo profesionalni razvoj praktika.

Že Adam (1990) je izpostavil metodološke probleme pri akcijskem raziskovanju, na katere opozarja tudi Winter (1996). Predlaga naslednje metode zbiranja podatkov:

- pisanje stalnega dnevnika o vtisih, opisih srečanj ipd.;
- zbiranje dokumentov, ki so povezani s situacijo;
- sistematično opazovanje srečanj, kjer lahko uporabimo t. i. »ček-liste« ali frekvenčne tabele;
- uporaba vprašalnikov z odprtimi ali zaprtimi vprašanji;
- intervjuji s kolegi ali drugimi vpletenimi, kar omogoča vpogled v različne perspektive in omogoča njihovo raziskovanje;
- snemanje intervjujev ali srečanj z namenom, da posredujemo objektivno

informacijo o dogodku. Posnetke lahko večkrat poslušamo ali gledamo in pri tem dobimo vpogled v dogajanje, v katerega smo bili sami vključeni;
- zapisniki sestankov, srečanj in intervjujev z namenom, da vsi vpleteni dobijo celovito informacijo;
- triangulacija, ki je proces, s katerim lahko raziščemo situacijo z uporabo različnih metod.

Vsaka metoda ima omejitve, če pa jih uporabimo več, potem lahko pomanjkljivosti ene nadomestimo z drugo. Navadno so uporabljene vsaj tri metode.

Akcijsko raziskovanje pomaga v tem smislu, da se raziskovalec aktivno vključi v socialno okolje in prispeva k spremembam le-tega. Tako se poveča učinkovitost v uvajanju sprememb. Takšno delovanje omogoča udeležencem, da dobijo vpogled v raziskovalni problem in razumevanje v dogajanje, kar se ne zgodi pri bolj tradicionalnem raziskovanju. Je dvosmerna interakcija z vzajemnim učinkom.

Tudi Cohen in Manion (1995) poudarjata, da je akcijsko raziskovanje majhna intervencija v funkcioniranju realnega sveta in zelo natančen pregled učinkov takšne intervencije. Izpostavita naslednje značilnosti akcijskega raziskovanja, ki jih lahko razumemo tudi kot prednosti. Akcijsko raziskovanje je:

- situacijsko, kar pomeni, da je usmerjeno v diagnozo problema v specifičnem kontekstu in njegovo reševanje v tem istem kontekstu;
- kolaborativno, kar pomeni, da je potrebno sodelovanje med raziskovalcem in praktikom;
- participatorno, člani tima direktno ali indirektno sodelujejo v raziskovalnem procesu;
- samoevalvacijsko, kar pomeni, da so spremembe kontinuirane, in da se jih spremlja v situaciji; potrebno je doseči spremembe v praksi.

Čeprav večina avtorjev poudarja praktično vlogo akcijskega raziskovanja in da najbolj pogosto izhaja iz praktičnih teorij, torej teorij praktikov, pa Stenhouse (1979, po Cohen in Manion, 1995) poudarja, da ni potrebno, da akcijsko raziskovanje prinaša samo spremembe v praksi; dobro je, če prispeva tudi k teoriji socialnega konteksta, v katerem poteka. Kjer je tudi poudarjeno vzajemno vplivanje.

3 RAZLIKE MED AKCIJSKIM IN TRADICIONALNIM RAZISKOVANJEM

B. M. Požarnik (1991) pravi, da je akcijsko raziskovanje smiselno primerjati s tradicionalnim raziskovanjem.

1. Razlike nastopajo v odnosu med teorijo in prakso. V tradicionalnem raziskovanju teorijo za praktike ustvarjajo raziskovalci; od praktikov pa se pričakuje, da bodo dobljene ugotovitve uporabili v praksi, kar se redko zgodi. Zveze med teorijo in prakso je malo in je predvsem enosmerna. V akcijskem raziskovanju pa je zveza med teorijo in prakso mnogo tesnejša in obojesmerna. Tudi praktikom se priznava, da imajo svojo t. i. praktično teorijo. Tudi raziskovalec se mora dobro seznaniti s prakso, da lahko učinkovito spremlja in vodi akcijsko raziskovanje.

2. Tako je v akcijskem raziskovanju, za razliko od tradicionalnega raziskovanja, odnos med udeleženci drugačen. Gre za demokratične, enakopravne odnose, kjer se menjata vloga objekta in subjekta oz. dajalca ter prejemnika informacij. Praktik ni več samo izvrševalec navodil raziskovalca, ampak je pomemben akter v tej situaciji.

3. Razlike so tudi v pojmovanju odnosa med objektivnim in subjektivnim. Namen tradicionalnega raziskovanja je ugotavljanje objektivne zakonitosti. Pri akcijskem raziskovanju pa je potrebno združiti objektivno in subjektivno perspektivo; pomembni postanejo cilji, pričakovanja, stališča udeležencev. Te subjektivne perspektive se v vseh fazah raziskovanja soočajo v dialogu, se preverjajo, izpopolnjujejo in spreminjajo.

4. Razlika nastopa tudi pri upoštevanju konteksta. Akcijsko raziskovanje tako pri načrtovanju kot tudi analizi in vrednotenju upošteva celoten kontekst, v katerem je potekalo. Pri tradicionalnem pa je potrebno ugotoviti splošne zakonitosti ne glede na okolje; to pomeni kontrolirati različne dejavnike konteksta.

5. Raziskovalna pristopa se razlikujeta tudi glede kriterijev kvalitete. Tradicionalno raziskovanje je kvalitetno, če rezultati ustrezajo kriterijem objektivnosti, zanesljivosti, notranje in zunanje veljavnosti. Pri akcijskem raziskovanju pa je kvaliteta dosežena, če vsi udeleženci bolje razumejo prakso in je njihovo delovanje bolj učinkovito.

6. Pri eksperimentalnem raziskovanju raziskovalci težijo k temu, da kontrolirajo, kolikr je možno, številne spremenljivke. Kakršna koli sprememba odvisne spremenljivke je povezana z manipulacijo neodvisne spremenljivke. Toda v naravnem okolju pa je malo možnosti, da bi lahko spreminjali vrednost neodvisne spremenljivke. V takšnih raziskovanjih je zelo pomembno upoštevati kontekst, torej čas in prostor; ne samo, da ga poskušamo kontrolirati, ampak nas zanima njihovo delovanje.

4 PODROČJA AKCIJSKEGA RAZISKOVANJA

Glede na to, da je akcijsko raziskovanje obrnjeno v prakso in iz nje izhaja, si poglejmo nekatera področja delovanja, kjer akcijsko raziskovanje lahko uporabimo. Cohen in Manion (1995) sta ta področja predstavila za šolsko okolje, vendar jih lahko brez večjih zadržkov uporabimo tudi v knjižničnem okolju.

1. Akcijsko raziskovanje je smiselno uporabit takrat, kadar želimo povečati učinkovitost delovanja. Kadar npr. želimo, da bi bila referenčna služba bolj učinkovita in bi posredovala bolj kvalitetne informacije.
2. Akcijsko raziskovanje spodbuja razvoj odnosov, upoštevajoč motivacijo in druge dejavnike zaposlenih in delovnega okolja.Kadar npr. želimo spodbuditi timsko delo v knjižnici.
3. Usmerjeno je v analizo dela, kar lahko izboljša profesionalno delovanje in učinkovitost. Lahko se npr. izboljša proces izposoje gradiva.
4. Akcijsko raziskovanje je lahko usmerjeno v organizacijske spremembe. Lahko pride npr. do prerazporeditve zaposlenih, ker so uvedene spremembe vplivale na bolj učinkovito delo pri izposoji. Tako ni potrebno, da sta ves čas dva knjižničarja na izposoji, ampak je včasih lahko tudi samo eden, ker je njegovo delo bolj učinkovito.
5. Akcijsko raziskovanje je lahko usmerjeno v sistematično načrtovanje dela. Knjižnica lahko npr. sistematično načrtuje spremembe pri izvajanju prireditev.
6. Akcijsko raziskovanje se lahko ukvarja s spremembami in inovacijami, ki so vnesene v sistem. Knjižnica lahko npr. proučuje vedenje uporabnikov ob uvedbi knjigomata.
7. Akcijsko raziskovanje je usmerjeno v reševanje konkretnih problemov. Knjižnica lahko npr. preverja, kakšni so razlogi, da mladostniki ne obiskujejo knjižnice, in kako lahko v takšnem primeru ukrepa.
8. Akcijsko raziskovanje ustvarja možnosti za razvijanje teoretičnega znanja. Knjižničarji imajo npr. možnost razvijati oz. dopolnjevati svoje znanje ob uvajanju akcijskega raziskovanja.

Tako lahko povzamem razmišljanja Cohena in Maniona (1995), da je akcijsko raziskovanje:

- sredstvo za reševanje praktičnih problemov;
- omogoča trening za zaposlene, da se zaposleni lahko usposobijo za nove pristope in nove načine delovanja;
- je sredstvo za spodbujanje in uvajanje inovativnih pristopov;
- omogoča izboljšanje komunikacijo med različnimi udeleženci;
- čeprav mu manjka »znanstvenosti« v smislu tradicionalnega raziskovanja, pa omogoča na bolj avtentičen način reševanje konkretnih problemov v praksi.

5 POTEK AKCIJSKEGA RAZISKOVANJA

Vprašanja, ki se pojavijo pri akcijskem raziskovanju, so npr. naslednja:

- Kaj se trenutno dogaja?
- Kakšna je razlaga tega dogajanja?
- Kaj želim spremeniti?
- Kakšne so možnosti?
- Kdo bo pri tem vključen?
- S kom se moram dogovarjati?

Lewin (1946, po B. M. Požarnik, 1991) je akcijsko raziskavo opisal kot niz korakov v spirali, kjer vsak sestoji iz načrtovanja, akcije, analize in refleksije dogajanja. V praksi se proces začenja s spoznanjem, da je sprememba zaželena. Nato se določi, kaj bomo spreminjali, torej kaj je možno spreminjati in na kaj sploh lahko vplivamo. Naredi se splošen načrt za akcijo, ki se ga razgradi v posamezne korake. Določimo način, kako bomo spremembe spremljali.

Ciklična narava Lewinovega modela uveljavlja zahtevo, da je načrtovanje akcije ves čas prožno. V kompleksnih socialnih situacijah je težko predvideti prav vse, kaj se bo dogajalo in kaj bomo morali storiti. Zato je potrebno akcijo spremljati in reflektirati. To pa pravzaprav pomeni, da se oblikujejo nove akcije oz. načrti za njih, na osnovi dobljenih izkušenj in da se pri tem upošteva ideje, predloge, izkušnje vseh vpletenih.

Akcijska raziskava vključuje naslednje (B. M.Požarnik, 1991):

1. izdelavo načrta za akcijo, ki naj bi izboljšala to, kar se že dogaja;
2. ukrepe za uresničitev načrta;
3. opazovanje in spremljanje učinkov ter ukrepov v okvirih, znotraj katerih potekajo;
4. razmislek o teh učinkih kot podlago za nadaljnje načrtovanje.

Načrt je konstrukcija akcije in mora biti že po definiciji v akcijo usmerjen. Upoštevati mora dejstvo, da je vsaka socialna akcija do neke mere nepredvidljiva, in zato nekoliko tvegana. Akcija mora biti strateška v dveh pogledih. Upoštevati mora vsa tveganja, ki jih prinaša socialna situacija in se zavedati omejitev.

Ukrepanje oz. akcija je premišljeno kontrolirano dejanje oz. preudarna variacija obstoječe prakse. Vsakokratna akcija je izhodišče za nadaljnje razvijanje kasnejše akcije. V dobrem načrtu najdemo utemeljenost za akcijo. Načrti pa morajo biti prožni za spreminjanje. Pri akciji pa ne smemo pozabiti na naslednje dosežke: na izboljšavo prakse, izboljšavo razumevanja procesov, ki potekajo v praksi, in izboljšanje situacije, v kateri akcija poteka.

Opazovanje ima vlogo dokumentiranja učinkov akcije in mora potekati sproti in je osnova za kasnejši razmislek. Opazovati in spremljati je potrebno akcijski proces, učinke akcije, okoliščine in omejevalne dejavnike ter vsa druga vprašanja, ki se utegnejo pojaviti. Vodilo takega opazovanja je zahteva po trdnejši osnovi za kritično samorefleksijo. Tako lahko prispeva k izboljšavam v praksi, saj zagotavlja boljše razumevanje in z več informacijami podprto strateško akcijo.

Refleksija je retrospektivna; osnova je opazovanje. Skuša osmisliti procese, probleme, vprašanja in omejevalne dejavnike, ki so se pokazali pri strateški akciji. Upošteva različne možne poglede na socialno situacijo in razčlenjuje ter povezuje probleme ter okoliščine, v katerih se pojavljajo. Refleksija ponuja odgovor na to, kako lahko akcijo nadaljujemo.

Akcijska raziskava je dinamičen proces, pri katerem omenjenih štirih vidikov ne moremo pojmovati kot samozadostne statične postopke, temveč kot povezane dejavnike načrtovanja, ukrepanja, opazovanja in refleksije v spirali akcijske raziskave.

V nadaljevanju bodo predstavljene možne faze in procedura, ki jih lahko uporabimo pri akcijskem raziskovanju (Cohen in Manion, 1995). To je vsekakor okviren, fleksibilen opis korakov, ki jih pri načrtovanju in izpeljavi akcijskega raziskovanja uporabimo.

1. Prva faza se nanaša na identifikacijo, evalvacijo in formulacijo problema. Problem naj bo interpretiran ohlapno, širše, da bo spodbudil razmišljanje o uvajanju inovacij v okolje.

2. Naslednja faza vključuje razpravo in pogajanja vseh vpletenih, ki se lahko zaključi v okvirnem predlogu. Ta vključuje izjave o tem, na katera vprašanja želimo odgovor. Raziskovalec, kot konzultant, usmerja pogovor v bolj jasno oblikovanje problema, iskanje možnih vzrokov, ki so do tega lahko pripeljali. To je ključna faza, v kateri je potrebno cilje, namene jasno definirati, da so jasni vsem udeleženim.

3. Naslednja faza je usmerjena v raziskovanje literature, da vidimo, kaj podobnega je bilo že narejenega.

4. Ta faza poudarja predvsem preoblikovanje problema, iskanje hipotez ali postavljanje ciljev.

5. Nato izberemo raziskovalno proceduro: vzorec, materiale, metode dela itd.

6. Izberemo metodo evalvacije, pri kateri je potrebno vedeti, da je evalvacija kontinuiran proces.

7. Sledi implementacija projekta. Vključuje pogoje in metode zbiranja podatkov, spremljanje naloge in prenos povratne informacije raziskovanemu timu ter klasifikacijo in analizo podatkov.

8. Zadnja faza pa vključuje interpretacijo podatkov in celovito evalvacijo projekta. Razprava poteka na osnovi vnaprej določenih kriterijev. Zaključek, napotki in prenos spoznanj v prakso so posebej pomembni. Na splošno bi rekli, da naj poročilo vključuje opis kontinuiranega procesa eksperimentiranja, kompleksnosti izkušnje, z željo da se pojasni širša pomembnost posameznega dogodka. Prav tako naj bo jasno razvidno, da je akcijsko raziskovanje sodelovalno in akcijsko usmerjeno. V poročilu naj bo zajeto zaporedje prakse in refleksije. Poleg tega naj vključuje tudi odprtost raziskovalnih zaključkov v tem smislu, da vsak zaključek odpira tudi že nova raziskovalna vprašanja.

6 VRSTE AKCIJSKEGA RAZISKOVANJA

Rapoport (1972, po Uzzell, 1985) razlikuje med štirimi vrstami akcijskega raziskovanja: diagnostično, participatorno, empirično in eksperimentalno. Pri tem posebej poudarja vlogo akcijskega raziskovanja, ki ga definira kot vrsto aplikativnih raziskovanj, in se razlikuje od ostalih v tem, da je raziskovalec vpleten v raziskovalni proces.

Carr in Kemmis (1986, po Uzzell, 1985) razlikujeta tri tipe akcijskega raziskovanja: tehnično, praktično in emancipatorno, kjer posebej poudarjata, da je samo zadnje pravo akcijsko raziskovanje. Osrednja ideja je, da se vloga raziskovalca pomembno spreminja, saj ni več samo opazovalec oz. »zapisnikar« raziskave, ampak je vanjo aktivno vključen in postane akter socialnih sprememb. V raziskovanju je ključno vodenje akcije, ker je akcija del raziskovanja in raziskovanje je del akcije.

Namen akcijskega raziskovanja je projekt ali program, ki omogoča praktično izboljšanje, inovacije, spremembe in razvoj socialne prakse in boljše razumevanje lastne prakse s strani praktikov (O. Zuber-Skerritt, 1996).

Emancipatorno akcijsko raziskovanje je O. Zuber - Skerritt (1996) definirala kot sodelovalno, kritično in samokritično raziskovanje, ki ga opravijo praktiki; proučujejo in rešujejo praktične probleme. Imajo problem, in se čutijo odgovorne, da ga rešijo s pomočjo timskega dela in s pomočjo cikličnega procesa, ki poteka v štirih fazah:

1. strateško načrtovanje,
2. implementacija načrta oz. akcija,
3. opazovanje, evalvacija in samoevalvacija,
4. kritična in samokritična refleksija rezultatov in načrtovanje naslednjega akcijskega koraka.

Akcijsko raziskovanje je emancipatorno, kadar njegov cilj ni samo tehnična in praktična izboljšava, ampak kadar udeleženci spremenijo zavedanje o problemih in spremembah znotraj organizacije, upoštevajoč ovire in pogoje, vendar pa se hkrati zavedajo želenega napredka v organizaciji. Emancipatorno akcijsko raziskovanje poudarja posameznikove možnosti in njegovo samozaupanje glede zmožnosti, da ustvarjajo temeljno teorijo (Strauss in Corben, 1990), ki temelji na izkušnjah in praksi ob reševanju kompleksnih problemov in popolnoma novih situacijah, sodelovalno v timu, kjer je vsak posameznik raziskovalec. Med njimi obstaja odprta, simetrična komunikacija.

Kot je bilo že rečeno, je akcijsko raziskovanje proces, ki prepoznava spremembe kot kontinuirane, ciklične in da gre tukaj v bistvu za vseživljenjsko učenje. Temelji na sodelovanju, koordinaciji, pripadnosti in kompetentnosti; spodbuja kritično, vzajemno učenje z namenom, da povzroči resnične spremembe in emancipacijo, pa ne samo udeležencev, ampak organizacije kot celote.

7 ETIČNA VPRAŠANJA AKCIJSKEGA RAZISKOVANJA

Tudi pri akcijskem raziskovanju je potrebno slediti etičnim načelom. Vpletenost v ta način dela v socialnem kontekstu lahko z vsako napako močno ogrozi sam proces izboljševanja prakse in posledično tudi vrednost opravljenega dela.

Zato predlaga Winter (1996) naslednje etične smernice:

- zagotoviti je potrebno, da so vpletene osebe, skupine ali avtoritete dale soglasje za takšen način dela;

- vsak udeleženec mora imeti možnost, da sodeluje v projektu; želje tistih, ki pa ne želijo sodelovati, pa je potrebno upoštevati;
- sam razvoj in potek dogodkov mora ostat odprt;
- potrebno je soglasje vseh, ki bodo udeleženi v procesu opazovanja oz. tistih, katerih dokumente bomo pregledovali;
- vsi opisi dela in različni pogledi morajo biti, preden se objavijo, sprejeti soglasno;
- raziskovalec mora prevzeti odgovornost za zaupnost.

Raziskovalec mora poskrbeti, da so zaključki narejeni na široki osnovi, in da upoštevajo perspektivo različnih udeležencev. Rezultati takšnega dela so torej objektivni in resnični v smislu, da je razumevanje usmerjeno na pridobivanje možnega konsenza med akterji.

8 PRIMER

Akcijsko raziskovanje je v knjižnicah relativno nov pristop. Veliko bolj je uveljavljeno v šolah in delovnih organizacijah. Zato je bilo težko najti primer, ki bi ga lahko vnesli v slovensko knjižničarsko prakso, vendar primer, ki ga navajam v nadaljevanju, lahko z ustreznimi spremembami prenesemo tudi v knjižnični kontekst. Študija primera je bila izpeljana na Griffith University. V študijo so bili vključeni učitelji kitajskega jezika, z namenom, da izpopolnijo kurikulum in izboljšajo institucionalno raziskovalno kulturo jezikovnega izobraževanja. Delo v timu je vodila O. Zuberr-Skerritt (1996), ki v svoji analizi tega primera poudarja naslednje, pomembno tu in pri vseh akcijskih raziskovanjih. Akcijsko raziskovanje je uspešno le takrat, kadar vsi sodelujoči vzamejo problem kot svoj, da jim ni vsiljen. Nujno je, da je njihova motivacija za reševanje problema visoka. Če so v timu sodelovalni odnosi oz. če so odprti za spremembe, kritični, reflektivni in če je v ospredju samoevalvacija, potem je akcijsko raziskovanje lahko uspešno.

Omenjeni projekt je imel poleg akcijskega raziskovanja še dva cilja: a) ugotoviti, kakšne so potrebe po kitajskem jeziku in b) raziskati učinkovitost študentov in njihove potrebe. Vendar se bom v primeru omejila samo na akcijsko raziskovanje.

V procesu evalvacije akcijskega raziskovanja so prišli do zaključka, da so nekatere cilje dosegli, druge pa v manjši meri ali so se jim samo približali. Učitelji so projekt ocenjevali kot uspešen, posebej pa so poudarili naslednje odlike takšnega načina dela: a) izkušenega vodjo tima, b) sodelovanje s kolegi, c) delo na pomembnih in praktičnih zadevah, d) načrtovanje in izvajanje sistematičnih strateških akcij, e) novo znanje, spretnosti in vpogled v situacijo, f) obnovljena in oživljena motivacija.

Na drugi strani pa je bilo akcijsko raziskovanje manj uspešno, saj so udeleženci tak način dela opisovali kot tehnicistično orientiran, namesto praktično ali celo emancipatorno, kar je najvišja stopnja akcijskega raziskovanja. Torej so še vedno v veliki meri pričakovali, da bodo drugi vodili in usmerjali, sami pa bodo zgolj odzivni udeleženci. Na koncu, ko so izpolnili kratek vprašalnik, so njihovi rezultati potrdili naslednje. Imeli so različna stališča do avtoritete oz. do vodje tima in hierarhije v odnosih. Prav tako so imeli različna predvidevanja glede akcijskega raziskovanja oz. tudi različno percepcijo same izvedbe. Prisotna je bila močna tendenca po poudarjanju lastne orientacije kot zelo pomembne in edine pravilne. Prav tako so ocenjevali, da skupina ni izpeljala akcijskega raziskovanja tako, kot naj bi ga po njihovem mnenju.

Ovire, ki so se pojavile v tem primeru, so naslednje:

- delovanje udeležencev in njihova razmišljanja so bila kratkoročna, usmerjena zgolj na reševanje konkretnega problema; vrednote in stališča pa se pri njih niso spremenila;
- odvisnost od avtoritet;
- večja usmerjenost v uspešnost in kratkoročne cilje kot pa v učinkovitost in ustvarjanje odnosov v timu, refleksijo in diskusijo;
- prav tako so se posamezniki v veliki meri pustili voditi vodji tima, in so se na njene smernice zgolj odzivali. Njihova vloga pri strateškem planiranju, razumevanju osnovnih predpostavk izobraževanja pa je bila minimalna.

Ne glede na to, da zaključki evalvacije navajajo, da je prisotnih še veliko elementov tradicionalnega raziskovanja, predvsem tradicionalne delitve vlog, pa lahko rečemo, da je ta primer kljub vsemu začetek nečesa novega in v prakso usmerjenega. Pomembno je, da se v takšno delo vključijo praktiki in da aktivno sodelujejo v procesu postavljanja ciljev, izvajanja in evalvacije. Vse to je v tem primeru bilo doseženo, vendar v manjši meri. Če pa izhajamo iz predpostavke, da je bilo to njihovo prvo takšno delovanje, pa lahko tudi rečemo, da je uspeh že v tem, da so zaznavali delovanje v timu, da se jim je zdelo pomembno praktično reševanje problemov in da so pridobivali nova znanja in izkušnje.

9 ZAKLJUČNE MISLI IN PRIPOROČILA ZA DELO V PRAKSI

Bistvo akcijskega raziskovanje je v tem, da izhaja iz prakse in rešuje praktične probleme. Veliko vlogo pripisuje praktikom. Pri tem pa se je potrebno zavedati, da vsi, pa čeprav praktični problemi, le niso primerni za akcijsko raziskovanje. Kadar želimo ugotoviti, kakšno gradivo imajo splošne knjižnice, bomo odgovor na to poiskali s pomočjo tradicionalnega raziskovanja. Če pa

želimo preveriti drugačno postavitev gradiva in kako bo vplivala na iznajdljivost uporabnikov v določeni knjižnici pa lahko uporabimo akcijski pristop.

Pri akcijskem raziskovanju je pomembno tudi to, da upošteva kontekst, v katerem raziskovanje poteka. Tako so rešitve in inovacije bolj prilagojene konkretnemu okolju in bolj učinkovite. Res pa je, da prenos teh spoznanj v širše okolje ni vedno mogoč oz. moramo upoštevati specifičnost situacije.

Potrebno je tudi posebej poudariti, da akcijsko raziskovanje ni primerno za vse probleme. Vezano je na probleme konteksta, torej je povezano s socialnim okoljem. Zato je akcijsko raziskovanje ustrezno takrat, kadar je pomembno, npr. delovno okolje, sodelovanje med zaposlenimi, učinkovitost dela, načrtovanje nalog ipd. Torej, vedno v socialnem kontekstu in v realni situaciji.

Za tak način dela mora biti doseženo soglasje pri vseh, ki bodo tako ali drugače vpleteni. To zagotavlja uspešnost akcijskega raziskovanja. Brez pripravljenosti in motiviranosti vseh in soglasja ter podpore vodilnih, uspeh ni mogoč.

Struktura akcijskega raziskovanja morda na prvi pogled izgleda preveč ohlapna, predvsem če jo primerjamo s tradicionalnim raziskovanjem. Vendar je pri tem potrebno poudariti odprtost oz. fleksibilnost tega pristopa, ki sicer začetnikom lahko povzroča nemalo težav, a ob premostitvi teh težav vsak praktik kmalu spozna vrednost take strukture. Koraki so jasni: najprej dober načrt, izvedba tega načrta, opazovanje tega, kaj se dogaja, in nato še kritična refleksija. Če sledimo tem korakom in smo fleksibilni, bo naše delovanje v praksi bolj premišljeno, spremembe pa bolj učinkovite. To pa je tudi bistvo akcijskega raziskovanja.

Viri:

Adam, F. 1990. Akcijsko raziskovanje in uporabnost družboslovnega znanja. V *Akcijsko raziskovanje v vzgoji in izobraževanju. Zbornik 5. strokovnega srečanja slovenskega društva pedagogov.* Ljubljana: Slovensko društvo pedagogov. Str. 33 - 41.

Cohen, L., Manion, L. 1995. *Research Methods in Education.* 4th Ed. London; New York: Routledge. Poglavje: Action Research, str. 186 -203.

Požarnik, B. M. 1990. Akcijsko raziskovanje, učiteljeva profesionalna avtonomija in demokratizacija reformnih procesov. V Cerar,M., B.M. Požarnik (ur.). *Akcijsko raziskovanje v vzgoji in izobraževanju. Zbornik 5. strokovnega srečanja slovenskega društva pedagogov.* Ljubljana: Slovensko društvo pedagogov, str. 64 - 77.

Požarnik, B. M. 1991. Razlike med tradicionalnim empirično analitičnim in akcijskim raziskovanjem. V Kemmis, S., McTaggart, R., Požarnik, B. M., Skalar, M. *Kako se lotimo akcijskega raziskovanja v šoli.* Radovljica: Didakta, Slovensko društvo pedagogov, str. 47 – 69.

Strauss, A., Corben, J. 1990. *Basics of Qualitative Research. Grounded Theory, Procedure and Techniques.* London: SAGE.

Uzzell, D. 1985. Etnographic and Action Research. V Breakwell, G.M., Hammond, S., Fife-Schaw, C. (ur.). *Research Methods in Psychology.* London: SAGE, str. 302 – 314.

Zuber-Skerritt, O. 1996. Emancipatory Action Research for Organisational Change and Management Development. V Zuber –Skerritt (ed.) *New Directions in Action Research.* London, Washington: Falmer, str. 83-105.

Winter, R. 1996. Some Principles and Procedures for the Conduct of Action Research. V Zuber –Skerritt (ed.). *New Directions in Action Research.* London; Washington: Falmer, str. 13 - 27.

Alenka Šauperl

KVALITATIVNE RAZISKOVALNE METODE

1 KVANTITATIVNO IN KVALITATIVNO RAZISKOVANJE

Kvalitativno raziskovanje se je v bibliotekarstvu in informacijski znanosti že dobro uveljavilo. Čeprav o njem redno beremo in poslušamo, je z opredelitvijo še vedno nekaj težav. Velikokrat se na kvalitativno raziskovanje gleda kot na umik pred »bolj zahtevnimi« statističnimi metodami. Vendar razlika med kvalitativnim in kvantitativnim raziskovanjem ni v tem, da kvantitativno prinaša številčne in merljive podatke ter uporablja statistične teste za zagotavljanje kredibilnosti raziskovalnega dela, medtem ko kvalitativno raziskovanje prinaša besedne in nemerljive podatke in ne uporablja statističnih testov. Ta razlika je celo lažna, saj tudi na kvalitativno pridobljenih podatkih lahko izvedemo statistične teste. Razlika med kvalitativnimi in kvantitativnimi raziskavami je veliko globlja in bolj obširna.

Osnova kvalitativnega raziskovanja je doživeti, opisati in razložiti pojav skozi občutja neposrednega udeleženca (Dervin, 1992). Kvalitativno raziskovanje pa pojave navadno raziskuje odmaknjeno in izolirano od udeležencev, z vidika raziskovalca. Pri kvantitativnem raziskovanju opisujemo le majhen izsek resničnosti, zato ker izoliranega lahko bolj natančno opišemo. Pojave opisujemo z natančno definiranimi in merljivimi spremenljivkami. Pri kvalitativnem raziskovanju opisujemo kompleksno resničnost, ki jo sicer skušamo kar najbolj natančno definirati, vendar pojavi, ki jih opazujemo, niso merljivi z običajnimi merilnimi inštrumenti. Kvantitativne metode navadno zajemajo podatke o manjšem številu spremenljivk iz zelo velikih vzorcev, ki s svojo številčnostjo omogočajo posploševanje spoznanj in napovedovanje pojavov. Kvalitativne metode le redko zajemajo podatke iz zelo velikih vzorcev, zato pa svoje relativno majhne vzorce opisujejo s celo paleto vidikov in podrobnosti. Čeprav je namen obeh načinov raziskovanja razlaga in napovedovanje pojavov, se kvalitativne raziskave temu cilju redkeje približajo. Posamezna raziskava navadno poda le »košček realistične slike sveta«. Več kvalitativnih raziskav na isto temo pa lahko s sestavljanjem takih koščkov pripravi večjo sliko (sestavljanko). Če z isto primerjavo opišemo še kvantitativno raziskovanje, potem z njim dobimo sliko velikega formata z le majhnim številom izdelanih detajlov, preostanek je le groba skica z ogljem. Tudi tu lahko večje število raziskav prikaže več detajlov in popolnejšo realistično sliko. Kljub podobnosti, ki veje iz zadnje trditve, pa

oba načina raziskovanja vseeno nista enaka. Medtem ko nas pri kvalitativnem raziskovanju zanima predvsem »kako« in »zakaj«, se pri kvantitativnem raziskovanju navadno sprašujemo »kolikokrat« in »v kakšni meri«. Nekaj drugih razlik je ponazorjenih še v Tabeli 1.

Tabela 1: Primerjava kvantitativnih in kvalitativnih raziskovalnih metod

Kvantitativne metode	**Kvalitativne metode**
Testiranje hipoteze	Odkritje in razumevanje pomena
Spremenljivke	Teme, motivi, posplošitve in kategorije
Merila so razvita pred zbiranjem podatkov	Merila se razvijajo sproti in glede na okolje, raziskovalca
Podatki v obliki številk, natančna merjenja	Podatki v obliki besed, dokumentov, opažanj
Teorija: vzročna in deduktivna	Teorija: vzročna ali tudi ne, induktivna
Standardne procedure, ponavljanje	Procedure so individualizirane
Analiza: statistične metode, tabele, slike	Analiza: iskanje vzorcev in posploševanje na osnovi dokazov iz podatkov
Prikaz: tabele, grafi	Prikaz: zgodbe, pripovedi
Zanesljivost: statistični testi	Zanesljivost: triangulacija

Morda najtežje opazna razlika med obema načinoma raziskovanja pa tiči v zagotavljanju zanesljivosti. Statistična značilnost zagotavlja zanesljivost kvantitativnim raziskavam. Tega kvalitativne raziskave ne poznajo. Zato pa uvajajo celo paleto hudih zahtev, od triangulacije, do različnih vrst recenzije (Lincoln in Guba, 1985). Pri kvalitativni raziskavi ni dovolj, da natančno opišemo pojav tako, kot smo ga opazovali. Opazovanje moramo izvesti na več načinov (več metod zbiranja podatkov). Zanesljivost zagotavlja ujemanje rezultatov, ki smo jih pridobili z različno zbranimi podatki. Postopek zagotavljanja zanesljivosti se imenuje triangulacija. To si lahko razlagamo s trinožnikom, ki je na neenakomernih tleh v nekdanjih slovenskih domačijah zagotavljal bolj stabilno sedenje kot štirinožni stoli (tri točke definirajo ravnino). Tako tudi kvalitativnim raziskavam tri metode zagotovijo zanesljivost in kredibilnost.

Raziskovalci kvalitativne podatke zbirajo v resničnem okolju tako, kot tudi kvantitativne podatke, vendar so pri kvalitativnem raziskovanju sami ključni raziskovalni inštrument. Navadno zbirajo verbalne, ne numeričnih podatkov. Raziskujejo proces neke aktivnosti, ne njenih izidov. Podatke navadno analizirajo verbalno, včasih pa tudi numerično in statistično, vendar nikoli samo numerično in statistično. Rezultati pa so ugotovitve z opredeljeno uporabnostjo in nova raziskovalna vprašanja, redkeje verifikacija predpostavljenih odnosov in izidov (testiranje teorije).

Zakaj bi torej raziskovali kvalitativno? Različne metode se medsebojno dopolnjujejo in od raziskovalnega vprašanja je odvisno, katere metode oz. njihova kombinacija bo najbolj učinkovito zagotovila odgovor na to vprašanje. Na nekatera vprašanja, npr. »kako poteka nek proces«, lahko bolj učinkovito odgovori kvalitativna raziskava.

2 DVE IZBRANI METODI

Izbor dveh kvalitativnih metod ni povsem subjektiven. Raziskave o pogostosti posameznih metod sicer nismo naredili, saj niti v katalogih niti v bibliografskih podatkovnih zbirkah vsebinski opisi ne podajajo informacije o tem, ali gre za raziskovalno delo in kakšne raziskovalne metode so bile pri njem uporabljene. Vtis imamo, da sta, ali bi lahko bili, obe izbrani metodi pogosto uporabljeni na Oddelku za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo Filozofske fakultete ter med slovenskimi knjižničarji in knjižničarkami. Pogosto ju najdemo v tujih objavljenih raziskavah (Wang, 1999) in tudi Gorman in Clayton (1998) ju predstavljata kot najpogosteje uporabljeni. Seveda je poleg izbranih metod na razpolago še več drugih, ki pa jih raziskovalec lahko sam najde v ustrezni znanstveni literaturi.

2.1 Opazovanje

Opazovanje je metoda zbiranja podatkov. Navadno pomeni sistematično beleženje takih pojavov ali vedenja v naravnem okolju, ki jih je mogoče opazovati in videti s prostim očesom. Ene od prvih takih raziskav na področju bibliotekarstva in informacijske znanosti so bile izpeljane v informacijski službi z opazovanjem vedęnja bibliotekarjev informatorjev pri referenčnem intervjuju (Harris in Michell, 1987). To opazovanje je razkrilo vedenjske vzorce knjižničarjev in uporabnikov, ki se jih prej nismo zavedali in jih nismo poznali. To pa je tudi namen opazovanja – razkriti pojave, ki se jih ne zavedamo, kljub temu da nas neprestano obdajajo. Lahko pa se jih tudi zavedamo, vendar jih ne poznamo dovolj podrobno (Gorman in Clayton, 1998).

2.1.1 Potek raziskave

Čeprav je opazovanje nekaj, kar počnemo že po naravi, raziskovalno opazovanje ni enostavna metoda. Opazovati je treba sistematično in velikokrat se je treba namenoma posvetiti nepomembnim podrobnostim, ki so manj opazne kot takoj opazni, vendar manj pomembni pojavi. Zato je treba raziskavo skrbno načrtovati.

Na raziskavo moramo pripraviti sebe in okolje oz. osebe, ki jih bomo opazovali. Sami se na raziskavo pripravimo s pregledom relevantne literature in pripravo raziskovalnega načrta. Okolje in osebe, ki jih bomo opazovali, pa moramo zaprositi za dovoljenje. Ni etično, da uporabnike knjižnice opazujemo, ne da bi jih na to opozorili. Opozorilo je lahko zelo splošno, npr.

> Spoštovani obiskovalci. V tem mesecu v knjižnici poteka raziskava o poteku pogovora med knjižničarjem in bralcem, takrat ko bralec išče kakršnokoli informacijo. S to raziskavo želimo knjižničarji izboljšati svojo storitev. Raziskovalec opazovanja ne izvaja ves dan, temveč le ob nekaterih urah. Prepoznali ga ali jo boste po belem traku na rokavu. Beleži dogajanje med intervjujem, vendar nikoli ne zabeleži imen opazovanih uporabnikov in knjižničarjev. V rezultatih raziskave identiteta udeležencev ne bo niti pomembna niti razkrita. Vljudno vas prosimo za sodelovanje. Vaši knjižničarji

S takim obvestilom damo tistim bralcem, ki v raziskavi ne želijo sodelovati možnost, da se opazovanju izognejo. Če pa želimo opazovati le izbrane uporabnike, moramo od njih dobiti pisno privoljenje. Ko jih za privoljenje prosimo, jim moramo razložiti za kakšno raziskavo gre. Razlaga mora biti dovolj informativna, vendar ne sme razkriti podrobnih ciljev raziskave, ker bi to lahko vplivalo na vedênje opazovancev. Za dovoljenje, da smemo opazovanje opravljati v izbrani knjižnici, moramo prositi tudi direktorja te knjižnice. Za točen čas opazovanja se dogovorimo vnaprej, in se tega časa tudi točno držimo.

Opazovanje moramo v vsakem primeru opraviti čim manj vsiljivo, kajti možnost, da bodo uporabniki zaradi opazovanja spremenili svoje vedênje je zelo veliko (Patton, 2002). Tega se moramo ves čas tudi zavedati. Če torej opazujemo referenčni intervju, moramo biti dovolj blizu, da pogovor slišimo, vendar tudi dovolj daleč, da nismo že na videz udeleženci v pogovoru. Seveda se opazovalec v pogovor ne sme vmešati, kar je težko, saj dogajanje opazuje. Opazovanje je mogoče izvesti z udeležbo – v takem primeru bibliotekar informator izvaja opazovanje. To je zelo težko, ker je treba hkrati izvajati dve intelektualno zelo zahtevni operaciji: pomagati je treba bralcu in opazovati je treba sebe in bralca. Vplivu tretje osebe, ki pogovor opazuje, pa se je morda najlažje izogniti z uporabo snemalnih naprav – posneti je treba sliko in zvok. Čeprav tudi ta način zbiranja podatkov ne zagotavlja, da opazovanje ne bo vplivalo na potek dogodka ali vedenja.

Tako pri opazovanjih, ki jih snemamo, še bolj pa pri tistih, ki jih ne snemamo, pride v poštev tudi sistematično beleženje. Kadar je naše raziskovanje eksplorativno, ko torej ne vemo natančno, kaj bomo našli, temveč šele

ugotavljamo, kateri od pojavov je za opazovanje pomemben, moramo opazovati celo paleto dogodkov in beležiti zelo veliko podatkov. Pri tem raziskovalec zlahka postane pristranski: pozornost usmeri na nekatere dogodke, ki so bolj opazni, so mu bolj všeč ali so pogostejši. Ta napaka lahko povzroči, da prava razmerja med dogodki ali vedênjem opazovancev niso opažena in razkrita.

Taki vrsti pristranskosti se je najlažje izogniti z zelo natančnim načrtom za opazovanje. Natančen načrt pa lahko pripravimo le, če proučimo vrsto podobnih raziskav, objavljenih v strokovni in znanstveni literaturi. V proučenih virih je mogoče najti pomembne elemente vedênja ali dogodkov. Na podlagi tako ugotovljenih elementov si sestavimo tabelo, oz. obrazec, v katerega med opazovanjem beležimo svoja opažanja (glej primer v Tabeli 2). Na ta način zagotovimo, da bomo pri vseh izvedbah opazvanja za isto raziskavo opazovali in beležili na najbolj podoben, če že ne povsem enak način. Tak obrazec pa mora vedno vsebovati tudi rubriko »drugo«. Kajti pri kvalitativnem opazovanju moramo biti dovzetni tudi za nepričakovane dogodke. Opazovanje mora biti hkrati sistematično in odprto: sistematično v tem smislu, da enako natančno opazujemo vse udeležence v raziskavi, odprto pa v takem smislu, da opazimo tudi dogodke, ki jih pri pripravi nismo predvideli ali jih pričakovali.

Tabela 2: Primer obrazca za beleženje med opazovanji ali po njihovem zaključku

Podatki o opazovanju	Kraj, datum, ura, intervjuvanec…Identifikacija opazovanja
Opis ljudi	Kakšni so bili (v rdečem, sitni kot muhe)
Opis raziskovalca	Nisem bila razpoložena in sem zastavila več vprašanj z namigi na odgovor
Opis kraja	Slabo obiskana knjižnica
Vsebina opazovanja: besede	Čim natančnejši opis pogovora, opazovanja
Vsebina opazovanja: dogodki	Čim natančnejši opis dejanj
Vsebina opazovanja: čustva	Čim natančnejši opis občutij, ki jih je verbalno ali neverbalno sporočal opazovanec
Drugo	Različna opažanja, ki ne sodijo v nobeno od zgornjih rubrik

Med opazovanjem moramo paziti, da se opazovanec dobro počuti in opazovanje prekiniti, če kaže znake utrujenosti, naveličanosti ali nestrpnosti. V takih razmerah je malo verjetno, da bomo pridobili dobre podatke. Za sodelovanje se moramo zahvaliti in prositi za dovoljenje, da z osebo ponovno vzpostavimo stik, če bo to potrebno. Včasih namreč med analizo potrebujemo še kakšno pojasnilo.

2.1.2 Dva primera raziskav z opazovanjem

Opazovanja so najprej uporabljali etnologi in antropologi pri proučevanju eksotičnih ljudstev. V njihovih metodoloških virih, kakršna sta npr. Denzin in Lincoln (2000) ter Patton (2002) se lahko veliko naučimo o izvajanju opazovanja in njegovi analizi. Opazovanja so pomembna pri socialnem delu in imeniten slovenski vir na tem področju je Mesec (1998). Na našem področju je seveda veliko objavljenih raziskav in tudi nekaj metodološkega gradiva. Že omenjena monografija Gormana in Claytona (1998) je dostopna v Sloveniji. Med raziskavami pa je zelo težko izbrati nekaj vzorčnih primerov.

Izredno natančno izvedena in zapisana je raziskava o informacijskih potrebah upokojenih žensk Elfrede Chatman (1992). Gre za opazovanje z delno udeležbo, saj raziskovalka še ni bila dovolj stara, da bi se lahko v dogajanje v domu upokojencev vključila kot varovanka. Raziskovalka je varovanke opazovala in se z njimi pogovarjala skozi daljše obdobje. V sproščenem pogovoru in prisotnosti v daljšem časovnem obdobju, je lahko nevsiljivo sledila svojim raziskovalnim ciljem. Da bi na opazovanke raziskava čim manj vplivala, raziskovalka ni niti snemala niti beležila med potekom opazovanj. Beležila je šele po opravljeni raziskavi. Ta način dela je v knjigi podrobno opisan. Tako podrobni opisi načina dela so tudi v metodoloških virih precej redki. Še manj natančno pa je potek raziskave opisan v člankih, saj obseg tega navadno ne dovoljuje. Najpodrobnejše opise metod in načinov dela navadno najdemo v doktorskih disertacijah.

Potek opazovanja brez udeležbe je podrobno opisan v disertaciji avtorice tega prispevka (Šauperl, 1999). Ker je šlo za opazovanje intelektualnega procesa vsebinske analize pri vsebinskem opisu knjižničnega gradiva, vsi postopki niso bili vidni. Raziskovalka je morala katalogizatorje prositi, da svoje misli sproti in glasno pripovedujejo. Pri takem opazovanju je pomembno, da je raziskovalec čim bolj neopazen. Zato si izbere položaj za hrbtom opazovanca, vendar pri strani, tako da ga ima opazovanec še vedno na robu vidnega polja. Položaj raziskovalca čisto za hrbtom je za opazovanega zelo neprijeten. Opazovanec je pri taki raziskavi izpostavljen zelo hudemu naporu. Po eni strani mora opravljati zahtevno intelektualno delo analize vsebine in vsebinskega opisovanja knjižničnega gradiva. Po drugi strani pa mora svoje delo in misli neprestano glasno opisovati in razlagati raziskovalcu. Nemalokrat se zato zgodi, da opazovanec pozabi govoriti. Raziskovalec ga mora na to prijazno opozoriti in nevsiljivo usmerjati v način dela, ki je za raziskavo potreben.

Vpliv raziskovalca na potek opazovančevega dela je pri taki raziskavi zelo velik. Omilimo ga lahko le z zelo visoko stopnjo zaupanja med opazovancem in opazovalcem. V nobenem primeru pa se mu ne moremo izogniti. Zato je nujen del poročila o raziskavi tudi zelo natančen opis vedênja opazovalca in opazovalčeve natančne analize o sredstvih in načinih, s katerimi je lahko povzro-

čil spremembe v vedênju in delovnih postopkih opazovanca. Zelo važno je, da opazovalec natančno poroča o svojih pomanjkljivostih in omejitvah svoje raziskave. To pa ne izključuje triangulacije, ki je nujna pri vseh kvalitativnih raziskavah.

Zbiranje podatkov z opazovanjem seveda ni samo sebi namen. Prav tako je pomembna analiza zbranih podatkov. Ta pa navadno poteka z metodo analize vsebine.

2.2 Analiza vsebine

Tako posnetki kot beležke opazovanj nam prinesejo zelo veliko podatkov, ki jih moramo analizirati, da bi prišli do rezultatov. Analiza z opazovanjem zbranih podatkov navadno poteka z metodo analize vsebine.

Analiza vsebine (*content analysis*) se od vsebinske analize (*subject analysis*) bistveno razlikuje. Vsebinsko analizo opravljamo knjižničarji takrat, ko ugotavljamo vsebino publikacije ali dokumenta, da bi ga opisali po načelih in s sistemi za vsebinski opis knjižničnega gradiva (npr. klasifikacijski sistem ali geslovnik). Enota analize je dokument ali publikacija. Rezultat pa je manjše število skrbno izbranih izrazov, ki na kratko opisujejo vsebino publikacije oz. dokumenta. Analiza vsebine je raziskovalna metoda, s katero iščemo in ugotavljamo vzorce vedenja ali dogodkov v zbranih podatkih. Izvajamo jo na besedilu, sliki ali zvoku. Enota analize je lahko poved, enota govora intervjuvanca ali opazovanca (npr. odgovor na neko vprašanje), slika ali sekvenca slik itd. Definira jo raziskovalec sam pri analizi. Vsaka enota je med analizo označena z enim ali več izrazi, ki to enoto identificirajo kot enoto. Ta enota priča o izbranem dogodku ali vedênju. Med označevanjem nastane kodirna shema. Ta pa je lahko določena tudi vnaprej, kadar raziskovalec ve, kaj mora v podatkih iskati in torej ne gre za eksplorativno raziskavo. Rezultat raziskave je identifikacija vzorcev dogodkov ali vedênja, ki jih ponazarja frekvenca in zaporedje pojavljanja posameznih kod.

2.2.1 Potek raziskave

Raziskava torej poteka tako, da besedilo, sliko in/ali zvok, ki jih pridobimo z opazovanjem, zapišemo v natančen opis opazovanja, torej besedilo (prepis, ali angl. *verbal protocol*). Analiza besedila pa poteka z natančnim in pozornim opazovanjem dogajanja v zapisanem. Pozorni smo na pojme ter pojave, ki jih sekvenca ali poved opisuje ter jih označujemo z izbranimi simboli ali besedami. Te oznake imenujemo kode. Na ta način nastaja kodirna shema, nekakšno »stvarno kazalo« analiziranega besedila. Med delom se ta shema dopolnjuje in spreminja – za nekatere kode ugotovimo, da niso smiselne, in jih črtamo, druge dodajamo. Pri delu lahko nastanejo tudi pod- ali nad-kategorije. Da bo postopek

bolj jasen, ga bomo ponazorili na primeru prepisa govora nekega katalogizatorja iz raziskave avtorice tega prispevka (glej Tabelo 3), ki je bila izvedena za ugotavljanje postopka vsebinske analize pri obdelavi knjižničnega gradiva.

V Tabeli 3 vidimo, da so elementi za analizo povedi ali deli povedi. (Vsaka je vpisana v svojo vrstico tabele.) V zapis sodijo tudi opisi okoliščin, čustev in akcij opazovanca. V tabeli pa je z zvezdico označena tudi poved, ki pripada raziskovalki, in zato ni označena s kodo. Kode v Tabeli 3 so običajne besede, ki identificirajo pomembne segmente: kaj katalogizator opazuje, kaj identificira kot vsebino, kaj zapisuje in kako se odloča za oblikovanje vrstilca UDK. Kodirna shema v taki obliki ne vsebuje pojmov v hierarhičnem odnosu. Mogoče pa bi bilo potrebno kodo »bibliografski podatki« razdeliti podrobneje, na »naslov« in druge elemente bibliografskega opisa, ki bi se v govoru pojavljali. Potem bi bila shema že bolj podobna hierarhičnemu klasifikacijskemu sistemu. Kompleksnejša shema nastaja v več krogih analize. Analiza nujno poteka v več krogih, saj s časom opazimo in uvedemo nove kode, za katere moramo ugotoviti, ali so se pojavile tudi preden smo kodo začeli uporabljati.

Kodirna shema se med delom razvija tudi, če analizo začnemo z oblikovano kodirno shemo. To bi bilo npr. v primeru analize izvlečkov, kjer nas zanima, ali izvlečki vsebujejo vse informacije, ki jih predvideva standard ISO 214: Dokumentacija – Izvlečki za publikacije in dokumentacijo (ISO 214, 1997). Te informacije so: povod (P), metoda (M), rezultati (R) in zaključki (Z). Iz primera (glej Tabelo 4) je razvidno, da sta se pojavili dve novi kodi: O za opis ozadja in V za vzorec, kot podkategorija metode. Kategorija P pa se v tem izvlečku ni pojavila.

Tabela 3: Izsek iz prepisa govora opazovanca pri raziskavi postopka vsebinske analize (Nekateri konkretni podatki so bili nadomeščeni s splošnimi izrazi v oglatih oklepajih, da se ne bi razkrila identiteta opazovanca.)

Prepis govora opazovanca	**kode**
Naslov knjige je Klester in [pokrajina]	bibliografski podatki
Torej gre za samostane na [pokrajina]	identifikacija
Zdaj moramo ugotoviti s kakšnega vidika so samostani tukaj obravnavani	vidik
Mogoče nam pri tem pomaga kazalo poglavij	pregled knjige, del knjige
Ki ga pa žal ni (sprotno listanje po knjigi), torej moramo malo prelistati in posamezna poglavja identificirati po njihovih naslovih (listanje)040	pregled knjige, del knjige
vse tako kaže, da gre za opis samostanov z vidika njihovega ustanavljanja na osnovi nekih zgodovinskih dokumentov, njihov razvoj	identifikacija
in posamezni samostani so potem še posebej (listanje) bolj natančno obdelani (tišina)	identifikacija
samostani so obdelani glede na njihov na red, samostanski, meniški red, ki se nahaja v posameznih ustanovah (tišina) (listanje)	identifikacija, pregled knjige
torej ne gre za obravnavo zgradb, zgradb z arhitekturnega stališča, zornega kota, torej bo najprimernejši vrstilec s področja verstva, in sicer imamo (tišina) v tem delu vrstilec (tišina) 271, in sicer to spada v okvir zgodovine krščanske cerkve (tišina)	identifikacija, negativna, UDK
torej bo vrstilec 271 (tišina)	UDK glavni vrstilec
treba še krajevno bolj natančno določiti (tišina) (tipkanje)	zapis, prevod
ker gre za [pokrajino] bomo uporabili vrstilec, ki je zdaj v uporabi za Slovenijo 497.4, to je pomožni krajevni vrstilec (listanje), se mu reče tako (smeh) (tišina)	UDK, prevod, pregled tablic
ker gre za zgodovino, moramo dodati še pomožni vrstilec za, za (listanje-tišina), ? to sploh ni privesni vrstilec,	UDK, prevod,
* ti kar po tvoje naredi, saj ne bo narobe, saj ne delaš izpita pri meni	zadrega
ja (smeh) vem	zadrega
za opredelitev predmeta po izvoru in razvoju in tako bomo dodali posebni privesni, splošni privesni vrstilec, ni oklepaj 091 (tipkanje), ker gre za zgodovinski pregled	UDK, prevod

Tabela 4: Primer analize izvlečka s predhodno oblikovano kodirno shemo

Izvleček: Dornik, E., Vidmar, G. in Žumer, M. 2003. Analiza citiranih virov Obzornika zdravstvene nege. *Knjižnica*, let. 47, št. 3, str. 49-66.	**koda**
Članek je del obširnejše bibliometrične in vsebinske analize Obzornika zdravstvene nege, ki je bila tema magistrskega dela prve avtorice.	O, M
Predstavljeno je edino strokovno glasilo medicinskih sester v Sloveniji, njegov zgodovinski razvoj in spremljanje skozi čas.	O
Članek je osredotočen na podrobnejšo analizo citiranih virov.	M
V analizo je zajetih 843 prispevkov, objavljenih v rubriki Članki med letoma 1976 in 2001	V
Med temi jih 625 navaja citirane vire, ki so v povprečju stari 6,9 let.	R
Avtorji v povprečju ne citirajo veliko virov, a nekateri s številom izstopajo: vsi avtorji skupaj citirajo 6.449 virov.	R
Prikazana je analiza virov po vrsti in jeziku, pri čemer smo se posebej usmerili na citirane časopise in monografije ter med citiranimi viri posebej opazovali citiranje Obzornika zdravstvene nege.	M

Legenda: M = metoda, O = ozadje, R = rezultati, V = vzorec

Nasledji korak analize je ugotavljanje pogostosti in vzorcev pojavljanja posameznih kod. To lahko opravimo z natančnim poznavanjem podatkov ali s statističnimi metodami. Statistične metode uporabimo lahko le v primerih, ko imamo dovolj veliko količino podatkov. Lep primer kombinacije kvantitativnih in kvalitativnih metod je disertacijska raziskava Rong Tang (Tang, 1999; Tang in Solomon, 2001). Kljub veliki količini podatkov pa uporaba statističnih metod ni vedno mogoča. Takrat je analiza intelektualna, in raziskovalec mora podatke tako rekoč ponotranjiti, da lahko vzorce tudi opazi. Tak ponavljajoči vzorec je npr. redosled opravil pri vsebinski analizi za vsebinski opis knjižničnega gradiva, ki je predstavljen v obliki diagrama poteka (Šauperl, 1999).

2.2.2 Drugačen primer raziskave z analizo vsebine

Zgoraj omenjeni disertacijski raziskavi sta uporabili analizo vsebine kot metodo za analizo podatkov, ki so bili zbrani pri ljudeh - udeležencih raziskave. Toda ista metoda analize vsebine je lahko uporabljena tudi za analizo pisnih virov samih. Tak je primer raziskave Susan Hayes (2001), ki je poleg mnenj ljudi analizirala tudi vsebino kritik leposlovja. Ugotoviti je hotela, ali bi bile te uporabne za vsebinski opis leposlovja v knjižničnih katalogih. Hayes natančno opisuje potek raziskave in analize kritik, kot je to nujno za kvalitativne raziskave. Namesto kod za označevanje posameznih enot kritike (ni znano, kaj so, vendar je mogoče sklepati, da gre za logične, vsebinsko povezane povedi), je uporabljala gesla iz Geslovnika Kongresne knjižnice (*Library of Congress Subject Headings*). Ujemanje gesel, ki jih je raziskovalka dodelila knjigam samim in njihovim kritikam, pa je določilo vrednost kritik za dopolnjevanje vsebinskega opisa teh literarnih del v knjižničnih katalogih.

3 POTEK KVALITATIVNEGA RAZISKOVANJA

Kvalitativno raziskovanje ima tudi glede poteka nekaj posebnosti v primeri s kvantitativnim raziskovanjem. Kvantitativno raziskovanje navadno predstavimo v linearnem zaporedju faz. Linearno predstavljen raziskovalni proces bi potekal od identifikacije raziskovalnega problema prek pregleda literature in oblikovanja hipoteze, do raziskovalnega načrta, zbiranja in analize podatkov ter nazadnje do raziskovalnega poročila. Dejansko so v cikličnem procesu prisotne vse faze. Le premikanje med njimi ni linearno, temveč se lahko s katerekoli faze premaknemo naprej ali nazaj in pri tem tudi kakšno preskočimo. Tako je pri kvalitativnih raziskavah zelo običajno, da se po prvem zbiranju podatkov in njihovi analizi vrnemo na študij literature, reformuliranje raziskovalnega vprašanja ter novo zbiranje in analiziranje podatkov. Najpogosteje pa analiza podatkov povzroči ponovno zbiranje podatkov, zato da bi lahko identificirali pogostost pojava, ki ga predhodno nismo predvideli, opazili pa smo ga pri preliminarni analizi.

V tem krožnem procesu ima pilotna študija posebej pomembno vlogo, saj v njej preizkusimo tako svoje predpostavke kot sebe kot raziskovalni instrument. Ponudi nam tudi možnost preoblikovanja raziskovalnega vprašanja in prilagoditve raziskovalne metodologije. Velikokrat in zlasti pri eksplorativnih raziskavah lahko šele s praktično izkušnjo podrobno oblikujemo raziskovalno vprašanje in izdelamo raziskovalni načrt.

Ravno zaradi tega, ker se v kvalitativnem načinu raziskovanja lahko nenehno pojavljajo nova raziskovalna vprašanja, saj preliminarna analiza zazna

nove dimenzije, ki jih je treba analizirati, je pomembna tudi triangulacija. Triangulacija pomeni uporabo več kot ene raziskovalne metode za izvedbo iste raziskave. Zbiranje podatkov z eno metodo je lahko zavajajoče v takem smislu, da ne opazimo raziskovalčeve pristranskosti pri raziskovanju. Pristranskost lahko preprečimo na več načinov. V primeru, da raziskavo opravlja en sam raziskovalec, lahko za zbiranje podatkov uporabi dve ali tri metode. Zelo pogosta je kombinacija opazovanja in intervjuja. Zanesljivost rezultatov zagotavlja stopnja ujemanja rezultatov, pridobljenih iz podatkov, ki so bili zbrani z različnimi metodami. Če se torej vzorci, ki smo jih identificirali v podatkih, zbranih z opazovanjem, ujemajo s tistimi, ki smo jih dobili v podatkih, zbranih z intervjujem, lahko trdimo, da so rezultati zanesljivi. Ne moremo reči, da so statistično značilni, ker nismo uporabili statističnih metod, vendar je pojem »zanesljivosti« v tem smislu enakovreden s pojmom »statistične zanesljivosti«. V takem primeru, ko je en sam raziskovalec uporabil dve metodi za pridobivanje podatkov, potrebuejmo za triangulacijo še eno metodo. To je lahko recenzija, ki jo opravijo kolegi (*peer review*). Če pa raziskavo opravljata dva ali več raziskovalcev, lahko vsi uporabljajo isto metodo in stopnja ujemanja identificiranih vzorcev pomeni stopnjo zanesljivosti rezultatov. Tudi tu lahko recenzijo opravijo kolegi, opravijo jo lahko mentorji, komisija za zagovor diplomskega dela in podobna telesa in osebe, ki poznajo raziskovano področje in metodologijo. Drugo vrsto recenzije opravijo udeleženci raziskave (*participant review*). Ti ne morejo oceniti, ali je bila raziskava narejena v skladu s sprejetimi znanstvenimi normami. Lahko pa ocenijo, ali so njihovi podatki korektno interpretirani in ali ni slika njihovega sveta izkrivljena.

Tudi poročilo o kvalitativni raziskavi se razlikuje od poročila o kvantitativni raziskavi. V nasprotju z običajno uporabo tretje osebe množine v večini znanstvenih in strokovnih del, poročila kvalitativnih študij pogosto pišemo v prvi osebi ednine, npr.:

> […] da moja lastna vsebinska analiza ne bi podlegla vplivom mnenj iz kritik, sem vsako delo iz vzorca analizirala, *preden* sem pregledala katerokoli relevantno kritiko. (Hayes, 2001, str. 82).

S tem je posebej poudarjen raziskovalec kot edini raziskovalni inštrument.

Posebna značilnost so tudi bogati opisi v obliki realističnih zgodb, zaradi česar so taka raziskovalna poročila lahko zelo dolga. Solomon (1997) npr. svojo raziskavo opisuje v treh delih, ki zajemajo skoraj celoten zvezek. Pogoste pa so tudi monografije, ki poročajo o eni sami raziskavi, kot npr. Chatman (1992). Pomembni deli poročila so tudi opis metod in opis pomanjkljivosti oz. omejitev, slednje ilustrira tudi zgornji navedek iz raziskave Susan Hayes. Uporabljene metode

opišemo podrobno in jih tudi utemeljimo. Hkrati z utemeljitvijo metod utemeljimo tudi postopek triangulacije. Hayes (2001), ki pa triangulacije ni uporabila, je, kot se spodobi, napisala, zakaj je ni uporabila. Opis metode mora biti v vsakem primeru tako podroben, da bi drug raziskovalec lahko raziskavo ponovil.

Možnost ponovitve raziskave je pomembna tudi zato, ker imajo kvalitativne raziskave navadno zelo majhne vzorce, in torej ne omogočajo posplošitev na večje množice. Če nekdo drug ponovi našo raziskavo, to seveda najprej pomeni preizkus verodostojnosti naše raziskave. Hkrati pa taka ponovitev pomeni tudi povečanje vzorca in potencialno možnost posplošitve ugotovitev na veliko množico.

Viri:

Chatman, E. A. 1992. *The information world of retired women.* New York: Greenwood Press, 1992.

Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. 2000. *Handbook of qualitative research*. 2nd ed. Thousand Oaks: Sage.

Dervin, B. 1992. From the mind's eye of the user: the sense-making qualitative-quantitative research methodology. V Glaser, J. D. in Powel, R. D. (ur.) *Qualitative research in information management*. Englewood, Colo.: Libraries Unlimited.

Gorman, G. E., Clayton, P. 1998. *Qualitative research for the information professional: a practical handbook*. London: Library Association Publishing.

Hayes, S. M. 2001. Use of popular and literary criticism in providing subject access to imaginative literature. *Cataloging & Classification Quarterly,* letn. 32, št. 4, str. 71-97.

Flere, S. 2000. *Sociološka metodologija*. Maribor: Pedagoška fakulteta. Poglavji 3.4 Opazovanje in 3.5 Analiza vsebine

Glaser, B. G., Strauss, A. L. 1979. *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research.* New York: Adline de Gruyter.

Harris, R. M., Michell, B. G. (1986). The social context of reference work: assessing the effects of gender and communication skills on observer's judgment of competence. *Library and Information Science Research,* letn. 8, št. 1, str. 85-101.

ISO 214, 1976. *Documentation - Abstracts for publications and documentation*, 1st ed. International Organization for Standardization.

Lincoln, Y. S., Guba, E. G. 1985. *Naturalistic inquiry*. London: Sage.

Mesec, B. 1998. *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.

Patton, M. Q. 2002. *Qualitative research & evaluation methods*. Thousand Oaks: Sage.

Šauperl, A. 1999. *Subject determination during the cataloging process*. Doctoral dissertation. University of North Carolina at Chapel Hill.

Solomon, P. 1997. Discoverin information behavior in sense making I. Time and timing. *Journal of the American Society for Information Science,* letn. 48, št. 12, str. 1097-1108.

Solomon, P. 1997. Discoverin information behavior in sense making II. The social. *Journal of the American Society for Information Science,* letn. 48, št. 12, str. 1109-1126.

Solomon, P. 1997. Discoverin information behavior in sense making III. The person. *Journal of the American Society for Information Science,* letn. 48, št. 12, str. 1127-1138.

Tang, R. 1999. *Use of relevance criteria accross the stages of document evaluation: a micro-level and macro-level analysis*. Doctoral dissertation. University of North Carolina at Chapel Hill. Dostopno na: *http://faculty.cua.edu/tangr/Rong/#research (uporabljeno 2005-08-13).*

Tang, R., Solomon, P. 2001. Use of relevance criteria across stages of document evaluation: on the complementarity of experimental and naturalistic studies. *Journal of the American Society for Information Science and Technology,* letn. 52, št. 8, str. 676-685.

Wang, P. 1999. Methodologies and methods for user behavioral research. *Annual Review of Information Science and Technology,* vol. 34, str. 53-99.

Alenka Šauperl

ETIKA V RAZISKOVALNEM DELU

1 STAROMODEN POJEM

Etika je v sodobnem svetu na vseh področjih človekovega delovanja izgubila veliko veljave. Vendar ima v nekaterih okoljih ta »staromoden« pojem še vedno svoj tradicionalni pomen: pomeni moralna načela oz. norme ravnanja v določenem poklicu (SSKJ). V znanosti sicer ni etičnega kodeksa, kot ga poznamo slovenski knjižničarji. Tudi razlike v razumevanju etičnih načel v znanosti so predmet vročih polemik (npr. kloniranje človeka, razvoj gensko spremenjenih organizmov, uporaba jedrske energije). Kljub vsemu pa smo kot raziskovalci in kot knjižničarji vendarle dolžni upoštevati vsaj osnovna etična načela.

Eno od temeljnih etičnih načel je uporaba rezultatov v korist uporabnikov in stroke, olajšanje dela knjižničarjem in informacijskim strokovnjakom ter izboljšanje organizacije in delovanja knjižnic, informacijskih centrov in njihovih storitev. Naloga nas, raziskovalcev, je, da razvijamo teorije na področju bibliotekarstva, informacijske znanosti in knjigarstva. Z raziskavami in objavami raziskovalnih poročil spodbujamo racionalno in objektivno odločanje naših kolegov pri vsakdanjem strokovnem delu in s tem omogočamo pozitivne spremembe v teoriji in praksi.

Kot knjižničarji v najširšem smislu (skrbniki znanja) in raziskovalci na področju knjižničarstva v najširšem smislu (zbiranja, urejanja, shranjevanja in posredovanja znanja) bi morali upoštevati etična načela obeh področij. Zato sem se odločila, da bom etična načela raziskovalnega dela predstavila vzporedno z Etičnim kodeksom slovenskih knjižničarjev (Etični, 2004).

2 KNJIŽNIČARSKA ETIKA IN ETIKA V ZNANSTVENEM DELU

Etični kodeks slovenskih knjižničarjev v dvanajstih členih podaja temeljna etična načela, ki jih spoštujemo slovenski knjižničarji. To niso načela, ki bi bila v nasprotju z vsakdanjimi etičnimi načeli zato v primerih, ko kakšnega načela ni, v znanstvenem etičnem kodeksu ni napisano, uporabljamo najvišja etična načela svojega okolja, svoje družbe in države. Kar najboljša zato, ker so vplivne osebnosti našega javnega življenja že prekršile nekatera splošno veljavna etična načela naše družbe. Kljub vplivnosti teh osebnosti tako vedenje ni vredno posnemanja.

2.1 Osebnost

Prvi člen našega etičnega kodeksa se glasi:

> Knjižničar oblikuje svojo osebnost v skladu s splošno veljavnimi etičnimi načeli. Njegove strokovne odločitve izhajajo izključno iz poklicnih nagibov.

Enako velja za raziskovalca oz. znanstvenika. Tudi ta mora »oblikovati svojo osebnost v skladu s splošno veljavnimi etičnimi načeli svoje družbe. Njegove znanstvene in raziskovalne odločitve in ravnanje pa morajo izhajati izključno iz znanstvenih in raziskovalnih nagibov.« Strokovne odločitve so nepristranske in sprejete na osnovi rezultatov raziskav. Pri tem je zlasti pomembno delovanje v prid ljudem in družbi.

2.2 Strokovnost

Drugi člen našega etičnega kodeksa se glasi:

> Knjižničar nenehno izpopolnjuje svoje strokovno znanje in ustvarjalno prispeva k razvoju knjižničarske stroke in njene dejavnosti. Zaveda se pripadnosti knjižničarski stroki in s svojim strokovnim delom prispeva k utrjevanju njenega ugleda in kolektivnega duha.

V tem smislu je raziskovalec odgovoren za kakovostno znanstveno in raziskovalno delo. Merila za kakovost so v akademskem svetu znana, četudi niso vedno objavljena. Eden od pomembnih elementov kakovosti raziskovalnega dela je tudi poznavanje že doseženega. Dobro in smiselno raziskovalno delo se lahko nadaljuje le na spoznanjih že opravljenih raziskav. Kot knjižničarji bi morali vedeti, kako priti do vseh relevantnih že objavljenih dosežkov. Naše novo raziskovalno delo bo na takih temeljih lahko prispevalo nova spoznanja k svetovni zakladnici znanja, k razvoju bibliotekarstva, informacijske znanosti in knjigarstva doma in po svetu. To bo pripomoglo k razvoju naše stroke ter k dviganju njenega ugleda in naše kolektivne samozavesti.

2.3 Spoštovanje

Tretji člen našega etičnega kodeksa pravi:

> Knjižničar daje podporo svojim poklicnim kolegom in spoštuje njihovo strokovno znanje. Z besedami in dejanji se zav-

> zema za tiste, ki so v težavah zaradi spoštovanja načel tega kodeksa. Spoštuje tudi etična načela in strokovno znanje pripadnikov drugih poklicev.

V smislu tega člena raziskovalec komunicira z vsemi, ki lahko z njegovo raziskavo pridobijo. Pri tem se zavzema za medsebojno spoštovanje in pomoč ter kritičnost, saj te pomembne lastnosti omogočajo napredek znanosti. Z uporabo in citiranjem del drugih, pokažemo spoštovanje do njih ne glede na to, če se z njimi strinjamo ali ne. Plagiarizem, ki se je v času interneta in možnosti hitrega in neopaženega kopiranja zelo razpasel, je nedopusten. Niti kot knjižničarji niti kot raziskovalci si ne smemo dovoliti, da bi delo drugih raziskovalcev uporabili, ne da bi pri tem navedli avtorja in vir. Priznanje prispevka drugih oseb in ustanov k svojemu delu pa lahko izrazimo tudi z zahvalo. Taki prispevki so lahko različni: udeleženci nam podarijo čas in trud, sodelavci in mentorji svoje delo, financerji sredstva, potrebna za raziskave. Sodelavcem in mentorjem, ki so k raziskavi kreativno prispevali toliko, da je raziskava nastala in dobila svojo končno obliko tudi v poročilu, moramo priznati soavtorstvo. Udeležencem v raziskavi in financerjem, ki so sicer močno vplivali na nastanek dela, vendar v njem posamično niso sodelovali v taki meri kot soavtorji, se le zahvalimo.

2.4 Zvestoba

V četrtem členu kodeksa piše:

> Knjižničar si prizadeva dosegati cilje svoje ustanove in nesporazume rešuje v odkritem in enakopravnem dialogu v njej sami. V javnosti je do svoje ustanove lojalen in s svojim delovanjem prispeva k njenemu ugledu. Kadar mora knjižničar izbirati med interesi svoje ustanove in osnovnimi načeli poklicne etike, daje prednost etičnim načelom.

Vsebino tega člena lahko prenesemo na raziskovalno skupino in znanstveno skupnost. Raziskovalec naj si prizadeva dosegati cilje svoje raziskovalne skupine in nesporazume reševati v enakopravnem dialogu znotraj te skupine. Prav tako naj si prizadeva dosegati cilje znanstvene skupnosti in nesporazume reševati v njej. Tako ugled raziskovalne skupine kot tudi znanstvene skupnosti sta odvisna od enotnosti njenih članov. Ljudem, ki z nekim problemom, njegovimi okoliščinami in ozadjem niso seznanjeni, se lahko problem zdi irelevanten ali pa menijo, da se mu premalo resno posvečamo. V vsakem primeru se med laiki ustvari vtis, da dovolj vedo, da bi o problemu lahko sodili. To ni konstruktivno. Le kdor je o

problemu temeljito poučen, lahko pripomore k njegovemu reševanju. Etična načela pa morajo imeti vselej prednost pred parcialnimi načeli raziskovalne ali znanstvene skupnosti, če se zgodi, da skupina ali skupnost na ta načela pozabi.

2.5 Kakovost

Peti člen pravi:

> Knjižničar skladno s cilji in možnostmi svoje ustanove uporabnikom zagotavlja najvišjo možno kakovost storitev ter povečuje njihovo dostopnost, učinkovitost in raznovrstnost.

Tudi raziskovalec na področju bibliotekarstva, informacijske znanosti in knjigarstva mora skladno s svojimi raziskovalnimi cilji javnosti zagotavljati najvišjo možno kakovostno raven raziskav in raziskovalnih poročil o njih. Pri raziskovanju si mora prizadevati za povečevanje dostopnosti znanja v znanstveni skupnosti in javnosti nasploh. To naredi z rednim in vestnim objavljanjem rezultatov svojega dela. Skrbeti pa mora tudi za učinkovit prenos in uporabo novega teoretičnega znanja v praksi. Zato mora raziskovati raznovrstne teme, ki potrebujejo rešitve tako v praksi kot v teoriji.

2.6 Poštenost

V šestem členu našega kodeksa piše:

> Knjižničarjev odnos do uporabnika temelji na enakopravnosti, nepristranskosti ter spoštovanju tako na strokovni kot človeški ravni. Enako ravnanje knjižničar pričakuje od uporabnika.

Raziskovalci na našem strokovnem področju zelo pogosto raziskujejo odnos med uporabniki in informacijskimi sistemi. Če so v raziskavo vpleteni uporabniki, mora biti raziskovalec do njih zelo pošten. Čeprav si želi pridobiti kar največ uporabnih podatkov, mora paziti, da pri tem ne bo škodoval sodelujočim v raziskavi. Ne sme jim povzročati zadrege, negotovosti ali celo strahu. Ne sme jih po nepotrebnem obremenjevati. V vsakem primeru naj raziskava zahteva čim manj udeležencevega truda. Ker pa se »brez muje niti čevelj ne obuje«, je določena mera truda potrebna. Na to mora raziskovalec udeležence opozoriti v povabilu k raziskavi.

Povabilo k raziskavi mora udeležence prijazno in korektno povabiti k sodelovanju. Ni potrebno razložiti vseh podrobnosti ciljev raziskave. Dovolj je kratek stavek o njih. Potrebno pa je dovolj natančno pojasnilo o tem, kaj se od udeleženca pričakuje, npr. izpolnjevanje ankete o prebranih knjigah, odgovar-

janje na vprašanja o zadnji uporabi spletne strani knjižnice, glasno govorjenje misli in dejanj med katalogizacijo knjig. Udeleženec mora imeti možnost sodelovanje odkloniti. To je dobro tudi za raziskavo, saj prisilno sodelovanje redko obrodi zanesljive rezultate. Pri anketah se je tako povabilo kot uvod v anketni list že dodobra uveljavilo. Pri opazovanjih pa se včasih še vedno meni, da soglasje opazovancev ni potrebno. Prikrito opazovanje bi bilo neetično, snemanje na skrivaj pa celo protizakonito. Povabila so različna glede na vrsto raziskave in uporabljeno raziskovalno metodo. V povabilu je pomembno poudariti, da je za uspeh raziskave nujno iskreno sodelovanje udeleženca.

Ljudem, ki povabila ne sprejmejo, tega ne smemo nikoli očitati. Ljudem, ki povabilo sprejmejo, navadno ponudimo naslednji dokument, to je soglasje za sodelovanje. V njem udeleženec s podpisom jamči, da razume vse svoje obveznosti in pravice glede raziskave in raziskovalca. Tako soglasje zavaruje raziskovalca v primeru kasnejših zapletov v medsebojnih odnosih.

Poštenje v odnosu do udeležencev v raziskavi pomeni tudi korektno uporabo pridobljenih podatkov in korektno interpretacijo pridobljenih rezultatov.

2.7 Zasebnost

Sedmi člen govori o varovanju zasebnosti:

> Knjižničar varuje uporabnikovo zasebnost glede osebnih podatkov, iskanih gradiv in informacij.

V povabilu k raziskavi raziskovalec udeležencu tudi razloži, kako bo njegovo identiteto prikril, tako da javnost, ki bo brala rezultate ali poročila, ne bo izvedela, kdo je v raziskavi sodeloval. To velja tako za osebe kot za ustanove. V nekaterih primerih, zlasti pri študijah primera, se identitete ne skriva. Lahko pa oseba ali ustanova zahtevata prikritje identitete tudi v takem primeru. Ni nujno, da varovanje zasebnosti v takem primeru zmanjša relevantnost rezultatov. To je odvisno od raziskave in njenih ciljev.

Za varovanje zasebnosti so si raziskovalci izmislili veliko zanimivih načinov prikrivanja identitete, med najzanimivejšimi pa so izmišljene identitete. Seveda je v delu vedno treba napisati, da so prave osebe oz. ustanove skrite za izmišljenimi imeni. V objavljeni kvalitativni raziskavi avtorice tega prispevka so imena ameriških univerz in njihovih knjižnic izmišljena. Videti pa so tako resnična, da jim je eden od kritikov nasedel. Tako pravi:

> It is an empirical investigation of how catalogers subject index books in some large American research libraries. The name of the libraries is given, but the catalogers themselves are anonymous (Hjørland, 2004).

2.8 Objavljanje rezultatov

Osmi člen se glasi:

> Knjižničar se zavzema za prost pretok gradiv in informacij, vendar ne odgovarja za posledice, ki izhajajo iz njihove uporabe.

Enako se mora raziskovalec zavzemati za prost pretok rezultatov svojih raziskav. To je danes velikokrat nemogoče. Zlasti podjetja skrbno skrivajo rezultate svojih raziskav, saj bi konkurenca lahko izničila velik finančni vložek, ki je bil za raziskave potreben. Knjižničarji smo še večinoma javni uslužbenci in vir naših sredstev mora narekovati tudi javni značaj rezultatov našega raziskovalnega dela.

2.9 Pošteno poročanje

V devetem členu piše:

> Knjižničar nasprotuje vsem poskusom uvajanja cenzure in drugih strokovno neutemeljenih omejitev pri pridobivanju in posredovanju informacij.

Druga dimenzija objavljanja rezultatov je pošteno poročanje. Najpogostejše napake, ki navadno niso namenoma zakrivljene, so:

- nepravilno izpeljevanje zaključkov: zaključki ne izhajajo neposredno iz rezultatov raziskave;
- napake pri interpretaciji podatkov - podatke razlagamo drugače, kot to omogoča njihovo zbiranje, v takem primeru gre dejansko za izkrivljanje;
- nepošteno ravnanje s podatki v takem smislu, da jih ne uporabimo skladno z zadanimi raziskovalnimi cilji.

Napaki, ki ne moreta biti storjeni nehote, pa sta:

- plagiarizem in
- izkrivljeno navajanje izsledkov drugih študij.

Recenzijski postopki za prispevke v revijah in drugih publikacijah so namenjeni tudi preprečevanju teh napak.

2.10 Zloraba položaja

Deseti člen pravi:

> Knjižničar ne zlorablja svojega delovnega mesta in položaja za osebno okoriščanje.

Kot zadnjo napako, ki je v nasprotju s poštenim poročanjem v prejšnjem podpoglavju, bi lahko šteli prikrivanje lastnih izsledkov zaradi osebne koristi. Korist naročnika ali financerja, zlasti če gre za gospodarsko podjetje, je navadno zavarovana z zakoni o intelektualni lastnini.

Kot zlorabo položaja pa bi lahko šteli tudi, če bi raziskovalec namenoma škodil ugledu ali delovanju neke osebe ali ustanove. Izpostavljanje osebnih pomanjkljivosti ali pomanjkljivosti ustanov, udeleženih v raziskavi, ne bi bilo etično, če bi se lahko razkrila njihova identiteta. Tako bi utegnil ravnati kdo, ki bi se osebi ali ustanovi želel maščevati. Z zavarovano zasebnostjo pa razkritje takih pomanjkljivosti lahko koristi več osebam ali ustanovam, ne le tisti, ki je sodelovala v raziskavi.

Kot zlorabo položaja lahko štejemo tudi pristransko poročanje. Raziskovalec je dolžan biti zelo objektiven. Če ne more biti povsem objektiven, mora v poročilu navesti, kje in zakaj ni mogel biti objektiven. To sodi med opis pomanjkljivosti oz. omejitev lastne raziskave.

Raziskovalci so poleg objektivnosti dolžni varovati osebno integriteto udeležencev (oseb in ustanov), zaščititi njihovo dobrobit, do njih delovati dobronamerno in previdno ter demokratično.

2.11 Etično ravnanje

Enajsti člen opozarja:

> Upoštevanje načel tega etičnega indeksa je moralna obveznost in poklicna dolžnost slovenskih knjižničarjev.

Kljub temu, da raziskovalci niti na področju bibliotekarstva, informacijske znanosti in knjigarstva niti na Univerzi v Ljubljani nimamo takega etičnega kodeksa, smo dolžni upoštevati nenapisana etična načela našega dela in splošna etična načela naše družbe. Kljub splošni degradaciji etičnih načel v družbi, je prav, da si prizadevamo za visoko etično ravnanje in si pri tem med seboj pomagamo.

Nekatere ustanove imajo natančno izdelana načela in postopke za preverjanje etičnosti raziskovalnega dela. Tak je primer Univerze Severne Karoline v Chapel Hillu (Responsible, 2005). Njihov kodeks dokaj natančno predpisuje

postopek, po katerem vse raziskave, ki vključujejo raziskovanje ljudi, odobri posebna univerzitetna komisija. Predpisuje tudi, kaj se pri takih raziskavah sme in česa se ne sme narediti. Na ta način so zavarovani udeleženci v raziskavi, saj komisija raziskovalcu določa omejitve. Po drugi strani pa je zavarovan tudi raziskovalec, saj mu taka procedura omogoča, da ne pozabi ali izpusti ničesar, kar je v zvezi z raziskavo in njenimi udeleženci pomembnega.

2.12 Spori

V zadnjem členu je zapisano:

> Knjižničarju ali uporabniku, ki ima težave zaradi uveljavljanja načel tega kodeksa, bo strokovno združenje knjižničarjev nudilo moralno in pravno pomoč. Kršitve tega kodeksa razrešuje častno razsodišče strokovnega združenja.

Procedura, ki je uveljavljena na Univerzi Severne Karoline, je koristna tudi v primeru, če pride med raziskovalcem in udeležencem v raziskavi do sporov, če imata eden ali drugi občutek izkoriščanja. V naši raziskovalni dejavnosti ni telesa, ki bi v takih primerih lahko pomagalo. Tudi kršitve, ki bi bile na tuji univerzi sankcionirane, pri nas ostanejo brez posledic in odziva. Ustanovitev takega telesa bi bila tako na fakulteti kot v okviru univerze koristna tako za raziskovalce kot tudi za udeležence v raziskavi in splošno strokovno javnost.

3 TRI DIMENZIJE ETIČNEGA RAZISKOVALNEGA DELA

Raziskovalec je torej dolžan etično ravnati s podatki, udeleženci v raziskavi in z javnostjo, ki njegove rezultate uporablja. Ne samo novinci v raziskovalnem delu, temveč izkušeni raziskovalci lahko v želji po čim boljših rezultatih in čim hitrejših dosežkih nehote zagrešijo katerokoli od etičnih napak. Zavedanje množice pasti, ki lahko raziskovalca zapeljejo v manj ali celo neetično delovanje, je znamenje previdnosti in modrosti. Del našega etičnega ravnanja pa je tudi nenehno in dobronamerno medsebojno opominjanje na spoštovanje etičnih načel.

Viri:

Bošnjak, D. 2003. Citirati, prezreti ali »prilagoditi«? *Znanost*, 15. December, str. 8.

Busha, C. H. in Harter, S. P. 1980. *Research methods in librarianship.* San Diego: Academic Press.

Etični kodeks slovenskih knjižničarjev [online]. 1995. Dostopno na: http://www.zbds-zveza.si/eticni_kodeks.asp (uporabljeno 2005-08-14).

Hjørland, B. 2004. *Customer review za: Šauperl, A. 2002. Subject determination during the cataloging process. Lanham, Ma: Scarecrow.* [online]. Dostopno na: http://www.amazon.com/exec/obidos/tg/detail/-/0810842890/qid=1124015909/sr=1-1/ref=sr_1_1/002-9425805-2550459? v=glance&s=books (uporabljeno 2005-08-14).

Responsible conduct of research. 2005. [online]. Dostopno na: http://research.unc.edu/red/responsible_conduct.pdf (uporabljeno 2005-08-14).

Narodna in univerzitetna knjižnica LJUBLJANA

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA
COBISS
0000356658

ISBN 961-237-127-X
9 789612 371272

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA
573 336
COBISS

ZBIRKA BIBLIOTHECARIA

1	J. Urbanija	Metodologija izdelave tezavra	1996
2	Zbornik razprav	10 let oddelka za bibliotekarstvo 1987-97	1998
3	M. Kovač	Skrivno življenje knjig	1999
4	T. Reščič, J. Urbanija	Biblioterapija	1999
5	M. Žnideršič D. Podmenik G. Kocijan	Knjiga in bralci IV.	1999
6	IFLA	Funkcionalne zahteve za bibliografske zapise	2000
7	IFLA	Načela za hrambo knjižničnega gradiva in za ravnanje z njim	2000
8	B. Berčič	O knjigah in knjižničarstvu	2000
9	A. Šauperl	Klasifikacija knjižničnega gradiva	2000
10	F. M. Dolinar	Uvod v znanstveno delo	2001
11	J.Maver	Informacijska tehnologija	2002
12	I.Marinko	English for Librarians	2003
13	K. Možina	Knjižna tipografija	2003
14	F. M. Dolinar	Knjižnice skozi stoletja	2004
15	Zbornik	Raziskovalne metode v bibliotekarstvu, informacijski znanosti in knjigarstvu	2005

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA BIBLIOTEKARSTVO